दामोदरेति, दामोदरे यस्येति भगवतो गोपिकाधीनत्वं सूचितम्. लोभात्मक**श्चाधरः**, अतः स्वतः परतश्च तस्य साधनाभावः सूचितः, **सुधा**पदेन च रसविवक्षायां रसनेन्द्रियाभावश्च बाधकत्वेन सूचितः. नादं भुङ्क्त इत्यविवादं; **सुधामपि भुङ्क्त** इति विवादास्पदं, "सा वनस्पतीन् प्राविशदि"तिश्रुतेः. सुधानधिकारः पूर्वमुपपादितः. किञ्च भगवांश्चेद् दद्यात् कदाचित् सम्भवेदपि, व्यभिचारे स्त्रीसिद्धान्तवत्, गोपिकावत् **स्वयं भुङ्क्त** इत्याश्चर्यम्. अधरमुखसम्बन्धे पानमस्माकं सिद्धमस्ति तस्यापि मन्यामहे. किञ्चास्मदपेक्षयापि तस्मिन् विशेषो यस्मिन् भोजनेऽ**वशिष्टं रसं ह्रदिन्यस्तरव**श्च भुञ्जते. बालत्वान्मातरपितरावेव पालयति. उभयत्र हेतुमाह यतो **ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचो** जाता. [1]अन्तःपूर्णानन्दास्ततोप्यानन्दा-

टिप्पणी

प्रमाणमाहुः **सा वनस्पतीनि**त्यादि. "वाग्वै देवेभ्योपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन्प्राविशदि"ति श्रुतिः. सुधाभोगविवादे हेतुः **सुधानधिकार** इति ॥९॥

प्रकाशः

माहु**र्न्यूनतामि**ति. येन भगवान् वशे भवति तादृक् साधनं मर्यादायां नास्तीति तथेत्यर्थः. एवं चास्मिन् श्लोक आर्यदृष्टान्तेन नदीतर्वो रसपातृत्वबोधनाद् वेणौ सुधापूरणं निर्णीतमिति ज्ञेयम् ॥९॥

लेखः

विवक्षायामिति रसभोगविवक्षायामित्यर्थः. **बाधकत्वेने**ति. रसभोगकथनेच्छा रसनेन्द्रियाभावज्ञानेन बाधिता भवतीत्यर्थः, तथा च बाधकस्य विद्यमानत्वात् साधनेन रसभोगो वक्तुमशक्य इति भावः. **सम्भवेदपी**ति अनधिकारिण इति शेषः. तत्र दृष्टान्तो **व्यभिचारे** इति. रसः स्त्रीनिष्ठः, तत्राधिकारी पतिः. स स्वतोपि भुङ्क्ते, अनधिकारी परकीयस्तु तया दत्तमेव प्राप्नोति न तु स्वतः. तथात्राप्यनधिकारी वेणुः पुष्टिबलेनापि भगवद्दत्तमेव प्राप्नुयात्, स्वतोभोजनं त्वाश्चर्यमेव. तथा च रसस्य **व्यभिचारे**ऽनधिकारिणि गमने **स्त्रीषु सिद्धो यो**ऽन्तः फलं रसरूपं **तद्वत्** सम्भवेदपि परं भगवांश्चेद् दद्यात्, स्वतस्त्वाश्चर्यमेवेत्यर्थः. ननु पानं कथं निर्धारितं तत्राहु**रधरे**ति. **किञ्चे**ति, ह्रदिनीतरुकृतपानान्यथानुपपत्त्यापि पानं मन्यामहे इत्यर्थः. **उभयत्रे**ति, ह्रदिनीनां तरूणां च पानकथने साधकं **हेतुमाहे**त्यर्थः. **अन्यथा तेष्वि**ति, कमलानां हेत्वन्तरानन्दरोमाञ्चत्वे **तेषु**

१. अतः.

धिक्ये रोमाञ्चयुक्ता भवन्ति. तत्रायं निर्णयः– रोमाञ्चोत्र कमलरूपः, स च जगति सर्वोत्तमः, अतो हेत्वन्तरानन्दरोमाञ्चो न भवति; तथा सति शैवालानामेवोद्गमः स्यात् न कमलादीनाम्. अतो ज्ञायतेऽधरामृतमेव ह्रदिनीभिः पीतमिति. अन्यथा तेषु लक्ष्म्या उद्गमो न स्यात्, "यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादि"तिन्यायात्. लक्ष्म्यास्तदेकभोगित्वमुपपादितम्[1]. उपलक्षणमेतत्, **अश्रु च मुमुचुः**. न हि मकरन्दोऽन्यस्य रसो भवति. तरवश्च तथा; तेषां रोमाञ्चः फलान्यश्रु च मधुधाराः. एतच्चोभयविधं नान्यथा सम्भवति. न चैतद् द्वयं तयोः स्वाभाविकमिति मन्तव्यं, कादाचित्कत्वाद् वेणुनादानन्तरमेव तथात्वात् स्वाभाविकवैलक्षण्याच्च. तदाह **यथार्या** इति, सन्तो हि भगवद्धर्मान्तःप्रवेश एव तथा भवन्तीति. तस्माद् **ह्रदिन्यो** मातृरूपास्तरवः पितृरूपाश्च तद्भुक्तावशिष्टरसपातारः. [2](अत्रेदं विचार्यते– पूर्वं "रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन्नि"त्युक्तम्. तस्य रन्ध्रा एव मुखरूपा इति तत्र पूरिता चेत् सा तदानायासेनैव प्रभुकारित एव तद्भोगो भवत्यतः **स्वयं भुङ्क्त** इत्यनुपपन्नं यद्यपि तथापि स्वप्रियाणां साक्षात्सुधाभोगाधिकारसम्पत्त्यर्थमुक्तरीत्या सुधापूरणं वेण्वर्थं नात एव **गोपिकानामि**त्युक्तम्. एवं सति यदस्य तद्भोजनं तत् स्वत एवेति सुष्ठूक्तं **स्वयं भुङ्क्त** इति. नन्वेवमेतद्भुक्तावशिष्टस्यैव रसस्य पानं प्रभुप्रियाणामप्यायाति रन्ध्रसम्बन्धस्य प्राथमिकत्वात्

लेखः

कमलेषु प्रकटेषु सत्सु तस्या **उद्गमो न स्यात्**. तेषां रसोद्दीपकत्वात् तेषूद्गतेषु लक्ष्मीरायातीति भावः. विचारान्ते **इदं वेणुवादनमि**ति. ननु तत् तु सर्वभोग्यसुधाया रन्ध्रेषु पूरणरूपमिदं तु देवभोग्यसुधाया वेणुकृतभोगरूपमतः कथं तदित्यत आहु**र्यत** इति. अन्यदाप्युभयरूपं वेणुवादनं जायते, अत इदं द्वयमप्युभयरूपमिति भावः. तत्र स्वामिनीनामधिकारसम्पत्त्यर्थं सर्वभोग्यसुधापूरणम्, अत्र वेणुर्देवभोग्यांशं भुङ्क्ते इति विवेकः. **तेने**ति उभयरूपत्वेन हेतुनेत्यर्थः. **अत्रे**ति स्वामिनीष्वित्यर्थः. अत्रापि **गोपिकानामि**ति पदादुभयरूपत्वं ज्ञापितं, तथा चोभयमुभयरूपमिति भावः ॥९॥

योजना

स च जगति सर्वोत्तम इति. सर्वेषु जलसम्बन्धिषु कमलपदार्थ उत्तम इत्यर्थः ॥९॥

१. °भागि°. २. इदं स्वतन्त्रं श्रीमत्प्रभुचरणकृतं क्वचित्पुस्तकेषु श्रीसुबोधिन्यन्तःश्लिष्टं दृश्यते.

किञ्चित्कालमभोजने हेत्वभावादिति चेदत्रैवं प्रतिभाति. अत्रत्यं सर्वमलौकिकमतो लौकिकयुक्त्या निर्णेतुं नोचितमन्यथा सरःसरिन्महीध्रेषु कृतं वेणुकूजितं व्रजस्थिताः स्वामिन्य एव कथं शृणुयुर्नान्ये? एतच्चोपपादितं "तद् व्रजस्त्रिय" इत्यत्र. एवं सति भगवदिच्छाया बलिष्ठत्वात् प्रयोजनस्यातिगुरुत्वाच्चादौ व्रजदेवीकर्णहृदयेष्वेव सा प्रविष्टा. अपरश्च यथोच्छ्वासदशायामास्यपतितमप्युद्गीर्णमेव वस्तु भवति न निगीर्णं तथा भगवता व्यवहितदेशस्थस्वप्रियाकर्णहृदयपूरणैकचित्तेन निजास्याम्बुजाविर्भवच्छ्वासो नादब्रह्माविर्भावहेतुस्तादृशः कृतो यो मार्गत्वेन प्रसङ्गतो रन्ध्रेष्वायातस्तत्र च सुधां पूरितामभीष्टदेशेऽनयदतो न तामितरो भोक्तुं शक्तः. एवं सत्यपि साक्षादधरसम्बन्धो मुखे वेणोरस्तीति सम्भाव्यते तत्पानं वेणुत्वेन निश्चयोप्यतोऽस्य तद्भोगो. व्रजदेवीनां तूक्तरीत्या साक्षाद्भोगस्तस्मान्नैतदवशिष्टं[1] रसस्य, अन्यथा ह्रदिन्यादिषु यथावशिष्टरसपानमुक्तं तथात्रापि वदेयुर्न तु **गोपिकानामि**ति पदेन तासामेवात्र स्वत्वं वदेयुः. अपरश्च वेणोः स्वातन्त्र्येण सुधाभोगो भगवतो[2] मनीषितोऽन्यथा ह्रदिन्यादिषु सुधासम्बन्धो न स्यात्. तथा सति तेषु लीला न स्यात्. यत एतत्सुधासम्बन्धिष्वेव सा चिकीर्षितातो जलस्थलरमणसम्बन्धिषु तत्सम्बन्धः कार्यते. स च वेणुभुक्तसुधांशो यो नादद्वारा निर्गतस्तेनैवेति सर्वमवदातम्. एवं सति व्रजदेवीनां वेणोश्च युगपत्सुधाभोग उपपद्यते. किञ्च **दामोदर**त्वेन व्रजदेव्यधीनस्तदुपभोगोपयोगिसर्वमवशः सम्पादयतीति किमितोधिकं वदामः? न हि जलधिरुद्वेलः केनापि निरोद्धुं शक्य इतिदिक्. इदं वेणुवादनं "रन्ध्रान् वेणोरधरसुधये"ति वाक्येन यदुक्तं तदिति जानीमः. यतोऽन्यदापि गवामाह्वाने "ऽनुचरैरि"त्यत्र "गा गोपकैरि"त्यादिषु "नद्यस्तदे"त्यादिषु च लतादीनाञ्चैतत्कार्यमुच्यते. तेनादावेवात्राधिकारसम्पत्त्यर्थं वेणुरन्ध्रेषु यत् सुधापूरणं तत्सामयिकमेवेदमुच्यत इति ज्ञापनायापि **गोपिकानामि**त्युक्तम्). ॥९॥

वृन्दावनविहारे चरणानां स्वरूपमाह **वृन्दावनमि**ति.

टिप्पणी

वृन्दावनं सखीत्यस्याभासः, **चरणानां स्वरूपमाहे**ति. अत्रेदमाकूतमिति मे भाति. भगवच्चरणमाहात्म्यं सर्वश्रुतिप्रतिपादितम्. तदेव **देवानां पादा** इत्युपक्रम्य **तस्या भाग्यमभिनन्दनमि**त्यन्तेनोक्तम्. तथा चैतादृक्पदसम्बन्धात् वृन्दावनस्वरूपमुत्तमत्वेन निरूपितं भवति. तत् कथमुक्तमत्र विहारनिरूपणेन चरणानां

---

१. °शिष्टरसस्य. २. °वता.

वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्ववरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥१०॥

देवानां पादा भूमिं न स्पृशन्ति, सुतरां देवोत्तमस्य, तत्रापि पुरुषोत्तमस्य.

टिप्पणी

तथेति? अत्रेदमाकूतम्— [1]लोके वेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयलीलासामग्री हि नान्यत्र प्रसिद्धा. एवं सति तत्कर्तापि तथेति सिध्यति. अत एव "वृन्दावनाद् गतो दूरमि"त्यग्रे वक्ष्यति, यतस्तत्र पुष्टिलीलानङ्गीकारो वक्ष्यते. एवं सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामियं लीलात्रैवेति फलिष्यति. एवं सति यत्रैव शुद्धपुष्ट्यङ्गीकारस्तत्रैतच्चरणलीलेति ज्ञेयम्. अत एव बृहद्वनेपि "प्रेक्ष्यन्त्य उज्झितगृहा जगृहुः" "सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन् मुदम्" "कृष्णस्य गोप्य" इत्यादिनेयमेवोक्ता. कालीयशिरोनृत्ये नैतच्चरणप्राकट्यम्, तत्र पुष्टिलीलायामनङ्गीकारात्. अत एव तत्स्तुतिरपि तादृशी. अतो यत्र पुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गप्रकटनं लीलायां, तत्रैतच्चरणारविन्दाविर्भाव इति ज्ञेयम्. अतः सुष्ठूक्तं [2]**(त्वत्)चरणानां स्वरूपमाहे**ति; असाधारणधर्मनिरूपणे धर्मिनिरूपणसम्पत्तिवत्, यतो लीलैव

प्रकाशः

वृन्दावनमित्यत्र "वृन्दारण्यं स्वपदरमणमि"त्यादेरयं विमर्शइति ज्ञापनाय तत्स्वरूपं विवरीतुमाहु**र्देवानामि**त्यादि. तात्पर्यं त्वेतदाभासे टिप्पण्यामेवाहु**रत्रे**त्यादि. **मे भाती**ति आशङ्कारूपं मम भाति. अत्र समाधानं स्फुटीकुर्व**न्त्यत्रेदमि**त्यादि. **तत्र पुष्टिलीलाया अनङ्गीकारादि**ति, दुष्टदमनार्थे तस्मिन् नृत्ये सङ्कर्षणलीलासाङ्कर्येण तथात्वात्. नन्वत्र लीलास्वरूपमेव विविक्तं सिध्यति न तु चरणानामित्यत आहु**रसाधारणे**त्यादि. सिद्धमाहु**रेवं सती**त्यादि. सुबोधिन्यां

लेखः

वृन्दावनमित्यत्र. "बर्हापीडे"तिश्लोके वृन्दावनप्रवेशस्य प्रथमश्लोकोक्तस्यैवानुवादाद् विशेषणधर्माणामेव प्राधान्येन "स्वपदरमणमि"तिवृन्दावनविशेषणव्याख्यान-रूपत्वादस्य तात्पर्यार्थश्चरणस्वरूपनिरूपणमेव वक्तुमुचित इत्याशयेनाभासस्तथोक्तः. तन्निरूपणमुपपादयन्ति **देवानामि**त्यादिना. **पुरुषोत्तमस्ये**ति लोकवेदप्रसिद्धस्येत्यर्थः. [3]**(आध्यात्मिकावि**ति इन्द्रियरूपावित्यर्थः; विराजो गतिर्न

---

१. लोकवेदातीत मू. पा. २. 'त्वद्' इति मूलपाठे नास्ति. ३. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे.

पुरुषोत्तमांशस्य पुरुषस्य मह्याधिभौतिकौ पादावाध्यात्मिकावतीन्द्रियावाधिदैविकावानन्दरूपौ तयोरपि न भूमिसम्बन्धः. भूमावपि दैत्यभूमिरधमा, तत्रापि स्त्रीसम्बन्धिनी तद् **वृन्दावनं;** तस्मिन् भगवतः पादा वर्तन्त इति तस्या भाग्याभिनन्दनं स्वस्यौत्कण्ठ्यख्यापकं स्वस्यापि हृदयदेशो भूमिर्भवति. स्त्रीणां च हृदयं कठिनमपि भवति पर्वता अपि सन्त्यन्तःप्रवाहा नद्यश्च सन्ति रसपूरा रोमपङ्क्तिर्वनमपि भवति स्त्रीसम्बन्धि च. एवं तुल्यतायामप्यत्र चरणौ न स्थाप्येते तत्र स्थाप्येते इतीर्ष्यया वर्णनम्. गुणत्रयेण पूर्वं वर्णनं निर्गुणगोपिका त्वेषेति नात्रासूयेति केचित्. **सखी**ति सम्मत्यर्थं, तादृश्यो न बह्व्य इत्येकवचनम्, असूयापक्षेपि तथा. ननु भगवत्पदानि यथा व्यापिवैकुण्ठे भवन्त्येवं वृन्दावनेपि जातानीति किमाश्चर्यम्? तत्राह **भुवो वितनोति कीर्तिमि**ति. यदि वृन्दावनं

टिप्पणी

तत्परिचायिका. एवं सति **देवानां पादा** इत्यारभ्य **आधिदैविकावानन्दरूपावि**त्यन्तेन यावन्ति चरणरूपाण्युक्तानि तदतीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति. उक्तेषु पुरुषोत्तमो लोकवेदप्रथितो ज्ञेयः, अयं तदतीत इति ज्ञेयः ॥१०॥

प्रकाशः

तस्या इति वृन्दायाः. **ईर्ष्यये**त्यादि. एतेनेयं तामसभक्तोक्तिरिति सिद्धान्तो

लेखः

दृश्यते. **आधिदैविकौ** "भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यामि"त्यत्र 'पद्भ्यामि'तिपदेनोक्तावित्यर्थः.) **तयोरपी**ति आधिदैविकयोः पुरुषचरणयोरपीत्यर्थः. कुतस्तरां पुरुषोत्तमचरणयोरिति भावः. "द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पितामि"ति ब्रह्मप्रार्थनया पदस्थापनेपि शुद्धभूमावेव पदस्थापनमुचितमित्याशयेन वृन्दावनस्यातथात्वमाहु**र्भूमावपी**ति. एवं सर्वथाऽयोग्येपि **देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मी**त्यनेन लक्ष्मीलाभहेतुपदाम्बुजधारणोक्त्या निःसाधनफलात्मत्वेन लोकवेदातीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति. **भगवत** इति, एतैर्लक्ष्मीलाभोक्त्या लोकवेदातीतस्येत्यर्थः. ननु तत्र लीलोपयोगिस्थानसद्भावात् पदधारणमुचितमतः स्वस्य कथमभिलाष इत्याशङ्क्य स्वस्यापि तत्तुल्यत्वमाहुः **स्वस्यापी**ति. **अन्तःप्रवाह** इति, सरस्वत्यादिनदीनामिव बहिरप्रकटः प्रवाहो यासां **रसस्य पूरो** यासु तादृश्यो नद्य इत्यर्थः, भगवद्रसस्यान्तर्विद्यमानत्वादिति भावः. **केचिदि**ति. स्वमतं तु निर्गुणत्वेपि तद्रसस्वभावात् कदाचिदसूया सम्भवत्येवेति भावः. **व्यापिवैकुण्ठे** इति.

व्यापिवैकुण्ठ एव स्यात् तदा न काचिच्चिन्ता, भूमौ तद् वर्तत इति केवलं भूमेः **कीर्तिमेव [1]तनोति–** धन्या भूर्यत्र वृन्दावनमस्तीति. भगवतो नित्यस्थितिममन्यमानाया वचनम्. पदानि त्वाधिदैविके नित्यान्येव स्थास्यन्ति प्रदर्शयिष्यति च क्वचिद्. भगवांस्त्वपराधीन इति न तत्प्रदर्शने वृन्दावनस्य सामर्थ्यम्. भक्तेः सर्वत्रैव तथात्वात् न वृन्दावनप्रतिष्ठा भवतीति प्रतिष्ठाया निमित्तमाह **यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मी**ति. **यद्** यस्मात् तद् वनं **देवक्याः पुत्रस्य पदाम्बुजानां लक्ष्माणि** चिह्नानि ध्वजवज्रादीनि तै**र्लब्धा लक्ष्मी**र्येन. स्वस्य स्वच्छन्दसम्बन्धार्थं

प्रकाशः

ज्ञापितः. तेन प्रथमे निर्गुणोक्तिर्ज्ञेया. **नित्यस्थितिमि**ति स्वहृदीत्यर्थात्. नन्वेतद् वृन्दावनेपि तुल्यमिति नात्रेर्ष्यावकाश इत्यत आहुः **पदानी**त्यादि. नन्वेवं सति प्रदर्शनस्य कादाचित्कत्वस्य वृन्दावने तौल्यान्नेर्ष्यावकाश इति तद्बीजं व्यक्तीकर्तुमाहुः **प्रतिष्ठाया** इत्यादि **ख्यापयती**त्यन्तम्. व्याख्येय**पद**शब्दस्यैव सत्त्वाद् विमर्शे**ऽम्बुज**पदं चरणचिह्नमात्रोपलक्षकमित्याशयेनात्र बहुवचनम्. समासस्तु सप्तमीतत्पुरुषः. तथा च **पदे** प्रतिफलिते या**न्यम्बुजानि लक्ष्माणी**त्यर्थः.

लेखः

अप्रकटितं स्थानं व्यापिवैकुण्ठं भूमौ प्रकटं वृन्दावनमिति भेदः. **केवलमि**ति, न तु पदाम्बुजेनास्माकमिव तस्य रसानुभव इत्यर्थः. ननु वृन्दावने भगवान् नित्यं तिष्ठत्यतो 'भगवता लब्धलक्ष्मी'त्येव वक्तुमुचितं भवतीत्यत आहु**र्भगवत** इति. **नित्यं स्थितिं** प्रकटस्थितिमित्यर्थः. तिष्ठन्नपि प्रकटो न तिष्ठति, **पद**चिह्नानि **तु नित्यान्येव** प्रकटान्येव **स्थास्यन्ती**ति **तु**शब्दः. **आधिदैविके** तादृशलीलाधारे **स्थास्यन्ति** प्राकट्ये. तत्र हेतुमाहुर्वृन्दावनं – कर्तृ – स्वभूमेः सार्द्रताकरणेन **क्वचित् प्रदर्शयिष्यति चे**ति आधारस्यापि वृन्दावनस्य "स्वव्यापारे ही"तिन्यायेन कर्तृत्वम्. ननु भगवन्तमेव कुतो न प्रदर्शयति तत्राहु**र्भगवांस्त्वि**ति, स्वतन्त्रत्वान्न तत्र सामर्थ्यम्. ननु स्वतन्त्रत्वेपि भक्तवश्यत्वाद् भक्त्यैव प्रदर्शनीय इत्यत आहु**र्भक्तेरि**ति, तया तु सर्वत्रैव भविष्यति वृन्दावने को विशेषः? चिह्नदर्शनं त्वाधुनिकानामपि जायत इति न भक्तिसापेक्षमिति भावः. [2](**लक्ष्माणी**ति. तथा च मूले **पद**स्थितं **यदम्बुजं** चिह्नमुपलक्षणेन ध्वजादीन्यपि तै**र्लब्धलक्ष्मी**त्यर्थो

---

१. करोति. २. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे.

देवकीसुतपदप्रयोगः. नन्दगोपसम्बन्धिनी सा. देवक्याः प्रसूतिमात्रं न त्वन्यदिति **सुत**पदम्. स्त्रीप्राधान्यात् स्त्रीषु कृपापि सूचिता. पुष्टिमार्गे तासां प्राधान्यमित्यवोचाम. भक्तिमार्गे चरणौ प्रधानभूतौ, तत्राप्य**म्बुजं** जलोद्भूतं स्त्रीणामेव हृदये तापहारकत्वेन शोभते. तादृशस्यापि या ध्वजवज्राङ्कुशादिशोभा सा नान्यत्र फलति, वृन्दावने सा प्रतिफलितेति, **पाद**त्वमेव सम्पन्नमतो लक्ष्मीरपि तत्र नियतातः **पदाम्बुजैर्लब्धा लक्ष्मीर्ये**नेति. भूमिर्यदि [1]सार्द्रा तदैव भवतीति भूमिकृतैव सा लक्ष्मीप्राप्तिरतो युक्तं च भूमेः कीर्तिं ख्यापयतीति. किञ्च न केवलं लक्ष्मीरेव प्राप्ता किन्तु भक्तिज्ञाने अपि प्राप्ते इत्याह **गोविन्दे**ति. यदा भगवान् वेणुनादं करोति तदा नीलमेघो गर्जतीव भाति, ततो मयूरा मत्ताश्च भवन्ति ततो नृत्यन्ति. यदैव भगवता वेणुनादः क्रियते तदैव देहविस्मरणं नृत्यं च जायत इति भक्त्युद्रेक उक्तः. मयूरा वनमेवेति वृन्दावनप्रशंसा. तादृशं **नृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसानुष्ववरतानि** तूष्णीं स्थिता**न्यन्यानि** सर्वाण्येव **सत्त्वानि** यत्र[2]. [3]सभगवद्भक्तिज्ञानात् तेषां तूष्णीम्भावलक्षणं ज्ञानमुक्तम्. एको भक्तोऽन्ये सर्वे

प्रकाशः

यद्वात्र मयूरव्यंसकादिसमास इत्याशयेनाहु**र्भूमिर्यदी**त्यादि. एतेन स्वस्य [4]तथाभावाभावात् [5]तदस्थापनमिति दैन्यद्योतनान्निर्गुणत्वोक्तित्वमपि साधितम्. **किञ्चे**त्यादिनापीर्ष्या दैन्य (ईर्ष्यादैन्ये!) एव सूच्य(च्ये!)त इति विभावनीयम्. **मयूरा वनमेवे**ति, वनस्थत्वाद् वनम्. **प्रशंसे**ति उद्रिक्तभक्तित्वात् प्रशंसा ॥१०॥

लेखः

ज्ञेयः.) **पादत्वमेव सम्पन्नमि**ति, ध्वजादिविशिष्टत्वमेव पादत्वमिति भावः. **युक्तञ्चे**ति, भूम्योपकृतस्तामुपकरोतीति युक्तम्. प्रतिष्ठाया निमित्तं पूर्वमुक्तम् इदमपि निमित्तमिति **च**कारः. अस्मिन् पक्षे मूले **यद्** यस्माद् **भूमेः** सकाशादित्यर्थः. **मत्तानां मयूराणां नृत्यं** यत्र तादृशं **वृन्दावनं गोविन्दवेणुमनु** जातमिति भक्तिप्राप्तिरुक्ता. नन्विदं तु मयूराणामतो वृन्दावनस्य भक्तिज्ञानप्राप्तिराभासे कथमुक्तेत्यत आहु**र्मयूरा** इति. सततस्थित्याऽसाधारणधर्मतापत्तेर्वनभावापन्नाः, अतो वृन्दावनस्यैव स्वासाधारणधर्मे भक्तिप्राप्त्या प्रशंसोक्तेत्यर्थः. **प्रेक्ष्ये**त्याद्येकं समस्तं पदम्; तादृशं नृत्यमिति समभिव्याहारात् कर्म. **तूष्णीम्भावे**ति, तूष्णीम्भावः कार्यलक्षणं यस्य तादृशं भगवल्लीलाज्ञानमित्यर्थः. **एक** इति मयूर

१. सान्द्रा. २. यस्य. ३. भग°. ४. अनार्द्रत्वात्. ५. पद°.

ज्ञानिनः. नन्वधोबिलेशयाः स्वभावतः कथं ज्ञानिनो भविष्यन्ति, ज्ञानस्य फलमूर्ध्वगमनमित्याशङ्क्याहा**द्रिसानुष्वि**ति. यत्र क्वापि स्थितास्तत्रैव गत्वा पश्यन्तस्तिष्ठन्तीति दोषाभावः स्वस्थानत्याग ऊर्ध्वगमनं चोक्तम् ॥१०॥

एवं रूपवर्णनामुक्त्वा षोढा वेणुं वर्णयन्ति **धन्यास्त्वि**ति षड्भिः–

हरिण्योप्सरसो गावः पक्षिणो नद्य एव च ॥(१८)॥
मेघाश्चेति क्रमेणैव कृष्णैश्वर्यादिबोधकाः ।
ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा ॥(१९)॥
निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः ।

लेखः

इत्यर्थः, जात्यपेक्षयैकवचनम्. **अन्ये सर्व** इति नानाजातीया इत्यर्थः. तूष्णीम्भावेन दोषाभाव उक्तः, सानुस्थित्या अन्यद् द्वयमुक्तम् ॥१०॥

रूपवर्णनमिति वेणोरिति शेषः, वेणुं स्वरूपतो वर्णयित्वा धर्मतो वर्णयन्तीत्यर्थः. वपुर्युक्तत्वं वेणोः स्वरूपमिति "बर्हापीडे"तिश्लोके "नादेऽनुभूयमान एवानुभूतं भवति न तु पृथगि"त्यादिना निरूपितमेव. तथा च रसद्वयनिरूपणं चरणनिरूपणमपि वेणुस्वरूपवर्णनमेवेति भावः. **षोढे**ति ऐश्वर्यादिबोधनहेतुत्वप्रकारेणेत्यर्थः. **धन्यास्त्वि**त्यत्र **वीर्यमि**ति. **देवेष्वि**त्यारभ्यैवं

योजना

धन्यास्त्वित्यादिश्लोकार्थविवृतौ **हरिण्योप्सरसो गाव**इत्यादिकारिकाः. तत्रे**श्वरः पूज्यत** इति, अनीश्वरेषु प्रविष्ट ईश्वरत्वसूचकसामग्रीमनाविर्भावयन्नपि **यदा मूढैः पूज्यते तदा निरुपाधिकमैश्वर्यं** सिध्यति. युक्तं चैतद्, ऐश्वर्यसामग्रीसाहित्ये त्वनीश्वरोपि पूज्यो भवेत्, सामग्र्यभावे पूजा तु स्वाभाविकैश्वर्ये एव भवति. किञ्च सामग्रीराहित्येपि बुधः पूजयेदपि स्वरूपज्ञानात्, मूढकृतपूजा तु परमैश्वर्यमेव बोधयति. इदमैश्वर्यं भगवन्निष्ठं भगवत्येव बोध्यते, वीर्ययशसी अपि तथा. **वीर्यं देवेष्वि**त्यादि. अप्सरसो हि देवताः, भगवांश्च मनुष्यवत् प्रतीयमानोऽतो भगवति कामस्तासामसम्भावितः. नहि देवाङ्गनावाञ्छितो रसो मनुष्ये भवति नापि तासामर्थे भगवता

कारिकार्थः

धन्यास्तु मूढमतय इत्यादिश्लोकषट्कोक्तान् हरिण्यादीनाहु**र्हरिण्य** इति. षट्सु श्लोकेष्वैश्वर्यादिनिरूपणमुपपादयितुमैश्वर्यादिलक्षणान्याहु**रीश्वर** इति. **ईश्वरः पूज्यत** इति, **मूढै**र्हरिण्यादिभिरपि पूजनादैश्वर्यम्. **वीर्यं देवेष्वि**त्यादि,

वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः ॥(२०)॥
सान्निध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छा तेन ततो महत् ।
यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् ॥(२१)॥
स्वधर्मं योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथा ।
तामसा राजसाश्चान्ये [1]गुणातीताश्च रूप्यते ॥(२२)॥

प्रकाशः

धन्या इत्यत्र कारिकासु **ततो महद**िति, उत्कैश्वर्यान्मर्यादामार्गीयवीर्याच्चेत्यर्थः. **अन्य** इति सात्त्विकाः. पक्षिनिरूपकप्रसङ्गतो वृन्दावनगोवर्धननिरूपकाणां गुणातीतत्वे हेतुमाहू **रूप्यत** इत्यादि. हिर्हेतौ; यतो हेतो**र्वृन्दावनादि-**

लेखः

मूर्छा जाता **तेन** कारणेन **ततो** देवस्त्रीभ्यो हेतुभ्यो **महद् वीर्यं** बोधितं जातमिति शेषः. **वारणादि**ति ल्यब्लोपे पञ्चमी, **प्रत्यक्षे** तृणादौ या **आसक्ति**स्ततो वारणं सम्पाद्येत्यर्थः. **योजयेदि**ति, पीयूषरूपं **स्वधर्मं योजयेद्** भगवानिति शेषः. **नान्यथे**ति, मर्यादामार्गीयमत्रोपयुक्तं न भवतीत्यर्थः. पीयूषयोजनं गोष्वेव न तु शावेष्विति यशोबोधकत्वकथनेऽत्र गाव एवोक्ताः. **अन्य** इति सात्त्विका इत्यर्थः.

योजना

स्वस्यालौकिकः प्रभावः प्रदर्शितः किन्तु वनितोत्सवचारुवेषवेणुक्वणिताभ्यामेव साधारणस्त्रीणामिव तासां मोहोऽभूत्. अत इदं भगवद्वीर्यमिति **वीर्यं देवेष्वि**त्यादिना वीर्यं निरूपितम् (१९-२०).

कारिकार्थः

"कृष्णं निरीक्ष्ये"ति श्लोके मनुष्यत्वेन प्रतीयमानस्यापि भगवतो देवाङ्गनास्वपि **पुरुषाणां सान्निध्येपि** कामेन **मूर्छा**जननात् महद्वीर्यम्. **यशो यदी**ति, "गावश्चे"तिश्लोके **विमूढानां** गवां **प्रत्यक्षे** तृणादौ या **आसक्ति**स्ततो वारणं कृत्वा पीयूषरूपं **स्वधर्मं यदि योजयेत्** भगवान् **तदा यशो भवति नान्यथे**त्यर्थः (१८-२१½).

"अक्षण्वतामि"त्यारभ्य "हन्तायमद्रिरि"त्यन्तद्वादशश्लोकोक्तेषु सगुणनिर्गुणभेदानाहु**स्तामसा राजसाश्चे**ति. **अन्ये** इति सात्त्विका इत्यर्थः. गुणातीतान् विवेचयन्ति **वृन्दावनमि**त्यादि. "अक्षण्वतामि"त्यादिश्लोकत्रये क्रमेण तामसराजससात्त्विकाः, "वृन्दावनं सखी"ति श्लोके गुणातीतं वृन्दावनं निरूप्यते. ततो

१. °तीतश्च.

वृन्दावनं गुणातीतं मुनयश्चापि पक्षिणः ।
गोवर्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम् ॥(२३)॥
तद्व्रताश्चापि लोकेऽस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि ।

"यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यत" इतिश्रुतिन्यायेन सर्व एव विहगा भगवदीया अपि परमां श्रियं प्राप्नुवन्ति.

प्रकाशः

त्रयमिह व्रजे **स्थितं गुणातीतं रूप्यते** क्षोभादासक्तिभराच्चेत्यर्थादतो हेतो**स्तद्व्रता अप्यस्मिंल्लोके** भक्तसमाजे **गुणातीता भवन्ती**त्यर्थः, समानशीलत्व एव रत्युदयादिति भावः (२१-२३½). **उत्कर्षश्चापि वैराग्य** इति **तदैव स्यादि**ति

लेखः

इह स्थितमिति निरूप्येष्वित्यर्थः. निरूपकाणां स्वरूपमाहु**स्तद्व्रताश्चे**ति, उपलक्षणेन तत्तन्निरूपकास्तथा तथेति भावः. तामसराजससात्त्विकनिर्गुणाः प्रथमपर्याये, राजससात्त्विकतामसनिर्गुणाः द्वितीये, एवमेव तृतीयेपि क्रमः. **लोकेस्मिन्नि**ति भक्तलक्षणे इत्यर्थः. "यो यच्छ्रद्धः स एव सः" इतिवाक्यसम्मत्या हिशब्दः (२०-२३½).

भगवदीया अपीति, धर्मिसम्बन्धात् सामान्यतः श्रीप्राप्तावपि पूर्वोक्तन्यायेन **परमां प्राप्नुवन्ती**त्यर्थः. नन्वेवं पक्षिणां श्रीप्राप्त्या भगवद्गुणबोधनं कथं

कारिकार्थः

"धन्यास्त्वि"त्यादिषु त्रिषु हरिण्यादयः सगुणाः, "प्रायो बताम्बे"ति श्लोके पक्षिरूपा मुनयो गुणातीताः. ततो "नद्यस्तदे"त्यादिषु त्रिषु सगुणाः, "हन्तायमद्रिरि"त्यत्र गुणातीतो गोवर्धनः. एतदेवाभिप्रेत्योक्तं **वृन्दावनमि**त्यादि, **वृन्दावनं, पक्षिरूपा मुनयः, गोवर्धनश्चे**ति त्रयं **गुणातीतम्.** एवं वर्णनीयभेदानुक्त्वा वर्णनकर्त्रीणामपि तद्वदेव सगुणनिर्गुणभेदानाहु**स्तद्व्रताश्चापी**त्यादिना. **अस्मिन्** लीलासृष्टिरूपे **लोके तद्व्रता**स्तेषु वृन्दावनादिषु गुणातीतेषु रतास्तद्वर्णनकर्त्र्योपि **गुणातीता भवन्ति.** उपलक्षणमेतत्, तेन तत्तन्निरूपकास्तथाविधा इति भावः (२२-२३½).

एवमैश्वर्यादिस्वरूपमुक्त्वा "प्रायो बताम्बे"ति श्लोकोक्तश्रीलक्षणमाहुः **श्रियो हि परमा काष्ठे**ति. यथा भगवान् "यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यत" इति श्रुत्युक्तश्रीलक्षणवीणादिशब्दं शृणोति तथा भगवत्सेवकाः

श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि ॥(२४)॥
ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि ।
हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् ॥(२५)॥
उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदा ।

लेखः

सम्पन्नमित्यत आहुः **श्रियो ही**ति. सेवके तत्सिद्ध्या स्वामिनि कैमुत्येनैव सिद्धेति भावः. अयं न्यायस्त्रिष्वपि ज्ञेयः. **हरेश्चरणयोरि**ति, अत्रैवं विभागः- सर्वत्रानासक्तिः सामान्यवैराग्यम्, सैव त्यागविशिष्टा वैराग्ये उत्कर्षः, तत्रापि हरिचरणरतिर्भक्तिमार्गीयं वैराग्यम्, सैव सर्वस्वनिवेदनविशिष्टा तद्वैराग्ये उत्कर्षः, तत्रापि हरेः शीतादिनिवारणरूपा सेवा पुष्टिमार्गीयं वैराग्यम्, सैव भक्तिविशिष्टा तद्वैराग्ये उत्कर्ष इति. तथा चैवमन्वयः— **हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदन**विशिष्टा सती **वैराग्ये** भक्तिमार्गीये **उत्कर्षः**. पूर्वोक्तसामान्य-

योजना

श्रियो हि परमा काष्ठेत्यादि, यदि सेवकाः परमं भोगं कुर्युस्तदा स्वामिनः एव परमं सौभाग्यं स्फुटीभवतीति लोके प्रसिद्धम्. पक्षिणो भगवत्कृतं वेणुनादं शृण्वन्ति. तत्रापि भगवान् नीचैः स्थितो वेणुं वादयति, ते तु द्रुमभुजानारुह्योपरि स्थिता नादामृतमनुभवन्तीति श्रियो भोगः पक्षिणां सिद्धः. ("यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यत" इतिश्रुतौ 'वीणा'पदं मधुरनादानां वेण्वादीनामुपलक्षकमतो वेणुनादश्रवणे श्रियो भोगः पक्षिणां सिद्धः.) इह भगवन्निष्ठा श्रीः पक्षिषु समागता भगवच्छ्रियः कार्यभूता. तथा च कार्यभूतया श्रिया कारणीभूता भगवच्छ्रीर्बोध्यते; तथा ज्ञानमपि नदीषु समागतं कारणभूतं भगवज्ज्ञानं सूचयति. एवं वैराग्यमपि भगवद्धर्मो मेघे कार्यरूपेण समागतः

कारिकार्थः

पक्ष्यादयोपि वेणुनादं शृण्वन्तीति भगवति श्रियः परमा काष्ठा निरूपिता. **ज्ञानोत्कर्ष** इति, सर्वदा वेगवतीनां नदीनां वेगभङ्गेन स्वभावविजयलक्षणं ज्ञानं सेवकेषु निरूपितं, तथा च सेवकानामपि तादृशत्वे भगवति ज्ञानोत्कर्षः कैमुतिकन्यायसिद्धः. वैराग्यं निरूपयन्ति **हरेश्चरणयोरि**ति. **स्वसर्वस्वनिवेदन**सहिता **हरिचरणप्रीति**र्वैराग्यम्, अन्यत्र वैराग्ये सत्येव हरौ प्रीतिसम्भवात्. तत्रापि **वैराग्ये उत्कर्ष**स्तदा स्याद् **यदि हरेः** सर्वदुःखहर्तु**रपि**

भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥(२६)॥

प्रकाशः

पूर्वेणान्वयः. ननु सर्वदुःखहर्तरि दुःखस्यासम्भवदुक्तिकत्वादसङ्गतमिदमित्याशङ्कायामाहु**र्भक्त्ये**त्यादि. **च**स्त्वर्थेऽवधारणे. **तादृशत्वं चे**त्यनेन **स्वसर्वस्वनिवेदनं** समुन्नीयते. तदत्र 'कुसुमावली'पदात् सिद्धं भक्तिश्च 'सखि'पदादिति ज्ञेयम् (२६).

लेखः

वैराग्यतदुत्कर्षावप्यत्र सम्पन्नावित्**यपि**शब्द**च**कारौ. पुष्टिमार्गीयमाहु**र्यदि हरेरपि हरि**र्भवेत्. **तादृशत्वं च भक्त्या** भवेत्, **सा सेवकोचिता सेवा** पुष्टिमार्गीयमुत्कृष्टं वैराग्यमित्यर्थः. अत्रापि पूर्वोक्तवैराग्यतदुत्कर्षसमुच्चयार्थं **च**कारद्वयम्. एवं षण्णां तात्पर्यार्था उक्ताः, आभासेषु तु वाच्यार्था वक्ष्यन्त इति विभागः (२४-२६).

योजना

स्वकारणभूतं भगवदधिकरणकं वैराग्यं बोधयति. **उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिते**ति. **हरेः** सर्वदुःखहर्तु**रपि यदि हरिः** स्याद् दुःखहर्ता स्यात् तदा तस्मिन् वैराग्योत्कर्ष इति ज्ञेयं, यतो हरिदुःखहरणं वैराग्यकार्यं, मोक्षान्तफलेषु रागाभावे प्रभुसुखैकाकाङ्क्षायामेव तादृग्भावोदयात्. स भावः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहु**र्भक्त्या चे**त्यादि, **भक्त्या**

कारिकार्थः

हरिर्भवेत् सेवको वस्त्राद्युपचारैः सेवया हरेरपि शीतोष्णादिनिवारणेन दुःखहर्ता भवेदित्यर्थः. "भगवतः श्रमो नास्तीति केचित्, अस्तीतिसिद्धान्तः" —तदुपपादितं सुबोधिन्यां दशमस्कन्धे युगलगीताध्याये. श्रमवत् शीताद्यपि ज्ञेयम्. किञ्च "अनश्नन्नन्योभिचाकशीती"तिश्रुत्या भगवतो मर्यादामार्गे भोजनाद्यभावेपि पुष्टिमार्गे भोजनादिकमस्त्येवेत्युपपादितमष्टमाध्यायटिप्पण्याम्. पूतनामोक्षाध्यायटिप्पण्यां च भगवति स्नेहहेतुककार्याणां स्वामिनीकर्तृकरक्षाप्रभृतीनां भ्रमहेतुकत्वशङ्कापरिहारेण सर्वमुपपादितमिति सुष्ठूक्तं **हरेरपि हरिर्यदी**ति. तथा च "दृष्ट्वातपे व्रजपशूनि"ति श्लोके मेघस्य स्वसर्वस्वजलवर्षणेन स्ववपुषा छायाविधानेन च सेवाकरणात् वैराग्यं सिद्धम्. एवं सेवके वैराग्यसिद्धौ भगवति किं वक्तव्यमिति भावः (२४-२६).

एवं श्लोकषट्कतात्पर्यार्थनिरूपणेनैश्वर्यादिषड्धर्मोपपादनाद् भगवत्त्वं समर्थितम् ॥११॥

तत्र प्रथमं हरिणीनां भाग्यमभिनन्दन्ति **धन्या** इति.

धन्यास्तु मूढमतयोपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥११॥

ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतं, क्रियोत्कर्षः पूजायां, सापि चेद् ज्ञानमयैर्द्रव्यैर्भगवद्विषयिणी भवति. भगवज्ज्ञानं स्वज्ञानं च तस्या अप्यङ्गं, तदभावे सर्वं व्यर्थम्. यद्यन्यत्रापि तद् भवेत् तदा तदेवोत्तममिति पक्षमाश्रित्य [1]पूर्वपक्षं व्यावर्तयन्ति **धन्यास्त्विति**. **तु**शब्देन स दोषो न ज्ञायत इत्याशङ्क्यां परिहरन्त्य

टिप्पणी

धन्यास्त्वित्यत्र, **स दोषो न ज्ञायत** इति. दोषस्वरूपमाहुः **न ज्ञायत** इति. मृगीभिर्भगवत्स्वरूपं श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेन न ज्ञायत इतिलक्षणो दोष

प्रकाशः

विवृता**वन्यत्रापि तदि**ति ज्ञानरहितेऽर्थेऽपि तादृशं पूजनम्. **पूर्वपक्षमि**ति **ज्ञानं ही**त्यारभ्य **व्यर्थमि**त्यन्तोक्तमित्यर्थः. **स दोषो न ज्ञायत** इत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहु**र्मृगीभिरि**त्यादि. सुबोधिन्यां **स्त्रीणामि**त्यादि, मूढमतित्वादिकं

लेखः

तत्रेति हरिण्यादिष्वित्यर्थः. **तु**शब्देन स्वव्यावर्तने हेतुमाहु**र्ज्ञानं ही**ति. जानातीच्छतियतते इति क्रमादेवं युक्तमिति **हि**शब्दः. **आकर्ण्ये**ति ल्यपा[2]

योजना

स्नेहेन **तादृशत्वं** भगवद्दुःखहर्तृत्व(स्व!)भावः स्यादित्यर्थः. एवं वैराग्यस्वरूपं स्नेहेन तत्सिद्धिं च निरूप्योपदिशन्ति **सा सेवे**त्यादि. **सा** मेघकर्तृका **सेवा** भगवद्दुःखहरणरूपा **सेवकस्य** पुष्टिस्थ**स्योचिता** नाम कर्तव्येत्यर्थः. यथा मेघेन स्नेहवशात् प्रेरणमन्तरेणैवातपनिवारणरूपा सेवा भगवतः कृता तथा शास्त्रप्रेरणं विनैव देशकालानुरूपा भगवत्सौख्यसम्पादिका सेवा पुष्टिमार्गीयैः कर्तव्या. सेयं सख्यभक्तिरूपा, "सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रमि"त्यत्र 'सखि'पदात्. एतद्यथा तथा मया सेवाकौमुद्यां प्रथमप्रकरणे निरूपितमिति ततोऽवधेयम् (२४-२६).

धन्यास्त्वित्यस्य विवरणे **ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतमि**त्यादि. ननु हरिणीनां भगवत्स्वरूपज्ञानाभावाद् भगवदवलोकनात्मकपूजामात्रेण कथं धन्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वपक्षं व्यावर्तयन्ति **धन्यास्त्वि**ति **तु**शब्देन. इह हरिणीनां धन्यत्वकथनात् स्वस्याधन्यत्वसूचनेन न ज्ञानमात्रं धन्यत्वसाधकं किन्तु

---

१. पूर्वं. २. कृदन्तेन इत्यर्थः.

आहु**र्मूढमतयो**पीति. स्त्रीणामेवाभिनन्दनं प्रकरणाद्धरिणानां स्त्रियोऽत्र विवक्षिता

लेखः

आकर्णनरूपज्ञानस्य पूजाविषयविषयकस्य गौणत्वमुक्तम्. **पूजा**पदेनोत्कृष्टा क्रियोक्ता, **प्रणयावलोकैरि**त्यनेन ज्ञानमयद्रव्याण्युक्तानि. व्यापारेण व्यापारवानाक्षिप्तः, अवलोकनस्य व्यापारत्वात्, करणत्वं तु नेत्राणामेवेति विभागः. स्वावलोकनरचितत्वपक्षे स्वस्य भगवज्ज्ञानमुक्तं, **भगवता प्रतिपूजितमात्मनि दधुरि**ति भगवदवलोकनरचितत्वपक्षे भगवतो हरिणीज्ञानमुक्तम्. एतेन व्यापारोपि ज्ञानरूप एवोक्तः. एवमस्मासु नास्त्यतः स्वव्यावृत्तिः (स्वासामेवोत्तमत्वमिति पक्षव्यावृत्तिः). **तदेवोत्तममि**ति तदुत्तममेवेत्यर्थः. **पूर्वपक्षमि**ति, सुधाभागित्वाद् गोपिकानामेवोत्तमत्वमिति पक्षमित्यर्थः. **हरिणानामि**ति, **कृष्ण-**

योजना

भगवद्विषयकपूजनक्रिया धन्यत्वसाधिका. ज्ञानसाहित्ये सा सुतरां धन्यत्वसाधिकेत्याहु**र्ज्ञानं ही**त्यादिना. ज्ञात्वा तदनुरूपं चेत् करोति तदा ज्ञानस्य सार्थक्यमतो ज्ञानस्य क्रियाविशेषणीभूतत्वम्. क्रियास्वपि भगवत्पूजात्मिकैव क्रियोत्कृष्टेत्याहुः **क्रियोत्कर्षः पूजायामि**ति; "तत् कर्म हरितोषं यद्" इति चतुर्थस्कन्धवाक्यात्. सा पूजारूपा क्रिया हरिणीभिः कृतेति तासां धन्यत्वम्. तत्रापि ज्ञानेन्द्रियाधारत्वेन ज्ञानप्रचुरैर्नेत्रात्मकद्रव्यैः कृतेति सुतरां धन्यत्वमित्याहुः **सापि चेदि**त्यादिना. **ज्ञानमयैरि**ति ज्ञानप्रचुरैर्ज्ञानस्वरूपैर्निवेद्यद्रव्यैरित्यर्थः. अयमर्थः— निवेद्यपदार्थानां स्वरूपं भगवत्प्रियत्वं देशकालानुगुणत्वं च ज्ञात्वा समर्प्यन्ते तदा ते पदार्था ज्ञानमया उच्यन्ते. तथेह हरिणीभिः स्वनेत्राणां सौन्दर्यं भगवत्प्रियानेत्रस्मारकत्वेन प्रभुप्रियत्वं च बुद्ध्वा नेत्रैर्भगवान् पूजित इति युक्तं धन्यत्वम्. **भगवज्ज्ञानमि**त्यादि, यादृशदेशकालवैशिष्ट्याद् यादृशवस्त्वपेक्षा भगवतोऽस्ति तादृग्देशकालानुरूपसेवनं मया विधेयमिति सम्प्रति देशकालानुरोधादिदमपेक्षितं भगवत इति ज्ञानं **भगवज्ज्ञानमि**त्यर्थः. मदीयपदार्थेष्वेतस्य वस्तुनः सम्यक्त्वाद् भगवद्विनियोगयोग्यतेति ज्ञानं **स्वज्ञानमि**त्यर्थः. एवमुभयज्ञानस्य पूजाङ्गत्वम्. हरिणीभिस्तथैव कृतं यतो भगवते शृङ्गाररसात्मकाय स्वनेत्रसौन्दर्यप्रदर्शनेन प्रियत्वं सम्पादितम्. एवं पुष्टिजीवैर्यथोचितं प्रियत्वं सम्पाद्यमिति शिक्षा ह्येतस्य ग्रन्थस्य हार्दम्. **भगवज्ज्ञानमपी**त्यन्वयः, **तस्य** भगवत्पूजारूपक्रियोत्कर्षस्य भगवज्ज्ञानमप्यङ्गमित्यर्थः. **तदभावे** इति तस्याः पूजाया अभावे इत्यर्थः. **सर्वमि**ति ज्ञानादिक-

हरिण्यः. सर्वत्रान्या एव वर्णयन्तीति ज्ञातव्यम्. स्वस्याकृतार्थताभावनया दैन्याविर्भावे भगवान् कृपया वर्ण्यमानसर्वसामग्रीसहितः प्रकटीभूत इति ज्ञापयितु**मेता** इत्युक्तम्. तासां भाग्ये हेतुमाहु**र्या नन्दनन्दनं** निरीक्ष्य[1] **वेणुरणितमाकर्ण्य** भगवत्कृतैः **प्रणयावलोकैर्विरचितां पूजां** स्वस्मिन् **दधु**रिति. **या** इति पूर्वं भगवदुक्ताः प्रसिद्धाः. नन्दमप्यानन्दयतीति **नन्दनन्दनः**. भक्तोद्धारार्थमेव ब्रह्मवाक्यात् प्रवृत्त उद्धारप्रकरणात् ता अप्युद्धरिष्यतीत्यु**पात्तः** स्वीकृतो **विचित्रो वेषो**[2] येन. अनेन रसाभिनयार्थं प्रवृत्तो भगवानुक्तः. एवं स्वरूपतस्तत्कार्यकर्तृत्वं साधनतश्च फलमुखं[3] कर्तृत्वमुक्तम्. **विचित्र**पदेन सर्व एव रसाः परिगृहीताः

प्रकाशः

कृष्णसारेष्वपि तुल्यमिति तद्वारणायेदमुक्तम्. **हरिणानां स्त्रिय** इति, न तु नायिकाविशेषाः. भगवतः पूजाधारणे गमकमाहु**र्या** इत्यादि. **पूर्वमि**ति द्वादशाध्याये "नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेने"-त्यत्र. **तत्कार्यकर्तृत्वमि**ति उद्धारानुकूलरसकार्यकर्तृत्वम्. **तत्रे**ति हरिणीष्वि-

लेखः

सारसाहित्योक्तेरत्र पुंयोगे ङीष् न तु जातिलक्षणमिति भावः. **सर्वत्रे**ति, गोनिरूपणान्तं केवलाभ्योऽ**न्या** अन्यपूर्वा **वर्णयन्ति,** अतस्तासामेव **प्रकरणात् सह-कृष्णसारा** इत्यनेन हरिणसहिताः स्त्रिय उक्ता न तु केवला इति भावः. **निरीक्ष्ये**ति, अर्थत आकर्णनमेवानेन विवृतं न तु पदान्तराध्याहारः, अग्रे निषेधात्. **ब्रह्मवाक्यादि**ति "अस्त्वित्युक्त" इतिश्लोकोक्तादित्यर्थः. **उद्धारप्रकरणादि**ति, "प्रकरणं देशकालावि"ति निबन्धे लक्षणमुक्तम्, तथा चोद्धारकालादित्यर्थः. **अनेने**ति वेशे वैचित्र्यकथनान्नृत्यसामयिकत्वसूचनेनेत्यर्थः. **एवमि**ति, **नन्दनन्दन**पदेन **स्वरूपत**स्तदुक्तम्, वेशस्वीकारकथनेन **साधनत** उक्तम्.

योजना

मित्यर्थः. अङ्गीभूतायाः पूजाया अभावे अङ्गानां ज्ञानादीनां वैयर्थ्यमिति भावः. **समीपे स्वीकार** इति, **उपात्तविचित्रवेषमित्यत्रोप**शब्देन सामीप्यकथनाद्धरिणीसमीपे प्रभुणा वेषो धृतः, तथा च वेषधारणसमये भगवदवयवानां हरिणीदृग्विषयत्वाद् भावविशेषोत्पत्तिर्मृगीगणस्याभूत्. तेन भावेन तादृशरससम्बन्धिनी भगवत्प्राप्तिर्भवित्रीति भावः. **ब्रह्मानन्दस्ये**त्यादि, भगवदवयवावलोकनजन्य-

१. वीक्ष्य. २. वेशः. ३. °मुखकर्तृ°.

समीपे स्वीकारो ब्रह्मानन्दस्य तत्र प्रवेशनार्थः. **आकर्ण्ये**त्येव क्रिया वेणुरणिते भगवति चार्थतः शब्दतश्च. पशुदृष्टिर्विशेषं न गृह्णातीति शास्त्रदृष्टिरुक्ता. पश्चाद् जायमानापि प्रत्यक्षदृष्टिरन्यानुरोधिनीति विद्यमानापि सा[1] न गणिता तदा**हाकर्ण्ये**ति. **वेणो रणितं** [2]सर्वरससाधारणं, यथा रसो बाह्यतो न गच्छति तथा शब्दविशेषो रणितम्. तादृशमपि निकटे गत्वा श्रुतवत्यः. अनेन दैहिका धर्मा निवर्तिताः. **सहकृष्णसाराः** स्वभर्तृसहिताः. अनेन भर्तृनिरोधोपि परिहृतः. सापत्याभावश्च **कृष्णसारा** इत्यनेन, **कृष्ण** एव **सारो** येषामिति **कृष्णसाराः**.

प्रकाशः

त्यर्थः. **नन्दनन्दनं निरीक्ष्ये**ति यदुक्तं तन्मूले नास्तीत्याशङ्**क्याकर्ण्ये**त्यस्य तात्पर्यार्थमाहु**राकर्ण्येत्येवे**त्यादि. तथापि साक्षात्कारः कथमायातीत्यत आहुः **पश्वि**त्यादि. सापत्याभावमुपपादयन्ति **कृष्णे**त्यादिना. **ततोपी**त्यस्यार्थं टिप्पण्या-

लेखः

समीप इति, **उप** समीप **आत्त** इत्यनेन हरिणीनां **समीपे** वेश**स्वीकारो** हरिणीषु स्वरूपानन्दस्य **प्रवेशनार्थः**. वेशसमये निरावृतस्वरूपदर्शनेन तथा भवति, वेशानन्तरदर्शने त्वाच्छादकादिविशिष्टत्वाद् धर्मसहितानन्दानुभवो भवेत्. अत एवात्यनुगृहीतस्यैव समक्षं भगवतः शृङ्गारादिकं कर्तव्यमिति मार्गमर्यादा. **आकर्ण्ये**तिव'न्निरीक्ष्ये'त्येव कुतो नोक्तम्? तस्यापि द्विधा व्याख्यानसम्भवादित्यत आहुः **पशुदृष्टिरि**ति. **सर्वरसे**ति— सर्वे रसा असाधारणा यत्र. **सर्वरससाधारणे**ति पाठे सर्वे रसाः साधारणा यत्र, न त्वेकः कश्चिन्मुख्य इत्यर्थः. **अनेने**ति भयस्वभावानामपि भगवन्निकटगमनेनेत्यर्थः. अर्थत आकर्णनरूपस्य निरीक्षणस्य गमने एव सम्भवा**न्निकटे गत्वे**त्युक्तम्. **निरोधोपी**ति, **ज्ञानं ही**त्यादिना स्वव्यावर्तने हेतुः पूर्वमुक्तः अत्रापि हेतुरुच्यते इत्य**पि**शब्दः, बहुवचनेन

योजना

भावबलेन पूर्वं ब्रह्मानन्दप्रवेशो हरिणीषु तत आधिदैविकस्त्रीविग्रहप्राप्तिस्ततः स्वरूपानन्दस्य हरिणीषु प्रवेशार्थं हरिणीनां निकटे भगवता वेषधारणं कृतमिति फलितम्. तथा "चायं पुनर्ब्रह्मानन्दे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने"इति पूर्वफक्किकानिरूपितफलप्राप्तिर्भविष्यतीत्युक्तं भवति. फक्किकास्मारकं **ब्रह्मानन्द**पदमिति ज्ञेयम् ॥११॥

१. लुप्तम्. २. °रसासा°.

अनेन गोपास्तथा न भवन्तीति स्वस्यातथात्वं सूचितमन्यथास्माभिरपि सह गोचारणं कुर्युः. अत एतेऽभिमानसारा एव[1]— धन्यास्ते कृष्णसाराः. स्नेहपूर्व**कावलोकनैर्विरचितां** भगवति **पूजां** धारयामासुः. नेत्राण्येव कमलानि ज्ञानवासितानि ज्ञानोद्भवस्थानानि, तैः पूजा सर्वोत्तमा; तस्याश्च धारणं ततोपि. कृतिरथदिवोक्ता. भगवता च प्रतिपूजितमात्मनि वा दधुः. **सदयावलोकैरि**ति वा पाठः. एतावदेव कर्तव्यं प्राणिनां भगवतश्च ॥११॥

अप्सरसामवस्थामाह **कृष्णं निरीक्ष्ये**ति.

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवचारुवेषं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥१२॥

कृष्णपदार्थात् स्त्रीणां निरोधः सूचितः— आनन्दे दृष्ट आनन्दसाधन आसक्त्यभावो युक्त एव, तत्रापि सदानन्दे. **नि**तरामीक्षणं दिव्यदृष्ट्या. स्वजातीयोद्धारार्थमागत इति विशेषः, तदाहु**र्वनितोत्सवचारुवेषमि**ति. **वनितानां**

टिप्पणी

इत्यर्थः. **पूजां दधुरि**त्यत्र, **तस्याश्च धारणं ततोपी**ति, सर्वोत्तममिति शेषः ॥११॥

प्रकाशः

माहुः **सर्वोत्तममि**ति. तथा च 'धा'धातोरत्र पोषणार्थत्वं तत्र पूर्वकृतिरपेक्षिता सा चाथदिवोक्तेत्यर्थः. **पूजां दधुरि**त्यस्यार्थान्तरमाहु**र्भगवतश्चे**त्यादि. **एतावदि**ति प्रीतिपूर्वकं [2]निरीक्षणं भगवदवलोकनं कृपापूर्वकं भगवतो जीवावलोकनम् (च!) ॥११॥

लेखः

सापत्न्याभाव उक्तः. **भगवति पूजामि**ति, स्वकृतावलोकैः प्रियासप्रणयावलोकस्मारणेन भगवतस्तोषणमत्र **पूजा,** ततः (तासु तथाभावजनकं) तादृग्भावेन भगवत्कृतमवलोकनं प्रतिपूजनं ज्ञेयम्. **कृतिरि**ति, अस्मिन् पक्षे प्रतिपूजितरूपा कृतिरर्थादुक्तेत्यर्थः. तोषणस्य धारणं स्थिरता, तथा सति प्रतिपूजितं भवत्येवेति भावः. **तु**शब्दकृतपूर्वपक्षव्यावर्तनमुपसंहारेपि बोधय**न्त्येतावदेवे**ति. सुधाभोगादिकं त्वधिकम्, आवश्यकमेतावदेवे**त्येव**कारः. अत एतस्मिन् पक्षे एतासां धन्यत्वमिति भावः ॥११॥

कृष्णमित्यत्र **आनन्दसाधने** इति आमुष्मिकैहिकफले इत्यर्थः. **दिव्यदृष्ट्ये**ति मानुषभावराहित्येनेत्यर्थः, अन्यथा वक्ष्यमाणावस्था न स्यादिति भावः.

१. वाधन्या°. २. निरन्तरमित्यपि पाठः, तत्र निरीक्षणं शेषः.

मेवोत्सवार्थे चारुर्वेषो[1] यस्य स. उत्सवो ह्यनेकविधस्तत्तदुत्सवे ते ते भूषिता भवन्त्युत्सवरसानुभवार्थम्. केवलं **वनितानामेवोत्सवो** यत्र, **वनं** यौवन**मिताः** प्राप्ताः प्राप्तवत्यः. वनं सञ्जातमिति वा, 'इतच्'प्रत्ययः. न हि तत्र प्रविष्टः पुनरावर्तते. 'यौवनमि'त्यत्रापि 'यु'मिश्रणार्थे 'वनमि'ति. तासामेवोत्सवो भव-

प्रकाशः

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र. वनमित्यस्मादितचि कर्तरि जाते **वनिते**ति भवति. "वनिता जातरागस्त्रीश्रियोरि"तिकोशश्च. एतौ च रूढियोगौ लौकिकतरुणीसामान्याविति तौ विहाय विशिष्टाभिर्दृष्टिभिः स्वाधिकारेण यद् बुद्धं यश्च भगवद्वेषाशयस्तदुभयमेताभिर्विशिष्टाभिर्वक्त्रीभिर्ज्ञातमिति बोधयितुमतिपरोक्षवादेन **वनिता**पदयोगानेवाहु**र्वनं यौवनमि**त्यादि. अत्र प्रथमपक्षे वर्णद्वयत्वापत्तिर्द्वितीये 'यौ' इत्येकस्यैव. सा च "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथापरो वर्णविकारनाशावि"-त्युक्तत्वेन पृषोदरादित्वाज्ज्ञेया. योगप्रयोजनमाहु**र्नही**त्यादिना. तथा च दृष्टिभिः स्वस्य स्थिरयौवनत्वं त्रिदशत्वान्निश्चित्य तेन भावेन स्वस्याप्युत्सवयोग्यता ज्ञाता, भगवता तु स्थिरतादृग्भावविशिष्टस्थिरयौवनानामर्थे कृत[2] इति तासां मोह इति वक्त्रीभिर्ज्ञातमिति भावः. योगान्तरमाहु**र्यौवनमि**त्यादि. योगद्वयार्थं सङ्गृह्य सिद्धमाहु**स्तासामेवे**त्यादि. **उपाय उक्त** इति, दिव्यदृष्ट्या दूरादवगत्य भगवदर्थ-

लेखः

विशेष इति, उद्धारविषयसजातीयत्वं हरिणीभ्यो **विशेषः** अप्सरःस्विति शेषः. **तदाहुरि**ति, **तत्** तस्मादेतासु तत्सजातीयत्वबोधनार्थं चारुवेशनिमित्तभूतोत्सववतीनां वनितात्व**माहुरि**त्यर्थः. तथा चायमवान्तरपदस्याभासो ज्ञेयः. **केवलमि**ति. यत्र वेशे कृते सति केवलं वनितानामेवोत्सवो भवत्येतादृशो वेश इत्यर्थकथनं न तु विग्रहः; **वनितोत्सवाय** वनिताभूषणार्थं **चारुर्वेशो** यस्येति विग्रहः. उत्सवस्य भूषणहेतुत्वादु**त्सव**पदेन भूषणमुक्तमिति भावः. **कृताभरणे**ति,

योजना

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र **वनं यौवनं इताः प्राप्ताः प्राप्तवत्य** इति. इह **वनिता**शब्दान्तर्गत**वन**शब्देन विपिनं यौवनं च ग्राह्यम्. तत्र विपिनपक्षे **वनं** विपिन**मिताः प्राप्ताः** पुरुषा **वनिताः** भगवदर्थं सकलत्यागं विधाय केवलं वनं

१. °र्वेशः. २. वेष इतिशेषः.

त्विति भगवता वेषः[1] कृतः, सर्वाभरणभूषिताः सर्वा एव वनिता 'यथावेषरसं

प्रकाशः

मागमने स उक्त इत्यर्थः. दिव्यदृष्टेः सार्वदिकत्वादिदानीमेव कुत आगमनमित्या-

लेखः

अत्र **कृत**पदं नूतनवाचकम्; भगवतो वेशान्तरस्वीकारे स्वयमपि नूतनाभरणानि परिहितानीत्यर्थः. **यथावेशे**ति, भगवतः पीताम्बरपरिधाने स्वयं नीलाम्बरपरि-

योजना

प्रविष्टा भगवदीयास्तेषा**मुत्सवार्थं चारुर्वेषो** भगवता धृतः. तथा च कोटिकन्दर्प-लावण्याधिकसुन्दरं तादृशवेषधारिणं श्रीकृष्णमवलोक्य जातस्त्रीभावाः "पुरुषोत्तमं मां प्राप्स्यन्ती"त्यभिप्रायकं वेषधारणं भगवता कृतमिति विभावनीयम्. यौवनपक्षे **वनं** यौवन**मिताः प्राप्तवत्यो** मृगीदृशस्तासा**मुत्सवार्थं** भावोद्दीपनार्थं **वेष**धारणम्. वनितानां पुंसां वनितानां सुन्दरीणां च सूचनार्थं **प्राप्ता प्राप्तवत्य** इति वारद्वयमुल्लेखः सुबोधिन्याम्. अन्यथा **प्राप्ता**इत्युक्ते **प्राप्तवत्य**इत्युक्तिर्व्यर्था स्यात्, धातूपसर्गप्रत्ययार्थानामैक्यात्. यद्यपि **प्राप्ता** इत्युक्त्यापु-भयग्रहणं सम्भवति तथापि प्रकरणवशात् स्त्रीणामेव ग्रहणं स्यान्न तूभयोरत उभयग्रहणार्थं **प्राप्ताः प्राप्तवत्य** इत्युक्तम्. तथा च **प्राप्ता** इत्युक्त्या **वनिताः** पुरुषा गृहीताः **प्राप्तवत्य** इत्यनेन **वनिताः** स्त्रिय उक्ता इति ज्ञेयम्. एवं सति पुंसां भावोत्पादनार्थं स्त्रीणां च भावोद्दीपनार्थं वेषधारणमिति प्रयोजनद्वयं फलितम्. **न हि तत्र प्रविष्ट** इति, इदं **वनिता**शब्दान्तर्गत**वन**शब्दस्य विपिनवाचकत्वमादाय पुरुषपक्षे ज्ञेयम्. **तत्र** वने **प्रविष्टः** सर्वत्यागवान् नावर्तत इत्यर्थः. **वन**शब्देन कथं यौवनग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाहु**र्यौवनमित्यत्रापि 'यु' मिश्रणार्थे वनमि**ति. 'यौवन'शब्दे 'यावि'तिसप्तमी निमित्तार्थे. 'यु'शब्दो मिश्रणार्थक उकारान्तः; तस्य सप्तम्यां 'यौ' इतिरूपं 'भानौ-विष्णावि'तिवत्. मिश्रणं नायकेन सह विवक्षितम्. एवं **यौ** मिश्रणार्थं **वनं** यौवनमित्यर्थो भवति; यौवनमेव हि नायकेन सह नायिकां सङ्गमयति. तथा च यौवनत्वस्यापि वनत्वव्याप्यत्वाद् वनविशेषो यौवनमतो **वन**शब्देन यौवनग्रहणं सुवचम्. यौवनस्य वनत्वं तु शृङ्गाररसोपयोगिसामग्रीमत्त्वधर्मसाम्येन ज्ञेयम्. **यौवन**शब्द-स्यैतादृशी व्युत्पत्तिस्तु निरुक्तपद्धत्या ज्ञेया, "अप्यक्षरवर्णसाम्येन निर्ब्रूयान्न

---

१. °वेशः.

पुरुषार्थमनुभवन्ति. अनेनास्मिन्नुत्सवे यासामलङ्कारादिनोत्सवो न जातस्तासां वनितात्वं व्यर्थमेव, यथा रण्डानाम्. तत्रापि **चारु** मनोहरमन्तरप्यलङ्कारहेतुस्तत्र प्रेमज्ञानादिकमलङ्कारा बहिरिवान्तरपि रसानुभवश्च. अनेनाप्तरसां भगवदर्थागमने सर्वोप्युपाय उक्तोऽनुभावकं [1]ततो विलम्बेन प्रस्थापकमाह **श्रुत्वा चे**ति, निकटे समागत्य पूर्ववदेव क्वणितस्य[2] श्रवणम्. अत्र वेण्वतिरिक्तकूजितादिक्वणितानां सङ्ग्रहार्थं **तस्य** भगवतः **क्वणितमि**त्युक्तम्. **क्वणितश्च**[3] **वेणुः,** तादृशवेणावाविर्भावं प्राप्तानि **विचित्राणि गीतान्या**कर्ण्येति सम्बन्धः. एकेनैव गीतेन मूर्च्छिता जाता इत्येकवचनम्. **विचित्राणि** सर्वरसार्थानि. शृङ्गार एव सर्वे रसा इति नाट्यशास्त्र-सिद्धान्तः, अन्यस्य रसत्वमेव न मन्यन्ते. यथा महान्तः सुवर्णभरणान्येवोप-करणानि[4] च कुर्वन्ति तथा[5] शृङ्गार एव सर्वरसा, अन्यथा रसिकानां रुचिर्नो-

---

प्रकाशः

काङ्क्षायां विशेषहेतुं स्फुटीकुर्वन्त्य**नुभावकमि**त्यादि. **यद्यपी**त्यादिना व्याख्यातस्य तात्पर्यमाहु**र्नापी**त्यादि. तर्हि किमित्यागता इत्यत आहु**स्तथापी**त्यादि. अपहारं

लेखः

धानमिति वेशानतिक्रमेण शृङ्गारादिषु मध्ये यं रसं भगवान् प्रकटयति तदनतिक्रमेण चेत्यर्थः. **अस्मिन्नुत्सवे** इति, अस्मिन् वेशे कृते सतीत्यर्थः. **सर्वोप्युपाय** इति— दिव्यदृष्ट्या दर्शनं प्रेम ज्ञानादिरन्तर्भगवदनुभवश्चेति. **अनुभावकमि**ति उद्दीपनेन रसानुभावकम्. क्वणितगीतयोः श्रवण**मविलम्बेन** शीघ्रमेव **ततो** विमानाद् भगवति **प्रस्थापकमि**त्यर्थः. **क्वणित**पदस्यावृत्तिमभिप्रेत्य **क्वणितश्चे**ति **च**कारः. तथा च **तत्क्वणितं क्वणितवेणुविचित्रगीत**श्चेति समासः. गीतस्य शृङ्गारोद्बोधकत्वेपि सर्वरसार्थत्वमुपपादयन्ति **शृङ्गार एवे**ति. **अन्यस्ये**ति शृङ्गाराङ्गत्वभावापन्नस्येत्यर्थः. **यथे**ति. **उपकरणानि च**काराद् भूषणानि **सुवर्णस्य** आसमन्ताद् **भरणं** येषु तादृशानि, न तु मध्यावकाशे लाक्षायुक्तानि कुर्वन्ति.

योजना

संस्कारमाद्रियेते"त्यनुशासनात्. **यथावेषरसमि**ति भगवत्कृतवेषं भगव-दभिप्रेतरसं चानतिक्रम्येत्यर्थः. अयमत्राभिप्रायः— भगवता वनितानामत्युत्सवार्थे यथा वेषः कृतस्तथा वनिताभिरपि भगवदुत्सवार्थे भगवदभिप्रेतवसनभूषणादिकं ध्रियते. भगवदभिप्रायस्तु भगवद्धृतपीताम्बरादिद्युतिजनकनीलवसनरक्त-कञ्चुक्यादिधारणे, तथैवैताभिः कृतमिति वेषानतिक्रमो ज्ञेयः. एवं प्रभुचिकीर्षित-शृङ्गारादिरसेप्यानुगुण्याद् रसानतिक्रमः ॥१२॥

---

१. °वकं ततोवि°. २. लुप्तम्. ३. लुप्तम्. ४. °का°. ५. तद्यथा.

त्पद्येत. अत एव **विचित्रं गीतम्.** यद्यपि ता **देव्यो** देवतारूपा पूज्या एव, तत्रापि **विमानेनैव गति**र्यासां; नापि भोग्या नापि दुःखसहनशीलास्तथापि [1]**स्मरेणैव नुन्नः सारो** यासां, शरीरेन्द्रियापेक्षया मनो बलिष्ठमिति **स्मरेण सारो** विवेकः सर्वोप्यपहृतः. भूमावनागमने पद्भ्यामनागमने स्वतोप्यनागमने हेतव उक्ताः. ततो यद् जातं तदाहु**र्मुमुहु**रिति. न केवलमन्तरेव हृदयप्रदेशे मोहः किन्तूपर्यधश्चेति– **भ्रश्यत्प्रसूनानि कवरे** यासां **विगता नीवी** च यासामिति केशनीवीबन्धयोर्विश्लेष आमुष्मिकैहिकफलपरित्यागज्ञापकः. देवतात्वान्न[2] मरणं विमानगतित्वान्नाधःपतनं विवेकाभावान्नोपायेनागमनम्. भगवदनुपयोगेऽन्यस्यापि रसो नोत्पद्यतामिति रसाभासो वर्णितः. देवसहितानामपि[3] प्रायेणात्रावतीर्णानां

प्रकाशः

कार्यद्वारा विवृण्वन्ति **भूमावि**त्यादिना. **देवसहिता अपी**ति, केवलानां तासां विमानगतिप्रसिद्ध्यभावात् [4]तथेत्याशयः. तथापि मूले 'देवता'पदाभावादरुच्या पक्षान्तरमाहुः **प्रायेणे**त्यादि. अस्मिन् पक्षेऽवतीर्णानां गोपानामेव पुरुषत्वं बोध्यते, तेन न कारिकाविरोधः. **अस्माकमि**ति तदर्थमेवावतीर्णानामित्यर्थः ॥१२॥

लेखः

तथा सुवर्णमयोपकरणवच्छृङ्गाराङ्गभूता एव रसा इत्यर्थः. **नापी**ति, एतादृशीषु स्मरस्तत्कृतविवेकापहारश्च न भवति तथापि प्रमेयबलात् तथा जातमित्यर्थः. तृतीयचरणीयविशेषणत्रयतात्पर्यमाहु**र्भूमावि**ति, मृत्वा भूमाववतारे इत्यर्थः, देवीनां मरणासम्भवादिति भावः. **पद्भ्यामि**ति, अन्यभयाद् विमानं त्यक्त्वा गुप्ततया पद्भ्यामित्यर्थः. विमानगतीनां भूस्पर्शासम्भवादिति भावः. **स्वत** इति उपायचातुर्येण विमानमेव तत्र नीत्वेत्यर्थः. विवेकापहारादिति भावः. अग्रे विवरणादेवमर्थो ज्ञेयः. असावधानता 'मोह'पदार्थो ज्ञेयः. **देवसहिता अपी**ति, देवानां मरणं नास्तीति प्रथमाध्याये "गिरं समाधावि"तिश्लोके 'अमरा' इतिसम्बोधनेनोक्तमिति व्याख्यातम्. अत एकेन रूपेण योगिन इवात्राप्यवतीर्णाः, पूर्वं रूपं तु तत्र तिष्ठत्येवेति भावः. तथा च **देव**पदेन तत्र स्थिता ज्ञेयाः. द्वितीयगीते "सहसिद्धैरि"ति वक्ष्यते, तन्न्यायेनात्रापि देवसाहित्यमुक्तम्. **केवलानामि**ति स्त्रियो विहाय स्वयमेवावतीर्णानामित्यर्थः. देवलोकस्थाः सर्वा एव

---

१. स्मरणे°. २. देवत्वा°. ३. °सहिता अपि. ४. देवसहिताः.

केवलानां स्त्रियस्ताः स्वपत्यन्वेषणार्थमागता भगवन्तं दृष्ट्वा पूर्वावस्थां सर्वामेव विस्मृतवत्यो, भगवानेव पतिर्भवत्विति, तदास्माकं तथात्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥१२॥

गवां वत्सानां च चरित्रमाह **गाव** इति.

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत-
पीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ॥
शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थु-
र्गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥१३॥

चकराद् गावोपि तथा जाताः. उत्तमाधमयोर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यते,

प्रकाशः

गाव इत्यत्र **तथा जाता** इति मोहिता जाता इत्यर्थः. मोहे हेतुमाहु**रुत्तमाधमयोरि**त्यादि, सात्त्विकतामसयो राजसदेहाभिलाष इत्यर्थः. नन्वयं मोहो नोक्तहेतुकः किन्तु हेत्वन्तरादित्याशङ्कते **ता** इत्यादि. तर्हि

लेखः

स्त्रियोऽप्सरस इत्याशयेनाभासे **अप्सरसामि**त्युक्तम्. **स्वपत्यन्वेषणार्थमि**ति– **स्वपत्यु**रत्रावतीर्णं यद् रूपं तद**न्वेषणार्थमि**त्यर्थः. भगवदर्थमागमनं तु भयात् न सम्भवत्यतः **प्रायेणै**वमित्यर्थः. निर्भयतया भगवद्दर्शनार्थमागमनं त्विन्द्राभिषेकानन्तरं वक्ष्यते. अत एव द्वितीयगीते तथेति भावः ॥१२॥

गाव इत्यत्र **तथा जाता** इति अभिलषिताप्राप्त्या मुमुहुरित्यर्थः. **उत्तमाधमयोरि**ति, सात्त्विकत्वा**दुत्तमानां** तामसत्वाद**धमानां** देवस्त्रीणां गवां च यथोचितं सायुज्यलक्षणस्य **मध्यमस्य** सेवाफल**स्याभिलाष** इत्यर्थः. सायुज्यस्वरूपं सेवाफलविवृतेरवधार्यम्. देवस्त्रीणामागमनस्याशक्यत्वात् मोह उक्तः, गवां मोहे

योजना

गावश्च कृष्णेत्यस्य विवृतौ **उत्तमाधमयोर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यत** इति. **उत्तम**शब्देनात्र हरिण्यः, नेत्रदर्शनेन घोषसीमन्तिनीनेत्रस्मारकत्वेन भगवत्प्रियतया धन्यत्वोक्तेः. **अधम**पदेन गावः, शृङ्गाररसानुपयुक्तत्वात्. अत एवोक्त**मसम्भावितत्वान्मोह** इति. **मध्यमाभिलाष** इति, हरिणीनां भगवद्दर्शनमात्राभिलाषः, गवामन्तर्दर्शनस्पर्शमात्राभिलाषः; अप्सरसां पूर्वप्रकारेण रमणाभिलाषः सर्वोत्तम इति तदपेक्षया मृगीणां गवां चाभिलाषो मध्यम इति

असम्भावितत्वान्मोहः. ता हि वेणुमात्र आसक्तास्तथा कुर्वन्तीति शङ्कां परिहर्तुमाहुः **कृष्णमुखे**ति, **कृष्णमुखान्निर्गतं** यद् **वेणुगीतम्**. ननु बहूनां वादने मुखादर्शन इतरवैलक्षण्यानवधाने वा कथं भगवन्मुखवेणुगीतमिति ज्ञायते? तत्राह **पीयूषे**ति, अमृतं हि तत्. तेन व्यञ्जकान्तराभावेपि स्वत एव ज्ञायते. सदानन्दो वाच्यो मुखं वागधिपतिर्निर्गमनं वाक् वेणुरितरविस्मारको गीतं षड्गुणात्मकमतः

प्रकाशः

‘कृष्णगीतपीयूषमि’त्येव वाच्यं न त्वधिकमित्याकाङ्क्षायामाहुः **सदानन्दे**त्यादि. **निर्गमनं वागि**ति, पूर्वमासन्यरूपस्य निर्गमदशायामेव वैखरीत्वेन तदेव सेत्यर्थः. **मुखं वागि**त्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यां स्फुटम्. नन्वेवं प्रतिक्षणनूतनत्वे रसस्य

लेखः

हेतुमाहु**रसम्भावितत्वादि**ति, स्वाभिलषितसायुज्यस्येति शेषः. **ता हीति**, गावोन्यकृतवेणुनादे**प्यासक्ताः** कर्णोत्तम्भनं **कुर्वन्तीतिशङ्कां परिहर्तुं** कर्णोत्तम्भन-हेतुवेणुनादस्य कृष्णकृतत्व**माहुरित्यर्थः**. पशूनां तावद्विशेषज्ञानाभावः प्रसिद्ध इति **हि**शब्दः. एतेन कृष्णकृतनादे एव कर्णोत्तम्भनं नान्यनादे इति सूचितम्. **व्यञ्जकान्तरे**ति, स्वरूपमेव स्वव्यञ्जकमित्यर्थः. एतन्नादे विशेषं वक्तुं **पीयूष**-पदस्यार्थमाहुः **सदानन्दो वाच्य** इति. अन्यगीतस्य स्ववक्तृवाचकत्वनियमाभावेपि भगवतोधिकस्य कस्यचिदभावात् भगवत्कृतं गीतं सदानन्दवाचकमेव भवति. अतः सदानन्दकृतगीतस्य सदानन्द एव वाच्यः. अयमस्मिन्नादे विशेषः-अन्यकृतनादस्तु सरिगमादिरूपः स्वरमात्ररूप इति भावः, तस्मान्नाद-निष्ठरसानुभवार्थमत्रैव नादे कर्णोत्तम्भनं नान्यनादे इत्यर्थः. ननु भगवद्गीतस्य सर्वस्यैव सदानन्दवाचकत्वात् पूर्वश्लोकोक्तदेवस्त्रीणां कथं न रसानुभव इत्यत आहु**र्मुखमि**त्यादि. तत्र सामग्री गुप्तैव स्थापितात्र प्रकटितेति पदत्रयेण सूचितमित्यर्थः. “द्वया ह प्राजापत्या” इत्यत्राधिदैविकसहितेन्द्रियस्य कल्याणत्व-कथनेन तादृशशब्दस्यैव प्रमितिजनकत्वाद् देवता वागिन्द्रियं च शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ

योजना

भावः. **मुखं वागधिपतिरि**ति भगवन्मुखमग्निरित्यर्थः, अग्नेर्वाग्देवतात्वाद् भगन्मुखस्याग्निरूपत्वाद् वागधिपतित्वम्. तादृश**मुख**पदोक्त्या तापजनकत्वं सूचितम्. तेन भगवन्मुखवेणुगीतपीयूषं पिबतोपि तत्पीयूषस्यातिरसालत्वेन तद्विषयकपरमार्त्या बहुपानं सम्भवतीति प्रयोजनं सिद्धम् ॥१३॥

टिप्पणी

कृष्णमुखनिर्गतेत्यत्र, **मुखं वागधिपतिरि**त्यादि. अत्रायं भावः– पूर्वश्लोके देवस्त्रीणां मोह एवोक्तो, वस्तुसामर्थ्यात्, न तु रसपानमपि. गवां भगवदीयत्वात् भगवत्सङ्गतत्वात् प्रियत्वाच्च रसपानमुच्यते. तत्र सुरस्त्रीणां यत्र तथात्वं तत्रैतासां पशुजातीयत्वेन तदसम्भावितमित्याशङ्कानिरासाय नेदं साधारण्येन गानं किन्तु [1]यथैव तासामपि रसानुभवो भवति तथा सर्वसामग्रीप्रकटनपूर्वकमिति ज्ञापनायेति. अत एवाग्रे हृदि प्राकट्यं स्पर्शश्चोक्तः. आधिदैविकसम्बन्धमात्रेण यत्राध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपि कार्यकरणसामर्थ्यं, तत्र साक्षादाधिदैविकस्यैव करणत्वे किं वाच्यं कार्यसम्पत्ताविति **वागधिपति**त्वाद्युक्तेस्तात्पर्यम्. एतेन शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ साधनसम्पत्तिरुक्ता भवति. किञ्च वाच्यार्थाज्ञाने रसस्वरूपा-ज्ञानात्तत्कार्यासम्भव इति शङ्का **कृष्ण**पदार्थोक्त्या निरस्ता. स्वरूपात्मकत्वादर्थस्य स्वत एव [2]प्रकटत्वाज्ज्ञानसाधनानामनपेक्षणाद् बलवत्त्वाच्च न पशुत्वादिकं प्रतिबन्धकमतः सर्वमवदातम्. अपरञ्च कृष्णमुखान्निर्गतस्य तत्रापि परम्परासम्बद्धस्य पीयूषस्य यत्रैतादृशत्वं, तत्रापि पशुषु, तत्र साक्षान्मुखपान-कर्त्रीषु किं वाच्यमित्युत्कण्ठाज्ञापनायापि निर्गमनाद्युक्तिरिति ज्ञेयम्. अन्यच्च, मुखस्याग्नित्वेन साक्षात् तत्पानकर्त्रीणां कदाचित्तत्पीयूषं तापमप्युत्कटं जनयति. इदं तु तस्मान्निर्गतत्वेन सदैवानन्दजनकमेव, न तु तथा, तस्माद्भिन्नत्वेन परम्परा-

लेखः

सामग्री. इतरविस्मृतौ निःप्रत्यूहं रसानुभवो भवतीति सापि सामग्रीति ज्ञेयम्. शाब्दबोधे शब्दः करणमतस्तत्सम्बन्धिनो धर्माः सामग्रीति भावः. टिप्पण्यां **वागधिपतित्वाद्युक्तेरित्यादि**पदात् त्रिष्वपि कैमुत्यमुक्तम्. तथा च यत्राधिदैविकस्य करणत्वं वाङ्निर्गमनरूपविषयस्येन्द्रियत्वमितरविस्मारकश्च द्वारं तादृशशब्दाद् रसानुभवे किं वाच्यमिति कैमुत्येन रसपानं सूचितं भवति. भगवति देवतानां गोलकत्वं विषयाणां चेन्द्रियत्वमिति द्वितीयस्कन्धे व्यवस्थापितम्, अतो **मुख**पदं देवतावाचकं **निर्गम**पदं चेन्द्रियवाचकमिति भावः. एवं सामग्रीतो विशेषमुक्त्वा स्वरूपतोप्याहु**र्गीतमि**ति. पूर्वोक्तं गीतं विचित्रं सर्वरसार्थमित्युक्तम्, इदं तु **पीयूष**त्वकथनात् **षड्गुणा आत्मनि** यस्य तादृशं भगवद्रूपमित्यर्थः. अधरपीयूषस्य षड्गुणत्वमग्रे व्युत्पाद्यम्. **अत** इति, सामग्र्या अपेक्षितत्वात् तां

---

१. यथैतासामपि मू. पा. २. प्रकटत्वात्तद्ज्ञान - मू. पा.

सर्वां सामग्रीं वक्तुमेतावदुक्तम्. अन्यथा 'कृष्णगीतपीयूषमि'त्येव वदेयुः. इतरगीतपीयूषनिवृत्त्यर्थं **कर्णानामुत्तम्भनम्.** प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वात् प्रत्येकपक्षेपि बहुवचनं सङ्गच्छते. **पुट**शब्देन तदर्थमेव [1]कर्णसम्पादनमिति ज्ञापितं; न हि पर्णपुटे पुनः कार्यान्तरं भवति, चषकादिकं तु बह्वर्थं भवेत्. पुटानां बहुत्वं प्रतिक्षणं नूतनरसतां बोधयति, व्यवस्था तु पूर्वोक्तैव. **शावा** बालका हरिणादीनामन्यजीवानां वा[2] गवामेव वा, अतिबालका घोषे वा. **स्नुतं स्तनात्**

टिप्पणी

सम्बन्धाच्च तद्धर्मासम्भवात्. अत एव साक्षात्सम्बन्धानन्तरं यादृशस्तापस्तादृशो न पूर्वं किन्तु सहजसम्बन्धात्तद्धर्मवत्त्वस्यापि सहजत्वात्कश्चन तापं जनयतीति ज्ञापनाय तावदुक्तमिति. **प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वा**दिति, **पुट**त्वोक्त्या तत्र यथैकेन रसेन पूर्णे द्वितीयरसावकाशो न सम्भवति तथैकैकक्षणसम्बन्धि-नादरसस्यापि[3] तत्त्वात् तेन पूर्णे पुटे द्वितीयादिक्षणसम्बन्धिनां तेषां प्रवेशासम्भवात्तत्पानार्थं द्वितीयादिपुटापेक्षावश्यकीति तथात्वम्. अन्यथा करणाभावेन नादग्रहणासम्भवाद् द्वितीयादिपानमेव न भवेत्. अत्रैवं ज्ञेयं— भगवत्सम्बन्ध्यर्थो न लौकिकेन्द्रियग्राह्यः किन्त्वलौकिकैरेव तैः. प्रभुदित्सा च तत्र हेतुः. तथा च तथैव तावत्साधनसम्पत्तिर्भवतीति नानुपपत्तिः काचित् ॥१३॥

प्रकाशः

नित्यत्वहानिरिति तत्परिहारायाहु**र्व्यवस्थे**त्यादि. "चूतप्रवाले"तिश्लोक एव कारिकाभिः स्फुटीकृतेति प्रणाडीविशेषेणाविर्भावप्रकारभेदेपि न नित्यत्वहानि-

लेखः

वक्तुं मुखेत्यादिपदत्रय**मुक्तमि**त्यर्थः. **अन्यथे**ति पदत्रयस्य सामग्रीप्रकटनतात्पर्य-कत्वाभावे इत्यर्थः. ननु तथाप्युत्तम्भनं किमर्थमित्यत आहु**रितरे**ति. **अतिबालका** इति. किञ्चित्प्रौढा वत्सास्तु गोष्ठ एव तिष्ठन्तीति तेषां तादृशत्वम-सम्भावितमि**त्यति**पदम्. **घोषे वे**ति. सायं गवां घोषे समागमनानन्तरं वा वत्सानामेवम्भावः. तदा प्रौढवत्सानामपि तथा सम्भवती**त्यति**पदं न देयमिति भावः. **स्तना**दिति गृहीतमिति शेषः. तथा च स्तनगृहीतं पयःकवलं **स्तनपयःकवलं**, मध्यमपदलोपी समासः, **स्नुतं** तद् येषामिति विग्रहः. मातॄणां **स्तनाद्** गृहीतं **पयःकवलं** येषां मुखात् **स्नुतं** बहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः. स्रावे हेतुर्न

१. °निष्पाद°. २. लुप्तम्. ३. रसस्यामितत्वात् तेन मू. पा.

पयः कवलरूपं येषां, न तस्य पयसोन्तःप्रवेशः. इदं सन्दिग्धमिति प्रमाणमाहुः स्मेति. **तस्थुर्गावः शावाश्च.** उभयेषामपि तथात्वे हेतुमाहु**र्गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्य** इति. तासां न बहिःसंवेदन यतोऽन्तर्भगवन्तं स्पृशन्ति. तत्रापि **दृशा**वृत्तचक्षुषा भगवन्तं[1] **स्पृशन्त्य**[2] इति न भावनामात्रं किन्त्वाविर्भूत[3]इति ज्ञापितम्, अन्यथा कथं तुल्यता स्फुरति? बहिरदर्शने हेतु**रश्रुकला** इति, अश्रूणां कला यासाम्. **गोविन्द**पदं गवां हृदय आविर्भावे दोषाभावार्थं, यतोऽयं तेषामेवेन्द्रः ॥१३॥

पक्षिणां श्रवणं सङ्गाभावाद् ज्ञानाभावाच्चासम्भावितं मत्वा सम्भावना-

प्रकाशः

रित्यर्थः. नन्विदं सर्वमाविर्भावे सङ्गच्छते तत्रैव किं मानमित्याकाङ्क्षायां मूलाशयमाहु**र्भगवन्तमि**त्यादि. तथा च स्पर्शान्यथानुपपत्त्यैवाविर्भावसिद्धिरिति भावः. उपचारव्युदासाय कार्यद्वारापि परिचायय**न्त्यन्यथे**त्यादि. उक्तमोहप्रयोजिका स्वस्य भगवत्तुल्यतेत्यर्थः ॥१३॥

लेखः

तस्येति, यत इति शेषः. ग्रहणे इव नादश्रवणे गिलनक्रियाया निवृत्तत्वात् **तस्य पयसो नान्तःप्रवेशो** यतोऽतः स्राव इत्यर्थः. **सन्दिग्धमि**ति, ग्रहणगिलनयोर्मध्ये कालस्य दुर्लक्ष्यत्वादिति भावः. **प्रमाणमाहुरि**ति. **स्म**पदस्य प्रसिद्ध्यर्थकत्वात् प्रसिद्धिहेतुभूतं प्रत्यक्षं प्रमाणं **स्म**पदेन सूचितमित्यर्थः. **तस्थुर्गाव** इति, मोहो गवामेव, पयःस्रावश्च शावानामेव, क्रियानिवृत्तिस्तूभयेषामपीत्यर्थः. **तथात्वे** इति क्रियानिवृत्तौ, दृशात्मनि गोविन्दस्पर्शो हेतुरित्यर्थः. **स्पृशन्त्य** इतिस्त्रीलिङ्गप्रयोगेपि वत्सानामपि क्रियानिवृत्त्युक्त्या तद्धेतुः किञ्चित्स्पर्शः समभिव्याहारात् प्राप्त एव, गवां तु पूर्वार्धोक्तिरसपानत्वात् सर्वथा तथेति भावः. **तुल्यते**ति, हीनजातीयानां ब्रह्माविर्भावे तुल्यतास्फूर्त्या स्पर्शः सम्भवतीत्यर्थः. **दोषाभावार्थमि**ति, हीननिष्ठत्वेन भावाभासत्वाभावार्थमित्यर्थः. **तेषामेवे**ति गवादीनामित्यर्थः. **इन्द्रः** परमैश्वर्यं प्राप्तः पुष्टिमार्गीयं, तत्र मर्यादातिक्रमो भवतीति भावः ॥१३॥

प्राय इत्यस्याभासे **श्रवणमि**ति नादनिष्ठरसानुभवः शक्तितात्पर्यनिर्धार इत्यर्थः. अत एवानुवादे "सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्त' इति वक्ष्यते. **सङ्गे**ति. मृगीणामिव

१. लुप्तम्. २. स्पृशन्तः. ३. °तमिति.

निरूपणपूर्वकमुपपादयन्ति **प्राय** इति.

प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो वनेस्मिन् ।
कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् ॥
आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान् ।
शृण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥१४॥

एता निर्गुणा अत एव यशोदया सह स्नेहस्तद्गृहकन्यका वा. यथा गवां धनस्य रत्नानां सङ्ग्रह एवमेवोत्तमकन्यकानामपि. द्रव्येण क्रीतास्ता गृहे परिपाल्यन्ते राज्ञां दानार्थे. ता [1]यशोदानन्दगोपकुमारिका **अम्बे**त्याहुः सिद्धवन्निरूपणे का एता इति सन्देहो भवेदतः **प्राय** इत्याहुः, **प्रायः** प्रायेण. **बत** इति खेदे, कथमेतादृशीं योनिं प्राप्ता इति. हर्षे वा, साधु तैरयमुपायः कृत इति. **अम्बे**ति सम्बोधनं दयार्थं, भगवदाविर्भावादिति केचित्. अतस्तासां वाक्याद् **विहगा मुनय** एव बाहुल्येन. ते हि **मुनयो** मननशीला, जानन्त्यत्र भगवानाविर्भविष्यतीति. अत ए**वास्मिन् वने कृष्णेक्षणाः**— कृष्णार्थमेव क्षणो येषां कृष्ण एव वेक्षणं येषाम्. भगवन्तं पश्यन्त एव **तदुदितं कलवेणुगीतं द्रुमभुजानारुह्य शृण्वन्ति.** यावद् भगवतो वेणुनादो न श्रुतस्तावद् रूपमेव पश्यन्तः स्थिता. यदा पुनर्वेणुनादमारब्धवांस्तदोभयं कृतवन्तो. यदा पुनस्ततो भगवान् दूरे गतस्तदोड्डीयान्यत्रगमने वेणुनादरसो गमिष्यतीति तत्रैव स्थिताः. कदाचित् स रसो रसान्तरमुत्पादयिष्यति रसान्तरेण वा प्रतिबन्धो भविष्यतीति नाशङ्कनीयं, यतः **कलमव्यक्तमधुरं वेणुगीतं, ततो** भगवतः सकाशा**दुदितं** नादब्रह्मात्मकं वेणुरप्यव्यक्तमधुरस्ततो मधुर एव रस उत्पद्यत इति. **गीतं** वा भगवदुक्तपरमार्थप्रतिपादकं; तदा **तदुदितमि**ति विशेष्यम्. वेदशाखा इव **द्रुमभुजानारुह्य** पतनमारणादिशङ्काभावात् निश्चिन्ताः **शृण्वन्ति.** मनसो विषयान्तरसञ्चाराभावाय भगवति दूरे गते दर्शनाभावात् मननाभ्यासाच्च **मीलितदृशो** जाताः.

टिप्पणी

प्रायो बताम्बेत्यत्र, **सम्बोधनं दयार्थमि**ति, दयया भगवान्निकट[2] एव

लेखः

कृष्णसारसङ्गाद् गवामिव कृपया स्वत एव ज्ञानसामग्रीप्रकटनेन ज्ञानसम्पादनाद् वा तथा भवतीति भावः. **सम्भावने**ति— मुनित्वनिरूपणपूर्वकमित्यर्थः.

व्याख्याने **भगवदाविर्भावादि**ति. सर्वात्मकस्य भगवतो माता सर्वेषामेव मातेत्येता **अप्यम्बे**त्युक्तवत्य इत्यर्थः. एतद्विषयकपतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वादेवं व्याख्यानमसमञ्जसमिति **केचिदि**त्युक्तम्. स्वयं तु गृहकन्यकापक्षे तत्त्वे**नाम्बे**ति व्यवहारो; भिन्नपक्षेपि दयार्थं तथेत्युक्तमेव. मुनित्वं श्रोतृन् प्रति स्वयमुपपादयन्ति **अत** इति, वक्त्रीणां कुमारिकात्वेन ऋषित्वादित्यर्थः. **ते ही**ति ये विहगास्त इत्यर्थः. मूले **ये** इति पदस्य **ये विहगास्ते मुनयो**ऽत एवं **शृण्वन्ती**ति पूर्वत्रान्वयो ज्ञेयः. उत्तरत्रान्वये श्रवणं मुनित्वे हेतुः स्यान्न तु मुनित्वं श्रवणे, तथा चाभासो विरुध्येत. **अत्रे**ति, **अत्र** नादे सुधारूपो **भगवानाविर्भविष्यती**त्यर्थः. **अत एवे**ति, मुनित्वादेव पूर्वोक्तं ज्ञात्वैवं शृण्वन्तीत्यन्वयः. **कृष्णार्थमेवे**ति, **येषां क्षणः कृष्णार्थमेव** भगवद्भावनयैव यातीत्यर्थः. **यावदि**त्यादि **द्रुमभुजानारुह्य** पूर्वं **कृष्णेक्षणा**स्ततस्तादृशा एव **शृण्वन्ति**, ततो **मीलितदृशः शृण्वन्ति.** कृष्णेक्षणत्वे मीलितदृक्त्वं न सम्भवतीत्येवं विभागेन व्याख्यानम्. **तत्रैव स्थिता** इति **मीलितदृश** इति शेषः. **रसान्तरमि**ति, नादः स्वनिष्ठस्वरूपदिदृक्षामव्यक्तत्वान्नोत्पादयिष्यतीत्यर्थः. तथा सत्युड्डीय गमनं स्यादिति भावः. **रसान्तरेण वे**ति, पूर्वानुभूतेन कृष्णेक्षणरसेनोड्डीय गमनं नादस्य मधुरत्वान्न भविष्यतीत्यर्थः. वेणोः कलत्वं व्युत्पादयन्ति **तत** इति. **गीतं वे**ति **मधुरमेवोत्पद्यत** इति पूर्वेणान्वयः. गीतनिष्ठं माधुर्यमाहु**र्भगवदुक्ते**ति. गीतस्य विशेष्यत्वपक्षे **उदितमु**दयं प्राप्तमित्यर्थः, द्वितीये **उदितं** कथितमित्यर्थः. मुखमुद्रणे हेत्वन्तरमपि स्वयमाहुः **कोलाहलश्चे**ति, स्यादिति शेषः ॥१४॥

प्रकाशः

प्रायो बताम्बेत्यत्र **अत** इति ऋषित्वादित्यर्थः. **रसान्तरमि**ति विजातीयं लौकिकं वा. **मधुर एवे**त्यनेन विजातीयनिवृत्तिरुक्ता **भगवदुक्ते**त्यादिना च लौकिकतन्निवृत्तिः ॥१४॥

योजना

प्रायो बताम्ब विहगा इत्यस्य विवृतौ **तदा तदुदितमिति विशेष्यमिति.** प्रथमपक्षे तु **द्रुमभुजानारुह्य कलवेणुगीतं शृण्वन्ती**त्यर्थः. कथम्भूतं कलगीतम्? **तदुदितं** तेन भगवतोदितं बोधितम्. एवं **कलवेणुगीतमि**ति विशेष्यम्. अस्मिन् पक्षे तु **द्रुमभुजानारुह्य तदुदितं शृण्वन्ती**त्यन्वयः. कथम्भूतं तदुदितं? **कलवेणुगीतमि**ति विपरीतो विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः ॥१४॥

१. यशोदां नन्द°. २. भगवन्निकट मू. पा.

विशेषेण गता अन्यविषयिका वाचो येभ्यः, भगवदुपयोगिवागत्यागज्ञापना**यान्य**पदम्. एतच्च सार्वदिकमिति ज्ञेयम्. अन्यथा श्रवणकाले वाचस्तत्प्रतिबन्धकत्वेनैवाभावः सिद्ध इति तदुक्तिर्निरर्था स्यात्. तथा च सदैतद्रसानुभवो हृदीति ज्ञापितं भवति. एतेनास्य नादस्यालौकिकत्वं दुर्लभत्वं चोच्यते, न हि मुनीनामतादृशेऽर्थ आसक्तिः सम्भवति. तेषां शरादिभयाभावार्थमाह **रुचिरप्रवालानि**ति, पल्लवा उत्तमाः कोमलपत्राण्याम्रादिस्थितानि दृष्टिमुद्रणेपि हेतुरन्यथा प्रवालदर्शनं स्यात्, मुखमुद्रणेपि हेतुरन्यथा तेषां भक्षणं स्यात्. कोलाहलश्च सम्भवति, शकुनभाषणमन्योन्यं पदार्थनिरूपणं वा.

[1](यद्यप्युक्ता एते हेतवस्तु साधका एव भवन्ति तथापि मन्मनस्येवं भाति, यतो यन्नादरसपराः स्वरूपरसान्तरायमपि सहन्ते, तेन तात्पर्यान्तरमपि ज्ञेयम्. तथा हि– **भुज**पदतात्पर्यं पूवमेवोक्तम्. कदाचिद् वेषशय्याद्यर्थं तत्र भक्तानां प्रभोर्वा तदानयनार्थं तदारोहणे सान्निध्यरसोप्यनुभूतो भविष्यतीत्याशया तत्रारूढा इति विशेषणतात्पर्यम्. नेत्रानिमीलने पल्लवानयनार्थं भक्तानां निःशङ्का प्रवृत्तिर्न स्यादिति तथाकृतिः. वाङ्निरोधहेतुः स्पष्टः). ॥१४॥

भगवद्वेणुनादेन नद्यादिषु जातमाह **नद्यस्तदे**ति.

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ।
आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥१५॥

यदा मुनयो भगवतानुगृहीता वेणुद्वारा सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्त**स्तदा नद्यो**पि

टिप्पणी

स्थापयेदिति भावः. **तेषां शरे**ति पल्लवैरेवावृताङ्गत्वेनान्यदर्शनाभावाच्छरादिभयाभाव इति केचित् ॥१४॥

नद्यस्तदेत्यत्र, [2]**सर्वतत्त्वं ज्ञातवन्त** इति, भगवत्स्वरूपात्मकरसतत्त्वं ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥१५॥

योजना

नद्यस्तदेत्यस्याभासे **भगवद्वेणुनादेन नद्यादिषु जातमा**हेति. **नद्यादिष्वित्यत्रादि**पदेन सरोवरह्लदा गृह्यन्ते. यद्यपि मूले **नदी**पदमात्रमस्ति तथापि व्रजे नद्यन्तरस्याप्रकटत्वात् केवलं श्रीयमुनाया एव विराजमानत्वात् नद्य इतिबहुवचनेन सरोवरादीनां ग्रहणमिति ज्ञापयितुं **नद्यादिष्वित्यु**क्तम् ॥१५॥

---

१. इदं स्वतन्त्रं श्रीमत्प्रभुचरणकृतं क्वचित्पुस्तकेषु श्रीसुबोधिन्यन्तःसंश्लिष्टं दृश्यते.
२. सर्वं तत्त्वं मू. पा.

वयमपि कृतार्था भविष्याम इति **तदुपधार्य** मुनीनां ज्ञानोपदेशं निश्चित्य. **तत्** प्रसिद्धं मोक्षदातु**र्गीतं श्रुत्वावर्तेन** भ्रमणेन मूर्च्छया **लक्षितो** योऽयं **मनोभव**स्तेन स्तम्भजनकेन **भग्नो वेगो** यासां; स्वाभाविकी गतिः कुण्ठिता. **मनोभवो**ऽत्र विवेकः, अचेतनप्रायाणामपि भगवत्सम्बन्धाकाङ्क्षेत्याहुः. न स्थितिमात्रेण तदासक्तिर्भवत्यौषधादिनापि तथा सम्भवादत आ**हालिङ्गनार्थं स्थगितं** स्थिरीभूतं भगवतः **पादयुगलं कमलोपहाराः** सत्य **ऊर्मि**रूपै**र्भुजैर्गृह्णन्ति** स्वहृदयकमलं भगवच्चरणारविन्दे दत्वा तत् स्वयं गृह्णन्ति. नदीनामपि देवतात्वात् ताभिः सह नान्या लीला सम्भवत्यत आलिङ्गनार्थमेव स्थितिः. प्रयोजनार्थमुक्तं **मुरारे**रिति. मुरो हि जलदोषात्मकाविद्यारूपस्तस्यारित्वादवश्यं चरणसम्बन्धे नदीगतामविद्यां नाशयिष्यति ॥१५॥

मेघानामाहु[1]**र्दृष्ट्वे**ति.

दृष्ट्वातपे व्रजपशून् सह रामगोपैः सञ्चारयन्तमनुवेणुमुदीरयन्तम् ।
प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥१६॥

आतपे शरत्कालसम्बन्धिनि **व्रजपशून्** सर्वदा छायाभ्यासयुक्तान् सर्वदा रक्षका **गोपा** अभितो रतिवर्धको **राम** एतैः सहितमेतैर्वा **सञ्चारयन्तं** सर्वसामग्रीसहितं देवतावेदसहितं धर्मसहितं तदनु **वेणुमुदीरयन्तं** सर्वेषामाधि-

---

प्रकाशः

नद्य इत्यत्र **भवती**ति ज्ञाता भवतीत्यर्थः ॥१५॥

आतपेति. **सामग्री**त्यस्यैव विवरणं **देवतावे**देत्यादि. **दृष्ट्वे**त्यत्र **अनेने**ति

लेखः

नद्यस्तदेत्यत्र **तदुपधार्ये**त्येतावत आवृत्तिरित्याशयेनाहु**र्निश्चित्ये**ति **श्रुत्वे**ति. अत्रत्यकामस्वरूपमाहु**र्मनोभवोत्र विवेक** इति. विवेकसहितोऽत्र मनोभवो न तु देवस्त्रीणामिव नुन्नसारत्वजनकः, तथा सति तासामिव नदीनामपि भगवत्यनागमनं स्यादिति भावः. **विवेक** इति "अर्श आद्यज"न्तम्, विवेकसहित इत्यर्थः. **नदीनामपि देवतात्वादि**ति स्वीकृतमानुषभावस्य तासामपि मानुषत्वेनावतारं विना भोग्यत्वाभावादित्यर्थः. अप्सरसामपि देवीत्वादेवानागमनमुक्त**मित्यपि**शब्दः. **नदीगतामविद्यामि**ति भगवदनुपयोगिदेहसम्बन्धमित्यर्थः ॥१५॥

---

१. मेघानाहु°.

दैविकानुद्दीपयन्तं सर्वशक्तिसहितो हि ताभिः सह क्रीडति. तदावश्यं छायापेक्षितेति **प्रेम्णा** भगवत्स्नेहेन सख्यपर्यन्तं गतेन तादृशेन **प्रवृद्धो** मेघः **स्ववपुषा सख्युरातपत्रं व्यधात्. प्रवृद्धमुदित** इतिपाठे **प्रवृद्ध**श्चासौ **मुदित**श्च. **प्रेम प्रवृद्धं** यथा भवति तथा **वोदितः**. अतः **कुसुमावलीभिः** सूक्ष्मस्वकणिकाभि"र्मेघपुष्पं घनरस"इति कोशात्. पूर्वमनेन सख्यपर्यन्तं भक्तिः कृतेदानीमात्मनिवेदनं कृतवान्. प्रेम्णैव प्रवृद्धः श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तमागतः स्नेहवशाद् वा स्थूलो जातः. कामरूपिणस्ते यथाभिलषितं रूपं कुर्वन्ति. प्रकृते भगवत्स्नेहाद् यथाभिलषितं रूपं कृतवान् यावता सर्वेषां छाया भवति. ननु स्वस्यापि क्लेशो भवतीति किं दुःखेन तथा कृतवान्? नेत्याह **मुदित** इति. यावज्जन्म यो भक्त्यैव वर्धते सोऽन्ते कृतात्मनिवेदो भवति. लोकोपकारित्वात् नीलत्वाद् जीवनदातृत्वाच्च सख्यमिति केचित्. सर्वस्वमपि दत्तवानिति ज्ञापयितुं **कुसुमावलीभिः सहे**त्युक्तम्. अनेन साक्षाल्लक्ष्म्या सह भगवतः क्रीडा सूचिता. अत एवाग्रे पुलिन्दीनां स्तोत्रं भविष्यति. गोपैर्गोचारणं बलभद्रेण रक्षा वेणुनादेन प्रबोधनं पश्चाद् रमणमिति शेषवदस्यापि **सखित्वात्** तादृशेपि समये छायाकरणं युक्तमेव ॥१६॥

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥१७॥

वनवासिक्षुद्रजातीयाः पुलिन्दास्तेषां पत्न्यः **पुलिन्द्यः**. भगवन्नैकट्यात् तासामपि भक्तिर्जातित्याह **पूर्णा** इति. सर्वापेक्षया **पुलिन्द्य** एव **पूर्णाः**, तासां साक्षाद्भगवच्चरणारविन्दरजस्सम्बन्धो वर्तत इति. उरुभिर्गीयत इ**त्युरुगायो** भगवान् सर्वप्रमाणसिद्धः सर्वगुणपूर्णस्तस्य **पदाब्जं** चरणारविन्दद्वयं तत्र यो **राग**स्तत्सहिता **श्रीः**. महता विचारेण हि लक्ष्मीर्भगवन्तं[१] वव्रे. [२]तच्चरणारविन्दभक्ता या लक्ष्मीस्तस्या यत् **कुङ्कुमं** तयैव निष्पादितं दिव्यं कुङ्कुमम्, अर्थात् तयैव भगवच्चरणारविन्दे दत्तं, तत् पुनर्बन्धविशेषे लक्ष्म्या एव **दयिताया** रसदातृत्वेन प्रियायाः **स्तनयोर्मण्डितं** तया वा स्वहृदि[३] स्थापितम्. अथवा लक्ष्म्या दत्तमाधिदैविकीषु शक्तिषु **स्तनेषु मण्डितं** ततश्चरणारविन्दे [४]समागतम्. अथवा **तृणरूषितेन तृणेन** कृत्वा **कुङ्कुममे**व मकरिकापत्रवद् **रूषितं**, तदा तत् **कुङ्कुम**सहितं **तृणं** भगवद्धस्तस्थितं भूमौ पतति. **तृणेषु** वा **रूषितं** संलग्नं चरणारविन्दात्. तादृशस्य कुङ्कुमस्य **दर्शनेन**; लक्ष्म्या ताभिर्वा सह भगवत्सम्भोग**दर्शनेन** वा, **स्मरकृता रुग्** यासां ता**स्तद्दर्शनस्मररुजः**. तदा तच्छान्त्य-

---

प्रकाशः

छायादिकरणकथनेन, तस्यासाधारणलक्ष्मीचिह्नत्वादिति प्रतिभाति. उपष्टम्भायगमकान्तरमाहु**रत एवे**त्यादि ॥१६॥

लेखः

दृष्ट्वेत्यत्र **सर्वशक्ती**ति ज्ञानक्रियाशक्तिसहित इत्यर्थः ॥१६॥

पूर्णा इत्यत्र **साक्षादि**ति. अलौकिकदेहक्रमेण फलत्रयस्य सेवाफलोक्तस्य सम्पत्तिस्तु रजसैव भवतीति ता एव पूर्णाः. वृन्दावनस्य देवकीसुतपदाम्बुजत्वं पूर्वं व्युत्पादितम्, एतासां सततं तत्र स्थितिरतः साक्षाद्रजःसम्बन्धात् पूर्णा जाताः पूर्णतास्वरूपं श्लोकान्ते निरूपयिष्यन्ति. एतासां त्वाराधनेन फलसिद्धिरतः साधनानुरूपमेव फलं, तद् वक्ष्यन्त्यग्रिमाध्याये "याताबला" इति श्लोके.

उरुगायेत्यस्यावान्तरपदद्वयार्थमाहुः **सर्वे**ति. **रागो**ऽनुराग इत्यर्थः. एतल्लक्ष्म्या दाम्पत्याभावाद् दयितात्वं व्युत्पादयन्ति **रसदातृत्वेने**ति. **तया वे**ति, लक्ष्म्या स्वालङ्कारार्थमेव निर्माय स्वहृदये लिप्तमित्यर्थः. **अथवे**ति, **शक्तिषु लक्ष्म्या** प्रसादत्वेन **दत्तं** ताभिः स्वस्तनेषु मण्डितं, तदा लक्ष्म्या **दयितानां** प्रियाणां शक्तीनां **स्तनेषु मण्डितेने**ति मूलार्थः. **तत** इति, लक्ष्मीस्तनाच्छक्तिस्तनाद्वा बन्धविशेषे भगवच्चरणारविन्दे समागतमित्यर्थः. एतमेव पक्षमाश्रित्य **तृणेषु रूषितमि**ति वक्ष्यते. आद्यपक्षेषु लक्ष्म्या शक्तिभिर्वा स्वस्तनस्थितं पुलिन्दीभ्यो दत्तं ताभिः स्वस्तने तृणेन रूषितमिति **तृणरूषित**पदस्यार्थः. एतस्यैव पदस्यार्थान्तरमाहु**रथवे**ति. अस्मिन् पक्षे भगवता **दयिताया** लक्ष्म्याः शक्तीनां वा **स्तनेषु मण्डितेने**त्यर्थः. "कुङ्कुमेन कुचान् लिम्पन्त्य" इति वक्तव्येपि क्वचिदप्यवयवेषु तल्लिम्पनमाधित्यागहेतुरिति कुचानामीप्सिततमत्वाभावात् **कुचेष्वि-**

योजना

पूर्णाः पुलिन्द्य इत्यस्य विवरणे **तद्द्वारा लक्ष्मीप्रवेशात् ता अप्युपभुक्ता** इति. इह पुलिन्दीभिः सह रमणं भगवतः, **जहुस्तदाधिमि**तिवाक्येनाधित्यागोक्तेः. अन्यथा श्रीसम्बन्धिकुङ्कुमस्याननकुचेषु सम्पर्के कामाधिसम्भव एव स्यान्न तु पीडानिवृत्तिः. अत आधित्यागकथनान्यथानुपपत्त्या रमणं ताभिः सह बोध्यं,

---

१. लुप्तम्. २. अतश्चर°. ३. हृदये. ४. वा समा°.

र्थमाननकुचेषु कुङ्कुमेन लिम्पन्त्यस्तदाधिं जहुः. तत् कुङ्कुमं मुखे स्तनयोश्च दत्वा ता अपि यदोपस्थितास्तदा तद्द्वारा लक्ष्मीप्रवेशात् ता अप्युपभुक्ता[1]**स्तदाधिं जहुर**तस्ताः **पूर्णाः**. इयमलौकिकी भगवत्कथा. **उरुगाये**तिवचनात् ताभिरपि भगवान् श्रुत इति लक्ष्यते. एतद् वनगमने भवतीत्यस्माकं तदभावादपूर्णत्वमिति. कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूपः ॥१७॥

प्रकाशः

पूर्णा इत्यत्र. नन्वन्तर्भगवत्प्राकट्यस्य सत्त्वात् कथमपूर्णत्वं वदन्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः **कामस्त्वि**त्यादि. तथा च तन्नैतन्निवर्तकम् अपितूद्बोधकमतस्तथेत्यर्थः. स्वतन्त्रे[2] **जहुरि**त्यस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वं ज्ञेयम्. नन्वाभासेन पुलिन्दीनामेतद्विषयकभगवदाधिहारकत्वं स्फुटमेव स्पष्टीकृतमिति समाप्तौ ननु भगवती-(एतासां!)-त्यादिपूर्वपक्षो न प्राप्तावसरः; समाहितौ च पुलिन्दीतापजन्यभगवत्तापहारकत्वं पुलिन्दीनामुक्तमित्याभासविरोधश्चेति चेदुच्यते— एतद्विषयकभगवदाधिहारकत्वं न यादृश-तादृशां किन्तु भगवद्दर्शन-जनितरिरंसाभरतापक्लेशदर्शनजन्य-भगवदाधिप्रयोजिकानामेव. तथा च पुलिन्दीनां तादृशत्वाभावात् कथं तथात्वमिति पूर्वपक्षाशयः. तद्वतां तथेति समाहित्याशयः. तथा च पूर्वोक्ताधिहारकत्वयोग्यतानिरूपकोऽयमग्रिमग्रन्थः. वस्तुतस्तु तद्विषयकोप्याधिरेतद्विषयक एव, लक्ष्मीप्रवेशानन्तरमेव रमणात्. अतोपि पूर्णात्वमाननं युक्तमेवेति भावः ॥१७॥

लेखः

त्युक्तम्. आननकुचेषु स्वात्मानं लिम्पन्त्य इत्यर्थः. **लक्ष्मीप्रवेशादि**ति लक्ष्म्यावेशादित्यर्थः. एतस्य कुङ्कुमस्य लक्ष्म्यसाधारणधर्मत्वात् तद्धारणे लक्ष्म्यावेशादयोगोलकन्यानेन लक्ष्मीत्वमेव सम्पन्नमिति भावः. **अत** इति, रजसा योग्यतासिद्धौ कुङ्कुमधारणेन लक्ष्म्यावेशे जाते सत्युपभोगेन त्यक्ताधित्वादित्यर्थः. अस्माकं त्वाधिरस्तीति भावः. **अलौकिकी**ति, अग्रिमश्लोके तथासूचनादुत्थापनभोगसामायिकीयं कथेति तत्समये तादृशकुङ्कुमप्राप्तिस्ततो लक्ष्म्यागमने सत्येताभिः सह रमणमित्येतद्रमणकथा लक्ष्म्याप्यज्ञातेत्यर्थः. **भगवान् श्रुत** इति, तावत्पर्यन्तं लक्ष्मीसख्यः पुलिन्दीभिः सह भगवत्कथां कथयन्तीति भावः. कामस्याधिजनकत्वं व्युत्पादयन्ति **कामो ही**ति, पीडानिरूपकस्तज्जनक इत्यर्थः ॥१७॥

---

१. इति तदा°. २. द्र. परिशिष्ट (१) पृ. ५९६.

निर्गुणा आहु**र्हन्ते**ति.

हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
मानं करोति सहगोगणयोस्तयोर्यत् पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥१८॥

कथं पुलिन्द्य एतादृश्यो जाता इत्याशङ्कायां भगवद्भक्तसङ्गात् तथात्वं जातमिति गोवर्धनस्य भगवद्भक्तत्वमाहु**र्हन्ते**ति खेदे— यद्यस्माभिरपि गोवर्धने स्थितं स्यात् तदास्माकमपि तथा भवेत् तदभावात् खेदः. **अयमद्रि**र्गोवर्धनो **हरिदासानां** मध्ये **वर्यः**. तत्र हेतु**र्यद्** यस्मात् कारणाद् **रामकृष्ण**चरणारविन्द**स्पर्शे प्रकृष्टो मोदो** यस्येति. स एव भगवदीयेषु श्रेष्ठो यो भक्तिमार्गस्य स्पर्शेप्यानन्दयुक्तो भवति. किञ्च सात्त्विकोऽयं गुणातीतो वाऽतो निर्धनोऽथापि **तयोर्मानं करोति सहगोगणयोः**. **गावश्च गणा** देवरूपा बालकाश्च, **तयोः पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलै**श्चतुर्भिरातिथ्यं करोति. **पानीयसूयवसे** गवां, **कन्दरा** स्थानं, **कन्दमूलानि** भक्ष्याणि; "तृणानि भूमिरुदकमि"तिवाक्यात् चतुष्टयसम्पत्तिरुक्ता. तत्र कोमलदूर्वा गवां भक्षणार्थेऽन्येषामास्तरणार्थे चोपयुज्यन्ते. भूमिः कन्दरैव, प्रायेणेदानीं वर्षतीति लक्ष्यते. वाक्स्थाने कन्दमूलानि, सर्वाभावे वाचो गणना. सन्तोषो भक्तस्याधिकः. **अबला** इति सम्बोधनं; सर्वासामप्यस्माकं तत्र गमने सामर्थ्याभाव उक्तः. **कन्दा** भर्जनसापेक्षा

लेखः

हन्तेत्यत्र **भगवद्भक्तसङ्गादि**ति, पर्वतप्रेरणया कन्दमूलसमानयने कुङ्कुमप्राप्तिर्जातेति भावः. **तथा भवेदि**ति त्यक्ताधित्वं भवेदित्यर्थः. **अथापी**ति, दासो हि मानं तनोतीति यावता दासत्वं सिध्यति न तु तद्वर्यत्वमित्येवं व्याख्यानम्. व्रजस्य सर्वसमृद्धिमत्त्वेप्ययं गुणातीतत्वान्निर्धनस्तादृशस्य पानीयकन्दादिकं स्वार्थं सङ्ग्राह्यमेव भवति तथापि प्रयच्छतीत्यर्थः. एवमपि धर्मिष्ठत्वं सिध्यति न दासत्वमित्याशङ्क्याद्यविशेषणसहितेन तत् सिध्यतीत्याहुः

योजना

रमणस्यैव कामाधिनिवर्तकत्वात्. ननु गोपिकानामपि भगवद्विषयककामवत्त्वेन धन्यत्वात् कथं पुलिन्द्य एव पूर्णत्वेन स्तूयन्त इत्याशङ्कायां न कामस्य धन्यताहेतुत्वं, संयोगं विना कामस्य दुःखदत्वात् नास्माकं धन्यत्वमिति तासामाशयः. तं स्फुटयन्ति **कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूप** इति, वियोगावस्थायां भगवद्विषयकः कामः प्रचुरपीडामेव जनयतीति केवलं दुःखानुभवात् न धन्यत्वं, न हि क्षुत् सुखहेतुरपितु क्षुधि सत्यामन्नभोगः सुखकरस्तद्वदिति भावः ॥१७॥

मूलानि तु तथैव भक्ष्याणि. एकरसाभावाय चोक्तमन्नव्यञ्जनभावार्थं वा. तत्राप्यवान्तरभेदा बहव इति बहुवचनम्. अनेनाबलास्वाक्रोशोपि प्रदर्शितो या नवनीतादिभक्षणे विमनस्का जाताः. अतो युक्तमेवापूर्णत्वम्. पूर्वोक्ताः पुलिन्द्य इति पर्वतप्रेरणया कन्दमूलादिकं ताभिः समानीयत इति लक्ष्यते ॥१८॥

ननु तथापि वयं सजातीया योग्यास्ता विहाय तस्मिंस्तासु च कथं कृपेत्याशङ्क्याहुर्**गा गोपकैर्**इति.

गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।
अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥१९॥

विपरीतं हि भगवच्चरित्रं– साक्षाद् भगवान् न किञ्चित् करोति किन्तु साक्षिमात्रेणैव **गतिमतामस्पन्दनं** भवति **तरूणां** च **पुलकं**[1] तथास्माकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां तथात्वमिति. विपरीतसम्पादने हेतुत्रयमाह–

लेखः

सन्तोष इति. अन्ते **पर्वतप्रेरणये**ति, गोवर्धने कामरूपित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् केनचिद्रूपेण प्रेरयतीति भावः ॥१८॥

गा गोपकैरित्यस्याभासे **तस्मिन् कथं कृपे**ति. अस्मन्निष्ठरसं परित्यज्य तन्निष्ठकन्दादिभोग इत्यर्थः. व्याख्याने **विपरीतं ही**ति प्रमेयमर्यादानाशकमित्यर्थः. **नयतोः सतोरेवं** स्वत एव भवतीत्युक्तेरर्थमाहुः **साक्षादि**त्यादि. तथा च यत्र गोवर्धने पुलिन्दीषु च साक्षात्कृतिस्तत्र वैपरीत्ये किं वक्तव्यमिति कैमुत्यपुरःसरं दृष्टान्तो ज्ञेयः. **हेतुत्रयमि**ति कारणत्रयमित्यर्थः. गवां वने नयनं ज्ञानजननद्वारा

योजना

पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैरित्यस्य व्याख्याने **तत्राप्यवान्तरभेदा बहव इति बहुवचनमि**ति. कन्दमूलेष्ववान्तरभेदानां बाहुल्यात् तेषां सर्वेषामेव भगवते निवेदनात् तेषां सङ्ग्रहार्थं **कन्दमूल**पदयोः कन्दानि च मूलानि चेतिबहुवचनेन विग्रहः कार्य इति भावः. तथा च नात्र समस्तपदगत**कन्दमूलैरि**तिबहुवचनाभिप्राय उक्तः किन्तु लौकिकविग्रहे **कन्दमूल**पदयोर्बहुवचनान्तत्वेन विवक्षितार्थसिद्धिरिति बोधितम्. तथा च नानाप्रकारककन्दमूलानां समर्पणं हरिदासवर्येण क्रियत इति सिद्धम् ॥१८॥

---

१. °कः.

गोपकैः सहानुवनं गा नयतोः सतोरित्येकः, **वेणुस्वनैरि**त्यपरः, **कलानि पदानि** यत्रेति विशेषणेन चापरः; **पदै**श्चरणैर्वा. गावो वने-वने नीयन्ते सर्वेषामेव वनानां शुद्धिः सम्पाद्यतेऽतो वनानि निर्दुष्टानि भवन्ति. गवां गोपानां च तत्सम्बन्धो भवति, एतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छतः. तत **उदारो** यो **वेणुस्वनो** वेणुर्वोदारस्ततो वेणुभुक्तशेषं ते भुञ्जते, अतस्तेषां **पुलक** उचित एव. ये पुनर्गति-

---

टिप्पणी

गा गोपकैरित्यत्र, **सर्वेषामेव वनानामि**त्यारभ्य **तत्र गच्छत** इत्यन्तम्. **शुद्धि**पदेनाशुद्धिनिवृत्तिरुच्यते. वस्तुतत्त्वाज्ञानहेतुभूततरुत्वस्वभावोऽशुद्धिपदार्थोऽत्र विवक्षितः. पूर्वं "कृष्णमुखनिर्गते"त्यादिना पशुत्वेपि सति तदुल्लङ्घ्यैतद्रसानुभाविका सामग्र्युक्तेति तत्फलवत्यो गाव इति तत्सम्बन्धे सति वनस्यापि तरुत्वादिस्वभावोल्लङ्घनपूर्विका रसप्राप्तिर्भवति. गोपेषु रसिकत्वं स्पष्टम्. तदेव **धर्म**पदेनोच्यते. तदेतदुक्त**मेतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छत** इत्यनेन. गोषु 'तस्थुरि'तिपदेन क्रियानिवृत्तेरप्युक्तत्वात्तत्सम्बन्धादत्रापि तथा. वेणुस्वनयोरौदार्योक्त्या प्रासङ्गिकमिदं नादकार्यं वस्तुस्वभावजम्, न त्वेतदुद्दिश्य भगवतायं नादः कृत इति ज्ञाप्यते. प्रासङ्गिककार्यकथनेन यत्रैतेष्वेवैतादृश्यं[1] तत्रैतन्नाद-

प्रकाशः

गा गोपकैरित्यत्र टिप्पण्या**मत्रापि तथे**ति वनेपि क्रियानिवृत्तिः. सा "चाद्रिसान्वि"त्यादिना वृन्दावन एवोक्तेत्यतो**ऽस्पन्दनं गतिमतामि**त्यनेन सर्वत्रोच्यत इत्यर्थः. **वेणुस्वने**त्यादिना च कुलवधूत्वं तेषु **पुलक** इति च वैपरीत्य-

लेखः

परम्परया हेतुः पुलके, वेणुस्वनः साक्षाद्धेतुः, वेणुनिष्ठानि कलपदानि पक्षान्तरे भगवच्चरणानि च गतिमतामस्पन्दने हेतुरिति विभागः. **चरणैर्वे**ति अस्मिन् पक्षे **कलपद**"मर्श आद्यज"न्तं; कलसिञ्जितनूपुरवत्त्वात्. पदानां कलत्वं विवरिष्यन्ति **अत** इति, वने गवां नयनादित्यर्थः. वनानां निर्दुष्टत्वे हेतुमाहु**र्गवामि**ति. गोगोपसम्बन्धेन तन्निष्ठशुद्धिधर्मौ वनेषु गच्छतस्तदा निर्दुष्टानि भवन्तीत्यर्थः. ततो वेणुभुक्तशेषभोगात् पुलको भवति पुष्पमधुधारारूपः. वेणुनिष्ठकलपदानां श्रवणार्थं गतिमतामस्पन्दनं सर्वानुभवसिद्धमिति तदनुक्त्वा भगवच्चरणानां हेतुत्वं साधयन्ति **ये पुनरि**ति. **अत एवे**ति चलनाभावाद्धेतोः, तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः.

---

१. °वैतादृशं मू. पा.

मन्तस्ते दोहार्थं भगवति समागते मनःपूर्वकं स्वामृतदानार्थं तत्र विघ्नाभावार्थं च सर्व एव तूष्णीं भवन्ति, शब्दशङ्कया चलन्त्यपि न. अत एव भगवतोऽव्यक्तमधुराणि पदानि भवन्ति शनैर्गमनात्. दोहकालोऽयम्, **सख्य** इति सम्बोधनं तत्र गतानां दर्शनेन सम्मत्यर्थम्. अत**स्तनुभृत्सु** स्थावरजङ्गमेषु **चित्रं** भवति. तामवस्थां ज्ञापयति **निर्योगपाशकृतलक्षणयोरि**ति, नितरां योगो [1]याभ्यां गोवत्सयोस्तौ[2] पाशौ **निर्योगपाशौ** निदाने ताभ्यां **कृतं लक्षणं** ययोः. हस्तेन तदुभयग्रहणं पादयोर्योजनं वा. अतो भीताः सर्व एव जङ्गमा, अस्मानपि बध्नीतेति. स्थावराणां तु भयात् स्वत एव मधुधाराः.

[3](अथ वात्र विवक्षितलीलां गुप्ततया निरूपयन्ति. गोपकैर्गवां वने निवेशनेन प्रियस्य व्यासङ्गाभावः सूचितः. तत्र[4] स्वच्छन्दरमणार्थं तादृग्भक्तागमनार्थं वेणुस्वनः दूरस्थागमनार्थमादौ तारस्ततो निर्गतानां प्रियस्थितिस्थानज्ञापको मध्यमस्ततो

टिप्पणी

विषयेषु किं वाच्यमिति ज्ञाप्यते. **अतो भीता** इत्यादि. गोनिष्ठरसग्रहणार्थं बन्धनादिप्रयासं करोति तथास्मासु प्रयासं मा करोत्वित्याशयेन प्रभुप्रयासाद्भीताः स्वत एव समर्पयन्तीत्यर्थः. **निदाने** इति पाशनामोक्तिः ॥१९॥ । इति प्रमेयप्रकरणम्।

प्रकाशः

स्यैव पोषकमिदमपीति ज्ञापितम्. सुबोधिन्यां **तामवस्थामि**ति गतिमदस्पन्द-

लेखः

तामवस्थामिति कलचरणावस्थामित्यर्थः. **गाः नयतोर्वेणुस्वनैस्तरूणां पुलकः निर्योगपाशकृतलक्षणयोः कलपदैर्गतिमतामस्पन्दनम्**– इदं **तनुभृत्सु विचित्रं** भवतीत्यन्वयः. वेणुनिष्ठ**कलपद**पक्षे **वेणुस्वनैरि**त्यस्यावृत्तिर्विशेषणेन विशेष्यलाभो वा ज्ञेयः. **सर्वे एवे**ति गोपिकादय इत्यर्थः. **बध्नीत** इति. रामकृष्णौ बध्नीतस्तदा तयोः प्रयास इतिलक्षणकभययुक्ताः अस्पन्दनपूर्वकं रसं समर्पयन्तीति शेषः. तरुषु विशेषमाहुः **स्थावराणां त्वि**ति. जङ्गमानामस्पन्दनेन प्रतिबन्धाभावमात्रं, रसप्राकट्यं तु भगवदुद्यमेनैव भवति; **स्थावराणां तु** भगवति वनं गते प्रभुप्रयास**भयात् स्वत एव** भगवदुद्यमं विनैव **मधुधारा** भवन्तीत्यर्थः. द्वितीयव्याख्याने **तत्त्वं युक्तमि**ति

---

१. येन. २. °स्स पाशो निर्योगपाशो. ३. इदं स्वतन्त्रं श्रीमत्प्रभुचरणकृतं श्रीसुबोधिन्यन्तःसंश्लिष्टमेव क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते. ४. ततः.

निकटे समागततदर्थं मन्द्रः. तत्तद्भक्तनामग्रहणेनापि स्वनानां बहुत्वम्. अन्याज्ञापनादव्यक्तानि स्वनामत्वेन ज्ञापनान्मधुराण्यतः **कलानि** नामरूपाणि **पदानि** यत्र तादृशैः **स्वनैर्गतिमतामस्पन्दनं तरूणां** च [1]**पुलकमेतद् चित्रम्.** एतदागमनं दिवसे, तत् तु सर्वसमक्षमशक्यं भवति, **वेणुस्वनैः** सर्वेषां तथात्वे निःप्रत्यूहं तद् भवति. उक्त**वेणुस्वनैस्तनुभृत्सू**क्तभक्तेषु सत्सूक्त**स्वनैरस्पन्दना**दिकं **चित्रमित्युदारवेणुस्वनैः कलपदैरि**तिपदयोरावृत्त्या पदसम्बन्धो ज्ञेयः. प्रियसङ्गमाभावदशायां तन्वनुसन्धानाभावात् तैरेव तदनुसन्धानात् तथात्वम्. स्वगोष्ठ्यां सर्वा एतादृश्य एवेत्युक्तार्थसम्मत्यर्थं **सख्य** इति सम्बोधनम्. उदारो हि पात्रापात्रविवेकराहित्येन ददात्यल्पेपि बहु चातस्स्थावरेभ्योपि दानेन वस्तुसामर्थ्यात् तेषां तत्त्वं युक्तमतस्तरूणां रसोपयोगिपुष्पमधुधारावत्त्वम्. गवां वने निवेशनोक्त्या दिवासम्बन्ध्येतद् चरित्रमुक्तं, तत आगमनानन्तरं सन्ध्यासम्बन्धि [2]निरूपयन्ति **निर्योगे**त्यादिना. **लक्षण**पदेन गोदोहनानुरूपस्त-त्सामयिकस्सर्वोपि वेष[3] उच्यते; [4]एतादृशयोस्सतोरर्थाद्दर्शनेनैवोक्तकार्यद्वयं पूर्वस्मादपि विशिष्टं **चित्रम्.** औदार्येणोक्तरीत्या वेणुनादेनापि तेषां तथात्वं यद्यपि चित्रं तथापि परनिष्ठरसमादातुमुद्यतयोस्तयोस्तेषां[5] तथात्वं ततोपि विशिष्टं, स्वाभाविकस्यापि ज्ञानस्य तिरोधानसम्भवादत एवोपसर्ग उक्तः. वेणुत्वेन ब्रह्मानन्दतुच्छकरणात् तनुरहितेभ्यो मुक्तेभ्योपि तद् ददातीति ज्ञायते परन्तु तेषां तनुराहित्यात् नोक्तकार्यसम्भव इति **वेणुपदतनुभृत्**पदसमभिव्याहारादवगम्यते. [6]गविष्ठं भोग्यं रसमादातुमुद्यतं प्रभुं दृष्ट्वा ताभ्यः स्वप्रयत्नपूर्वकं गृह्णाति, वयं तु प्रभुप्रयत्नं विनैव स्वयमेव स्वनिष्ठं रसं समर्पयिष्याम इति तथा कुर्वन्ति. आदौ तरूणां रूपज्ञानं चित्रम्. ''निरीक्ष्य रूपं यद् गोद्विजद्रुममृगा'' इतिवाक्यात् तेषां रूपज्ञानं मन्तव्यं, तच्च दोहनसमये रूपमहिम्नैव. एतेन स्वरूपसम्बन्धि सर्वं

प्रकाशः

जनिकामित्यर्थः. स्वतन्त्रे **अस्पन्दनादिकमि**ति अन्येषामिति शेषः. **तथा कुर्वन्ती**ति तरवइति शेषः. इदमेव प्रपञ्च्य समर्थयन्ति **आदावि**त्यादिना ॥१९॥

लेखः

पुलकवत्त्वमित्यर्थः. **अत** इति पुलकस्य युक्तत्वादित्यर्थः. अन्ते **तच्चे**ति, **दोहन-**

---

१. पुलक ए°. २. तन् नि°. ३. °श. ४. °योस्तयो°. ५. लुप्तम्. ६. गोनि°.

प्रमेयमर्यादानाशकं स्वरूपानन्ददायकं चेति **चित्रमि**ति ज्ञाप्यते. तत्रापि रसवद्भ्यो रसजिघृक्षाज्ञानमतिचित्रम्. एवं सति प्रभो रसवदपेक्षाज्ञानेन स्वस्यापि तथात्वेन स्वोपयोगज्ञानेनापि प्रमुदिताः स्वनिष्ठं प्रकटीकुर्वन्तीति ज्ञायते. अन्तःपूर्णरसस्याधिक्ये स्थानाभावेन प्रतिरोमकूपं बहिर्निस्सारणे रोम्णामपि तथात्वं बहिःपुलकस्सोऽत्र प्रत्यवयवं मधुधाराः पुष्पफलानि चेति ज्ञेयम्.

अथ वा **गा गोपकैरनुवनं नयतोर्वेणुस्वनैर्नियोगपाशकृतलक्षणयोः कलपदैरु**क्तकार्यद्वयं **चित्रमि**ति प्रत्येकं सम्बन्धः. दोहनार्थमतिशनैश्चलनेन नूपुरसिञ्जितमप्यव्यक्तं मधुरं च भवतीति तद्वत्त्वं **पदानां कल**त्वम्. परितो गोवृन्दवेष्टनेन पदाम्बुजानां कादाचित्कं दर्शनमिति वा तेषामव्यक्तता. **लक्षण**पदेनोक्त**पाशाभ्यां** गोपादयोर्योजनेन तासां न गतिराहित्यं किन्तु **कलपदै**रेव, तत् तु गोदोहनचिह्नत्वेनैव कृतमिति ज्ञाप्यते. **पुलक**पदमावृत्त्या पूर्वापरसम्बन्धीति ज्ञेयम्. अतः सर्वरसभोक्ता भगवान् वृन्दावने विजयत इति निरूपितम्.) ॥१९॥

उपसंहरत्**येवंविधा** इति.

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।
वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥२०॥

अयमेकप्रकार उक्त, एवंविधाः कोटिशः सन्ति लीलाः. तत्र हेतु**र्भगवत** इति, गुणानां भगवतश्च मिश्रणे कोटिशः प्रस्तारा भवन्ति. किञ्च मर्यादायां परिमिता अपि भवन्ति, **या** पुन**र्वृन्दावनचारिणः** स्वेच्छागतिमतो **भगवतो**ऽतो

लेखः

समये कलपदामृतवेणुगीताभावात् स्वरूपनिष्ठेन **महिम्ना** महत्त्वेन निर्योगपाशादिनैव **रूपज्ञानमि**त्यर्थः. **सर्वमि**ति निर्योगपाशादिकमपीत्यर्थः **निर्योगे**त्यस्यार्थमाहु**स्तत्रापी**ति. रूपज्ञानेपि रसवद्भ्यः सकाशाद् **रसजिघृक्षा** प्रभोर्जातेति प्रभुमनोधर्म**ज्ञानमतिचित्रमि**त्यर्थः. **एवं सती**ति तादृशमनोधर्मज्ञाने सतीत्यर्थः. तृतीयव्याख्याने **परित** इति. पदानां **कादाचित्कं दर्शनमिति**हेतोस्तेषां सिञ्जितानाम**व्यक्तता** भगवदीयत्वनिश्चयाभाव इत्यर्थः. श्लोकव्याख्यानान्ते अत इति. "बर्हापीडे"तिश्लोकस्यैव त्रयोदशश्लोकैर्विवरणकथनेन तादृशस्य भगवतो वृन्दारण्यप्रवेशकथनादित्यर्थः ॥१९॥

मर्यादाभावादसङ्ख्याता एव. अत[1] एवं **वर्णयन्त्यो गोप्यस्तन्मयतां ययुः** क्रीडामय्य एव जाता जाग्रत्स्वप्नेषु क्रीडामेव पश्यन्त्य आसक्तिभ्रमन्यायेन. **ययुरि**ति न पुनस्तेषां संसारे समागमनम्. एवं सप्तभिर्मध्यमो निरोधो निरूपितः पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्तिपूर्वकमन्तर्भगवत्प्राप्तिरूपः ॥२०॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरप्रमेयप्रकरणे धर्मिनिरूपकसप्तमाध्यायस्य स्कन्धादितः अष्टादशाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ समाप्तं तामसप्रमेयप्रकरणम् ॥

प्रकाशः

एवंविधा इत्यत्र **आसक्तिभ्रमन्यायेने**ति, "त्रिभुवनमपि तन्मयं विरह" इत्यादौ प्रसिद्धेनेत्यर्थः. **यद्वासक्तौ** सत्यां यो **भ्रम** आवर्तस्तन्न्यायेन. यथा समुद्रावर्तपतितो नावर्तते तथासक्तिभ्रमपतितोपीत्यासक्ते रससमुद्रत्वं भ्रमस्य चावर्तत्वं युज्यते. अत एवोक्तमभिज्ञेन केनचि"दावर्ते रससिन्धोः प्रत्यावर्तेत किं मग्न" इति. तथा चैतास्तन्न्यायेन तद्ययुर्न तु मिथ्याभ्रमपतिता इत्यर्थः, सर्वात्मभावस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्. तदुपपादितं भाष्यतृतीयाध्याये "विद्यैव तु निर्धारणादि"त्यत्र ॥२०॥

॥ इति श्रीपीताम्बरविरचिताष्टादशाध्यायस्य सुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः समाप्तः ॥

॥ इति अष्टादशोध्यायः ॥

---

१. अतः परं.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिन्यां द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरसाधनप्रकरणे प्रथमः स्कन्धादितः एकोनविंशोध्यायः

अतः सप्तभिरध्यायैर्निरोधोत्र निरूप्यते ।
उत्तमः फलपर्यन्तो विद्यानिर्णयपूर्वकः ॥(१)॥

लेखः

एकोनविंशाध्याये **अत** इति एतदनन्तरमित्यर्थः. **अत्र** तामसप्रकरणे इत्यर्थः. **फलपर्यन्त** इति– फलं वैकुण्ठे नयनलक्षणमात्मसमर्पणं, तत् पर्यन्ते यस्येत्यर्थः.

योजना

साधनप्रकरणारम्भे प्रकरणार्थनिरूपणकारिकासु **उत्तमः फलपर्यन्त** इति. प्रमाणप्रकरणे प्रेमात्मको निरोध उक्तः स प्रथमः, प्रमेये आसक्त्यात्मकः स मध्यमः. साधनप्रकरणे व्यसनात्मकः स उत्तमः, अव्यवहितसाधनरूपत्वात्, "यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव ही"ति शास्त्रात्. अतो व्यसनात्मकत्वाद**उत्तमो निरोधोऽत्र** साधनप्रकरणे **निरूप्यत** इत्यर्थः. **फलपर्यन्त** इति ब्रह्मानन्दानुभवात्मकावान्तरफलपर्यन्त इत्यर्थः. **विद्यापञ्चकमत्रापी**ति, विद्या-

कारिकार्थः

एकोनविंशाध्यायारम्भे सार्धपञ्च **अत** इत्यादि. **उत्तम** इति. प्रमाणप्रकरणोक्तो निरोधः प्रेमात्मकः प्रथमः, प्रमेयप्रकरणोक्त आसक्तिरूपो मध्यमः, एतस्मिन् साधनप्रकरणे उच्यमानो व्यसनात्मको निरोध उत्तम इत्यर्थः. **फलपर्यन्त** इति पञ्चविंशाध्यायोक्तब्रह्मानन्दानुभवात्मकफलपर्यन्त इत्यर्थः (१).

विद्यापञ्चकमत्रापीति, साधनमार्गे यथा वैराग्यसाङ्ख्ययोगतपोभक्तिरूपं

विद्यापञ्चकमत्रापि तस्मिन् जाते सुरेक्षणम्।

टिप्पणी

एकोनविंशाध्याये प्रकरणार्थनिरूपणे **विद्यापञ्चकमत्रापी**त्यादि. साक्षादसम्भवे परम्परयापि भगवानेव सेव्यः देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव विनियोक्तव्यं न स्वार्थमपीति निर्णयरूपैका. देहनिर्वाहार्थं प्राणादिधर्मनिवृत्त्यर्थमपि स्वतः सम्भवेऽपि प्रभुरेव प्रार्थनीयः न त्वन्योऽपि; प्रभुश्च लोके नालौकिकं करोति, भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामकः न तु साधनमपि शास्त्रीयमिति निर्णयरूपा द्वितीया. इतरभजनं न कार्यं, पारम्पर्यागतमपि[1] धर्मं भगवदिच्छायां सत्यां विसृजेतेति रूपा तृतीया. सर्वावस्थासु हरिरेव सेव्यः, भगवांश्चाक्लिष्टकर्मा रक्षत्येव स्वानिति च तुरीया. माहात्म्यज्ञानपूर्वकः परमस्नेहो[2] भक्तेष्वाधिक्यज्ञानं चेति पञ्चमी. एतत्पञ्चकसम्पत्तौ पूर्णो निरोधः सिद्ध इति स्वकार्ये सम्पन्ने **जाते** पश्चादिन्द्रादिविषयिणीं दृष्टिं कृतवान्. अत एव पश्चान्निरूपितम्. व्रजेन्द्रस्य च भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुभूतवरुणदर्शनं कारितवान्. इदमेवोक्तं **तस्मिन् जाते सुरेक्षणमि**त्यनेन (२).

कारिकार्थः

विद्यापञ्चकं तथात्र लीलास्थभक्तेष्वपि विद्यापञ्चकमित्यर्थः. विद्यापञ्चकस्वरूपं च अध्यायपञ्चकतात्पर्यार्थिभूतं टिप्पण्यामुक्तं स्फुटम्. तद्यथा– "साक्षादसम्भवेपि परम्परयापि भगवानेव सेव्यो देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव विनियोक्तव्यं न स्वार्थमपीति निर्णयरूपैके"ति. एतेन एतदध्यायोक्तं कात्यायनीद्वारा भगवद्भजनं वृक्षदृष्टान्तेन गोपेषु परार्थतोपदेशश्च विवृतः. अथ विंशाध्यायतात्पर्यमभिप्रेत्य द्वितीयां विद्यामाहु"र्देहनिर्वाहार्थं प्राणादिधर्मनिवृत्त्यर्थमपि स्वतः सम्भवेपि प्रभुरेव प्रार्थनीयो न त्वन्योपि, प्रभुश्च लोके नालौकिकं करोति भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामको न तु साधनमपि शास्त्रीयमिति निर्णयरूपा द्वितीये"ति. एतेन गोपैः क्षुधानिवृत्त्यर्थं भगवानेव प्रार्थितः, भगवांश्च लोकरीत्या याचनमेवोपदिष्टवान् न तु अलौकिकोपायेन ज्ञानादिना क्षुधां निवर्तितवान्, निःसाधनास्वपि विप्रपत्नीषु भगवदनुग्रहो न तु ससाधनेष्वपि पुरुषेष्विति विंशाध्यायोक्तोऽर्थो व्याख्यातः. तृतीयां विद्यामाहु"रितरभजनं न कार्यं पारम्पर्यागतमपि धर्मं भगवदिच्छायां सत्यां

---

१. °गतमपि धर्मं मू. पा. २. परमः स्नेहो मू. पा.

इहैव गमनं चापि वैकुण्ठावधि वर्ण्यते ॥(२)॥

लेखः

अत्रापीति, साधनमार्गीयेषु **विद्यापञ्चकं** निरूपित**मत्रापि** लीलास्थभक्तेष्वपि **निरूप्यत** इति पूर्वेणान्वयः. **तस्मिन् जाते** सति व्यसनान्तनिरोधसिद्ध्या भगवत्कर्तृकमिन्द्रदर्शनं भक्तकर्तृकवरुणदर्शनं च **सुरेक्षणं वर्ण्यत** इति सम्बन्धः. एतेनैतन्निरोधपर्यन्तमन्यत् कार्यं किमपि न कृतवान् किन्तु तदनन्तरमिन्द्रविषयिणीं दृष्टिं कृतवानित्यस्यां लीलायामतिभरो ज्ञापितो भवति. तथा चास्य सुरेक्षणे प्रतिबन्धाभावत्वेन हेतुता भगवल्लोकदिदृक्षाजनकत्वाद् वरुणदर्शनस्य तत्र स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन हेतुतेति ज्ञेयम्. **इहैव** वरुणदर्शनाध्याय एवेत्यर्थः. चकारात् शब्दब्रह्मात्मकत्वं च (१-२). एतद्विद्यायाः पञ्चत्वे हेतुमाहुः **ज्ञानमि**ति.

योजना

पञ्चकस्वरूपं टिप्पण्यामुक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः. **तस्मिन् जाते सुरेक्षणमि**त्यस्याप्यर्थष्टिप्पण्यामुक्तः. **ज्ञानं कर्म च विद्याया**मिति, पञ्चप्रकारकं टिप्पण्युक्तं

कारिकार्थः

विसृजेदिति रूपा तृतीये"ति. अनेन पारम्पर्यागतमपीन्द्रयागं नन्दादयस्त्यक्तवन्त इति एकविंशाध्यायतात्पर्यमादायोक्तम्. चतुर्थविद्यामाहुः "सर्वावस्थासु हरिरेव सेव्यो भगवांश्चाश्लिष्टकर्मा रक्षत्येव स्वानिति तुरीया." श्रीगोवर्धनधारणेन भगवान् रक्षितवानिति द्वाविंशाध्याये स्फुटमेव. पञ्चमविद्यामाहु"र्माहात्म्यज्ञानपूर्वकः परमस्नेहो भक्तेष्वाधिक्यज्ञानं चेति पञ्चमी"ति. गर्गोक्तानुवादरूपैर्नन्दवाक्यैर्माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहः, "मुदिता नन्दमानर्चुरि"त्युक्तं भक्तेष्वाधिक्यज्ञानं चेति त्रयोविंशाध्यायार्थमभिप्रेत्योक्तमिति अध्यायपञ्चकोक्तविद्यापञ्चकं विवृतं टिप्पण्याम्. **तस्मिन् जाते सुरेक्षणमि**ति– **तस्मिन्** विद्यापञ्चके सम्पन्ने सत्येव **सुरेक्षणं** भगवत्कर्तृकमिन्द्रदर्शनम्. भक्तेषु विद्यापञ्चकसम्पादनस्यावश्यकत्वात् तावत्पर्यन्तमिन्द्रादिविषयिणीं दृष्टिं न कृतवान् किन्तु विद्यापञ्चके सम्पन्ने पश्चादेव कृतवान्. किञ्च **तस्मिन् जाते सुरेक्षणमि**त्यस्य श्रीनन्दकर्तृकं वरुणदर्शनमिति चार्थः; विद्यापञ्चके सम्पन्ने सति भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुभूतवरुणदर्शनं कारितवान्. **इहैव गमनं चापी**ति– **इह** वरुणदर्शनाध्याये **एव** गोपानां **वैकुण्ठगमनं वर्ण्यते** (२).

एतद्विद्यायाः पञ्चत्वे हेतुमाहुः **ज्ञानं कर्म च विद्यायां पञ्चात्मकमिति**

ज्ञानं कर्म च विद्यायां पञ्चात्मकमिति स्थितिः ।
अविद्याकार्यसम्बन्धो नात्रेति विनिरूप्यते ॥(३)॥
स्त्रीपुंसोः सहभावेन तुल्यत्वाच्च निरूपणम् ।
लोकानुसारिणी विद्या कर्मज्ञानात्मिका पुरा ॥(४)॥

टिप्पणी

एतन्निरूपणतात्पर्यमाहुः **अविद्याकार्ये**ति. अविद्या तत्कार्यं चेति ज्ञेयम्. [1]**स्त्रीपुंसे**ति. तयोस्तथानिरूपणे हेतु**स्तुल्यत्वा**दिति. अविद्यासम्बन्धाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः. निरोधस्य वा (३-४).

लेखः

एतद्विद्यायां सत्यां टिप्पण्युक्तपञ्चविधो निर्णयस्तदुत्तरं तथा कृतिश्च भवतीति· **स्थिति**र्मर्यादा विद्यायाः पञ्चत्वे हेतुरित्यर्थः. **अविद्ये**ति, **अविद्याकार्यसम्बन्धो**ऽत्र **नास्तीति**हेतोरिति ज्ञापनार्थं विद्यानिरूपणानन्तरं सुरेक्षणं **विनिरूप्यत** इत्यर्थः. **तुल्यत्वात् चे**ति **च**काराद् धर्मान्तरैरतुल्यत्वमपि. **अन्तःस्थाना**मिति,

योजना

ज्ञानं ततस्तदनुकूलं **कर्म चे**ति कर्मणोऽपि पञ्चविधत्वम्. तथा हि कात्यायनीव्रतार्चनादि कर्म भगवत्कामनया परम्परया भगवत्सेवनरूपमेव कृतमित्येकं कर्म. गोपैः क्षुत्पीडितैर्भगवानेव क्षुच्छान्त्यर्थं प्रार्थितः अतस्तादृक् प्रार्थनरूपं द्वितीयं कर्म. श्रीनन्दादिभिः परम्पराप्राप्त इन्द्रयागस्त्यक्तो गोवर्धनयागः कृत इति तृतीयं कर्म. वासववृष्टिव्याकुलैर्व्रजजनैर्हरिरेव सेवित इति शरणगमनाख्यं कर्म चतुर्थम्. माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहयुक्तं कर्म पञ्चमं श्रीनन्दवाक्येभ्यो गतसन्देहैर्गोपैः कृतम् (१-३). **स्त्रीपुंसोरि**ति कुमारिका-तत्पुम्भावरूपवयस्ययो-रित्यर्थः. **तुल्यत्वा**दिति— रहस्यलीलानुभवो हि कुमारिकाणां तत्पुम्भाव-सहितानामेव फलप्रकरणे भाव्यतः फलानुभवस्य **तुल्यत्वात्** साधनेपि **सहभावेन**

कारिकार्थः

स्थितिरिति. पञ्चाग्निविद्यादौ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु च ज्ञानकर्मणोः पञ्चात्मकत्वं प्रसिद्धमिति प्रमाणमर्यादामाश्रित्य अत्रापि ज्ञानकर्मणोः

---

१. स्त्रीपुंसोरिति मू. पा.

निरूप्यते गोपिकानां गोपानां च विभेदतः ।
एकोनविंशे भोग्यानां कुमारीणां व्रतं यथा ॥(५)॥
अन्तःस्थानां कुमाराणां तथा ज्ञानमिहोच्यते ॥

लेखः

अन्तरङ्गलीलास्थानामित्यर्थः. **यथा तथे**ति लोकानुसारेणेत्यर्थः (२-५ $\frac{१}{२}$).

योजना

निरूपणं "वयस्यैरागतस्तत्रे"त्यादावित्यर्थः. **लोकानुसारिणी विद्ये**त्यादि **विभेदत** इत्यन्तम्. गोपिकानां कर्मात्मिका विद्या कात्यायनीव्रतरूपा निरूप्यते. गोपानां ज्ञानात्मिका विद्या "अहो एषां वरं जन्मे"त्या-दिवाक्यैर्भगवदुपदिष्टा निरूप्यते इत्यर्थः. एवं गोपिकागोपभेदेन कर्मात्मिका ज्ञानात्मिका विद्या च निरूपिता. तदेतत् स्फुटमाहु**रेकोनविंशे भोग्यानां कुमारीणां**

कारिकार्थः

पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः. भक्तेषु विद्यानिरूपणप्रयोजनमाहु**रविद्याकार्ये**ति. अविद्या च तत्कार्यं च तयोः सम्बन्धो लीलास्थभक्तेषु नास्तीति भावः (३). अस्मिन्नध्याये स्त्रीणां पुरुषाणां च सहभावेन निरूपणे हेतुमाहुः **स्त्रीपुंसोरि**ति. **स्त्रीणां** कुमारीणां **पुंसां** वृन्दावनतरुप्रशंसाप्रसङ्गे वक्ष्यमाणानां गोपानां च **सहभावेन निरूपणे** हेतु**स्तुल्यत्वा**दिति, अविद्यासम्बन्धा-भावस्य निरोधस्य वा तुल्यत्वादित्यर्थः. **लोकानुसारिणी विद्ये**ति लोकानुसारेणात्र कर्म निरूप्यते न तु भगवच्छास्त्रानुसारेण. भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति हि भगवच्छास्त्रे मर्यादा. लोके हि प्रियप्राप्त्यर्थं तदीया दूतिका प्रार्थ्यते, तथात्रापि कात्यायनी प्रार्थ्यते. अत्राध्याये अवान्तरप्रकरणविभागमाहु**रेकोनविंश** इति. अत्राध्याये कर्मप्रकरणं ज्ञानप्रकरणं चेति द्वे प्रकरणे. तत्राद्ये **कुमारीणां व्रतं** द्वितीये **अन्तःस्थाना**मन्तरङ्गलीलामध्य-पातिनां कृष्णस्तोकादीनां गोपानां **ज्ञानं** वृक्षप्रशंसाप्रसङ्गे **उच्यते** इत्यर्थः. यद्यपि साक्षादसम्भवेपि परम्परयापि भगवानेव सेव्य इति ज्ञानं कुमारीणामपि तथापि तद् व्रतात्मककर्माङ्गमेव न तु प्रधानमिति तत् कर्मप्रकरणमेव. गोपानां तु वृक्षप्रशंसाप्रसङ्गे ज्ञानोपदेश एवोक्तो न तु परोपकारात्मकं गोपकर्तृकं कर्मोक्तमि-ति ज्ञानप्रकरणमेव तदित्यवधेयम्. अत्र कर्मप्रकरणे कर्तृदिशद्रव्यमंत्रकालात्मकानि पञ्च कर्माङ्गान्युक्तानि. ज्ञानप्रकरणे च पञ्च पर्वाणि भक्तिधर्मार्थकाममोक्षात्म-कानि पञ्चभिः श्लोकैरुक्तानि. तत्र "हे कृष्ण स्तोके"तिश्लोके भक्तिरूपं महत्पर्वोक्तं, चतुर्भिः श्लोकैर्धर्मादिमोक्षान्तानि चत्वारीति स्पष्टं सुबोधिन्यामिति (४-५ $\frac{१}{२}$).

॥ श्रीशुक उवाच ॥

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दगोपकुमारिकाः ।
चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥१॥

पूर्वाध्याये स्त्रीणां गोपिकानां भगवत्क्रीडायां परमासक्तिर्निरूपिता. ताश्च द्वि-विधा— अनन्यपूर्वा अन्यपूर्वाश्च. अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसंस्काराः, तासां त्यागोऽङ्गं,

---

टिप्पणी

एकोनविंशाध्यायार्थनिरूपणसन्दर्भे, **अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसंस्कारा** इति. अत्रेदं ज्ञेयम्. स्त्रीणां विवाह एव मुख्यः संस्कारः, समन्त्रकत्वात्. स च स्वर्गादिफलकाग्निहोत्रादावधिकारित्वसम्पादको लोके. प्रकृते चातथात्वाद्भगवत्सम्बन्धस्य च फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्र चास्याप्रयोजकत्वादेतत्कथनमत्रा[1]प्रयोजकं स्यादिति विवक्षितफलप्रयोजक एव कश्चन धर्मः **संस्कार**शब्दवाच्योऽत्र वाच्यः. स च विवाहजनितः तृतीयपुरुषार्थ-रसविशेषानुभवहेतुरेव. स दम्पत्योर्न सम्भवतीति यतस्तद्रसमर्यादा अत **एवान्यथैवे**त्युक्तं, भगवदीयानामन्यत्र विवाहस्यानुचितत्वात् परन्तु तैः सह सम्बन्धाभावाद् भगवद्रसपोषकत्वाच्चास्य संस्कारत्वम्. एतेनायुक्तत्वमपि परिहृतं, न ह्यनुचितः संस्कारो भवतीत्यनवद्यमखिलम्. किञ्च, **लोकानुसारिणी विद्या कर्मज्ञानात्मिका पुरा निरूप्यत** इति वाक्याल्लोकानुसारेणात्र कर्म निरूप्यते, न तु भगवच्छास्त्रानुसारेण, भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति यतस्तत्र मर्यादा. लोके हि प्रियप्राप्त्यर्थं तदीया दूतिका प्रार्थ्यते तथात्रापि कात्यायनी प्रार्थ्यते. लौकिकी सा यथा

लेखः

अन्यथैवेति विवाहेनैवेत्यर्थः. अत्र टिप्पण्यां विवाहस्य संस्कारत्वं कर्तर्यणमभिप्रेत्योक्तं धर्मस्य संस्कारत्वं भावे घञमभिप्रेत्योक्तमिति बोध्यम्. **तासां त्यागोऽङ्गमि**ति. अत्र 'किञ्चे'ति शेषमभिप्रेत्य टिप्पण्यां **किञ्चे**त्युक्तं; तथा चान्यपूर्वाणामन्यथैव कृतसंस्कारत्वात् त्यागमात्रस्याङ्गत्वेन संस्कारानपेक्षणात्

योजना

व्रतं यथा अन्तःस्थानां कुमाराणां **तथा ज्ञानमिहोच्यत** इति. **अन्तःस्थानां** निरोध्यभक्तानामिन्द्रियेषु तदधिष्ठातृरूपेणान्तःस्थितानां कृष्णस्तोकादीनामित्यर्थः (४-५½).

---

१. [1]प्रयोजनकं मू. पा.

तदुत्तरत्र वक्ष्यते. अन्यासामसंस्कृतानां [1]संस्कार एव निरूप्यते— विद्याया[2]मयमेव

टिप्पणी

द्रव्यादिदानेन तोष्यते तथेयमलौकिकीत्यलौकिकप्रकारेणेति. अन्यभजनदोषोपि नैवं सम्भवति, भगवत्तोषहेतुस्ववपुर्मण्डनतुल्यकक्षत्वेन रसपोषकत्वात्. विवाहितानां तु प्रौढात्वेन जातभावाङ्कुराणामनुदिनमेधमान-प्रेमार्द्रार्द्रप्रियेक्षणोक्षणप्ररूढ-तद्रस-पूरमत्तत्वेनान्यस्फूर्तिरहितानां समयविशेषे समागम एवापेक्षितः. स च "निशम्य गीतमि"त्यारभ्य "न न्यवर्तन्ते"त्यन्तेन निरूपयिष्यते. एतदेवाभि-सन्धायोक्तं **तासां त्यागोऽङ्गमि**ति. ननु कुमारीणां व्रतप्रसङ्गे प्रौढानां कथं प्रसङ्गः? इत्थं— मूले **कुमारिका व्रतं चेरुरि**ति कथनेन तदितरासां व्यावृत्तिः सूच्यते. तत्र व्यावर्त्यानां स्वरूपं वाच्यं व्यावर्त्यत्वे हेतुश्चेति युक्तं तदुभयकथनमिति दिक्.

एतदग्रे **अन्यासामसंस्कृतानामि**त्यादि. आदौ भगवदर्थव्रतजक्लेशजभाव-विशेषलक्षणः संस्कारः, अनायासेन प्राप्तात् क्लेशेन प्राप्ते स्नेहातिशयस्यानुभव-साक्षिकत्वात्. ततः "कृष्णचेतस" इति पदोक्तानवरतानेकविधसङ्गम-मनोरथ-रूपस्तज्जनितो भावविशेषश्च सः, येनाग्रे भगवत एव प्रार्थना. तत "उषसी"त्यादिना वक्ष्यमाणप्रकारकः सः. ततः प्रियागमने सति विविधरस-भावगर्भ-परस्परवाग्व्यवहारज-प्रमोदविशेषजभावः सः. ततो "यूयं विवस्त्रा" इति वाक्ये श्रुतेऽग्रिमवाक्यनिरूपितो भावविशेषः सः. ततो वसनदान-तत्सामयिक-भावोद्गारिदृष्टि-विविधस्पर्शैर्जातो भावविशेषः सः. स एव "दृढं प्रलब्धा" इति श्लोकेन शुकेनोक्तः. अत एवासूयाहेतुषु सत्स्वपि न तदुत्पत्तिः, संस्कारस्य दोष-जनकत्वात्. ततोऽग्रिमवाक्यनिरूपितस्तद्विशेषः सः. ततोऽतितुष्टप्रियावलोकन-

लेखः

चान्यासां संस्कारो निरूप्यत इत्यर्थः. **तत्संस्कार** इति भगवत्सम्बन्धप्रयोजकः संस्कार इत्यर्थः. अत्र संस्कारमात्रनिरूपणं, सम्बन्धस्तूभयोरपि सहैव वक्ष्यत **इत्येव**कारः. टिप्पण्या**मनुदिनमि**ति. **अनुदिनमेधमानो** यः **प्रेमा तेनार्द्रार्द्रं** यत् **प्रियेक्षणं** तेन **यदुक्षणं** तेन **प्ररूढः** प्रवृद्धो योऽनङ्गवृक्ष**स्तस्य** यो **रसपूरस्तन्मत्तत्वेने**त्यर्थः. अत्र **तत्**पदेनानङ्गवृक्षो ज्ञेयः. सुबोधिन्या**माधिदैविकी**ति

---

१. तत्संस्कार. २. विद्यायामेव.

त्यागात्यागनिर्णयः. अत्यागस्त्यागादुत्तम इति [1]ज्ञापयितुं परीक्षा. **नन्दगोपो** मुख्य इति तत्रैव भोग्याः कन्यका भवन्ति. ता दैवगत्या एकजातीया एव ऋषयः षोडशसहस्रमिति पुराणान्तरादवसीयते. ता अ'प्यम्बे'ति सम्बोधनात् पूर्वं निरूपिताः. तासामृषित्वादन्यत्र दानमन्यथा भोगं [2]चाशङ्क्य व्रतार्थं प्रवृत्तिः. पूर्वं शरदि तासां चित्तस्थितिर्निरूपितेति **हेमन्ते** व्रतप्रवृत्तिः. तत्रापि "मासानां मार्गशीर्षोऽहमि"ति भगवद्वाक्यात् **प्रथमे मासि** व्रतारम्भः. [3]इदं व्रतमत्रैव प्रसिद्धं– कात्यायन्याधि-

टिप्पणी

वरदानवाक्यश्रवणज-सङ्गमविशेषनिश्चयजः सः. ततो गृहगमनाज्ञाजनितदुःखभरेणेष्टप्राप्तिसुखभरेण च शबलो भावविशेषश्च सः. तत एकैकस्य क्षणस्यानेककल्पतुल्यत्वभानं सर्वतः सङ्गोपनेन च स्वहृद्येव प्रवर्धमानभावरसपूरतया क्वचिदन्योन्यं तत्कथामृतोद्गिरणनिर्वृत्या सततमनोरथैश्चानुक्षणं साक्षादुपभोगमिव मन्यमाना भवन्तीत्यनेकविधसंस्काराः[4]. अन्तःसाक्षात्सम्बन्धो बहिर्न तथेति च. एवं हि सत्यग्रिमभगवत्सङ्गे मुख्यरसास्वादयोग्यतेत्येषां संस्कारत्वम्. एतदेवाभिसन्धायोक्तं **संस्कार एव निरूप्यत** इति. यद्यपि भगवत्यस्ति सर्वं सामर्थ्यं तथापि तद्रसस्वरूपमेव तथेति तथोच्यत इति भावः. **विद्यायामयमेव त्यागात्यागनिर्णय** इति. अयं त्यागपदार्थः– अयमत्यागपदार्थः, स चैवं कार्यः– अन्यथा न कार्य, इति निर्णयरूपः. अयमेव उक्तरूपसंस्कारनिरूपणलक्षण इत्यर्थः. तथाहि– "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि"ति श्रुत्या प्रावाहिकाश्रममर्यादायां रागाभावमात्र एव त्याग उपदिश्यते, भक्तिमार्गे न तथेति ज्ञापनाय **विद्याया**मिति. सात्र भक्तिमार्गीयोच्यते; अन्यत्र विद्यात्वमेव नाभिमतमिति सामान्यपदम्. एतासां विषयरागाभावेपि फलरूपो भगवान् गृह एवास्तीति बहिर्गमने प्रयोजनाभावात् बाह्यो न त्यागः किन्तु गृह एव स्थित्वा तत्प्राप्त्यनुकूलो यत्नः. यथा यथा भगवद्भावप्राचुर्यं तथा तथा बहिरङ्गसाधनत्यागोऽन्तरङ्गतत्कृतिश्च. भगवत्सङ्गमभावस्वाभाव्येन यत्त्यक्तं भवति वैदिकमपि, तद् भवतु नाम, न तु स्वबुद्धिपूर्वकः कस्यचित्त्यागः. प्रिय-

१. निरूपयितुं २. वा°. ४. °विधः संस्कारः मू. पा.

३. कात्यायनीव्रताध्याये **हेमन्ते प्रथमे मासी**तिप्रथमे श्लोक **इदं व्रतमि**त्यत्र स्वतन्त्रलेखः. **इदं व्रतमि**ति क्रियमाणं कात्यायनीव्रतम्. **अत्र** श्रीभागवत एतत्कृतिविषयतयैव प्रसिद्धं,

दैविकी तामसी शक्तिः, दुर्गा पार्वती च राजसी, ब्राह्मणाः सात्त्विकाः. तेषां प्रसाद-

टिप्पणी

तोषार्थमशक्यत्यागा अपि दैहिकान्तःकरणधर्मास्त्याज्याः. फलप्राप्तावपि यदा भगवदिच्छा तदैव त्यागः कार्यः, नत्वन्यदापीति व्रतभगवत्प्रार्थनवसनत्यागाञ्जलिबन्धगृहगमनैर्निर्णीयत इति तथा. अत एवाग्रे त्याग उक्तः. उक्तरूपादन्यथा कृतः त्यागस्त्याग एव न भवति, फलरसाननुभावकत्वादित्यत्यागवदस्य तात्पर्यं ज्ञेयम्. साधनदशायां तु[1] त्यागो न युक्त इति निर्गलितोऽर्थः. एतासां फलप्राप्तावपि पूर्वोक्तसंस्काररीत्या साधनदशैव. वस्तुतस्तु फलप्राप्तिनिश्चय एवाधुना, प्राप्तिस्त्वग्रे. अतो युक्तं गृहगमनम्. ननु "नीवीं प्रति प्रणिहिते च कर" इति न्यायेन तदा स्ववस्त्रमोकार्थमपि तदनुसन्धानं कथं घटते? इत्थम्– सङ्गमभाव एव स्वस्मिन्भगवतोऽतिप्रीत्या स्वान्तरायासहिष्णुत्वभावनयेति बुध्यस्व. अत एव प्रियेण "बध्द्वाञ्जलिं मूर्ध्नी"ति तद्भावपरीक्षैव कृता– उक्तभावेनैव चेदेवं कृतं भविष्यति, तदा दृष्ट्यन्तरायमपि दूरीकरिष्यन्तीति. देवहेलनहेतुकथनेन वसनत्यागे स्वारुचिः सूचिता. साक्षात्तथात्व[2] एव [3]तथाकरणं युक्तम्, न तु तथा भावनायामपीति यतो भगवदाशयः. एतदेवाभिसन्धायोक्तम् – **अत्यागस्त्यागादुत्तम इति ज्ञापयितुं परीक्षे**ति. अत एव मूले "तत्पूर्तिकामा" इत्युक्तम्. पूर्णाङ्गदृष्ट्या पूर्तिं मन्वानस्यातथात्वे सति भवत्यपूर्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या तत्पूर्तिकामा एव तथा कृतवत्य इत्यर्थः. वसनात्यागे शीघ्रमेव प्रियान्तिकागमनं स्यात्त्यागेन च विलम्बोऽभवदित्यप्युत्तमत्वे हेतुरिति ज्ञेयम्.

एतदग्रे **ब्राह्मणा सात्त्विका** इत्यारभ्य **सेव्यत** इत्यन्तम्. पद्मपुराणे गीयते–

लेखः

आधिदैविकप्रतिबन्धनाशिकेत्यर्थः. इदं मन्त्रव्याख्याने स्फुटं वक्ष्यते. **तामसी**ति तामसानां भगवत्प्रापिकेत्यर्थः. **दुर्गे**ति, अत एव राजसप्रकरणे ततो भगवत्प्राप्तिः. पक्षान्तरमाहु**र्ब्राह्मणा** इति. ये इति शेषः, येऽत्र **सात्त्विका ब्राह्मणाः** कुमारिका**स्तेषां** ब्राह्मणानामित्यन्वयः. विषयता षष्ठ्यर्थः, ब्राह्मणविषयकप्रसादनिरूपिकेत्यर्थः.

१. 'तु' इति मूलपाठे नास्ति. २. संगमभावे. ३. वस्त्रत्यागकरणं.

कात्यायनीति नामनिर्देशः. संहारिका या शक्ति**राधिदैविकी.** तामसानां फलप्रापकत्वात् **तामसी**ति

रूपा शक्तिः स्त्री भवति; भगवानेव वा गुणातीतः, तदर्थं सेव्यत इति. अतो **हेमन्ते**

टिप्पणी

दण्डकारण्यवासिनः षोडशसहस्रमृषयः स्वाश्रमान्तिकागत-कोटिकन्दर्पाधिकलावण्य-श्रीकोसलेन्द्र[1]दर्शनजरिरंसाभावभरेण तं प्रार्थितवन्तस्तदीयस्त्रीत्वम्. तदा भगवानेकपत्नीव्रतधरोऽहमधुना, व्रजे वो मनोरथः सम्पत्स्यत इति प्रसादं कृतवान्. त एवैता इति हृदि कृत्वोक्तं **ब्राह्मणा** इत्यादि. [2]आदिवाराहे "कृष्णस्य रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चक्रुश्च तत्राक्रीडन्त केशवम् ॥" महाकौर्मे "अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् ॥" अत ए**वैकजातीया ऋषयः षोडशसहस्रमिति पुराणान्तरादवसीयत** इत्याचार्यैरुक्तम्[2]. अत्रैवं ज्ञेयम्. पुरुषशरीरे सति स्त्रीभावोत्पत्तिरसंभाविता, विरोधात्. एवं सत्येताननतिशुद्धान् कृतपुण्यपुञ्जान् दृष्ट्वा हरिस्तथा प्रसन्नोऽभवद् येनादेयतमसाक्षात्स्वरूपानन्ददित्साविरभूत्. तदनुभवस्तु[3] न पुंस्त्वे केवलस्त्रीत्वे वा, मानाभावात्, द्विजस्त्रीषु तथा प्रपन्नास्वप्यदानात्, क्षुद्रास्वपि पुलिन्दीषु दानात्. किन्त्वचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः प्रसादरूपा अपि शक्तयो बह्व्यः सन्ति. तत्राप्यन्तरङ्गतमा सैकाऽस्ति यत्सम्बन्धिजीवे भगवत्स्वरूपानन्दानुभवोऽवश्यंभावी. सा चोक्तरूपस्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपैव. अतस्तामेतेषु स्थापितवानिति युक्तस्तदा तेषां स भावः. तदनुरूपो देहः परमधुना सम्पन्नस्तथा भगवदिच्छा यतः.

१. कोशलेन्द्रमू. पा. २-२. अङ्कान्तर्गतं मूलपाठे टीकारूपं वर्तते. ३. तदनुभवश्च मू. पा.

स्वरूपम्. **दुर्गे**ति प्रासङ्गिकम्, एतदुपयोगो राजसप्रकरणे स्फुटिष्यति. कात्यायनीस्वरूपविवेचनेऽन्यत् पक्षद्वयमाहु**र्ब्राह्मणा** इत्यादि **भगवानेवे**त्यादि च. एतट्टिप्पण्यां **केवलस्त्रीत्व** इति. ननु किमिदं कैवल्यम्? स्त्रीत्वमात्रं चेत् सर्वत्र तत्सत्त्वात् तदनुभवानापत्तेः. उच्यते– सहकारिसमवधानराहित्यं हि तत्, तच्च **यत्सम्बन्धी**त्यादिना वक्ष्यन्ति स्वयम्. **माने**ति प्रत्यक्षादिचतुःप्रमाणाभावात्, तत्र शब्दप्रत्यक्षाभावयोर्निर्विवादत्वात्. [6]अनेनान्वयव्यभिचारः प्रदर्शितः, [7]अग्रिमेण च व्यतिरेकव्यभिचारः, [8]आसां विशिष्टस्त्रीत्वेन केवलस्त्रीत्वाभावात्. **सैके**ति पूर्वोक्ता **तेषां**[9] **प्रसादरूपा शक्तिः**, शक्तिः सामर्थ्यम्, **एका** मुख्येत्यर्थः. तत्स्वरूपमाहु**र्यदि**ति. एतत्कार्यलक्षणेन मुख्यं तद्रूपमुक्तम्. उक्तशक्तेः पदार्थान्तरत्वशङ्काव्युदासायाहुः **सा चे**त्यादि. **सा** शक्तिः **यत्सम्बन्धीत्यनेनोक्तम**न्तरङ्गप्रसादकारयितृत्वरूपं स्वरूपं यस्य स्त्रीत्वस्य तादृशं **स्त्रीत्वं** तदेव **लक्षणं** स्वरूपं यस्य **धर्मस्य** तादृशभगवद्धर्मरूपा. **एव**कारो व्यवच्छेदार्थः. अतो

६. द्विजस्त्रीत्यादीनाम्. ७. पुलिन्दीत्यादीनाम्. ८. पुलिन्दीनाम्. ९. कुमाराणाम्.

टिप्पणी

एतदेवाहुः **तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवती**ति. स्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपापि स्त्रीरूपा कात्यायनीरूपेत्यर्थः. सैव **तदर्थं** फलपर्यवसानार्थं **सेव्यत** इत्यनेन सम्बध्यते. अथ तेषां स भावो भगवद्भाव इति निश्चितं, दृष्टिद्वारा हृद्यागत एव भगवति तदुत्पत्तेः. "रसो वै स" इत्यादिश्रुत्या च भावरूपत्वेनैव निरूपणान्न धर्मरूपत्वं, किन्तु धर्मिरूपत्वमेवेत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **भगवानेवे**ति[1]. सेव्यो हि सेवके स्वं रूपं सम्पादयति, हृद्यागतेन भावरूपेणास्माकं देहादिकमेवं सम्पादितमिति तद्रूप एव भगवान्सेव्यते. बहिरस्मद्रमणार्थं प्रकटो भवत्वित्येतदर्थं नायिकाभावत्वेन स्त्रीत्वमुच्यते, नैतावता काचिन्न्यूनता सगुणत्वं वेत्येतदाशङ्कानिरासायैव **गुणातीत** इत्युक्तम्. यथाब्धिजामृतदायकं तद्रूपं, तथा स्वीयलोभामृतदायकमिदमिति ज्ञेयम्. एतेन "दिव्यं ददामि ते चक्षुरि"ति वाक्याद् भगवदीयचक्षुषैव यथा भगवान् दृश्यः, तथा स्त्रीत्वेनापि तादृशेनैव भगवान् भोग्य इति ज्ञापितम् ॥१॥

लेखः

अत्र व्रतप्रसङ्गात् सात्त्विकत्वमुक्तम्. **गुणातीत** इति, अस्यापि **स्त्री भवती**त्यनेनान्वयः. अत्र टिप्पण्यां **स्त्रीत्वे**त्याद्युक्तं तत्राकृतिः स्त्रीत्वं देहः स्त्रीति विभेदः. तथा च देहं विना केवलाकृतेस्तादृशभावरूपभगवतश्च केवलस्य बाह्यपूजा न सम्भवत्यतः **स्त्री भवति** प्रतिमायामाविर्भवतीत्यर्थः. उभयविधापि सा **तदर्थं सेव्यत** इत्यर्थः ॥१॥

१. भगवानेव वेति मू. पा.

भगवदनुभवकारयितृत्वाद्धेतो**स्तां** पूर्वोक्तशक्तिम्. **तदि**त्युक्तभावानुकूलः. **अधुना** श्रीकृष्णावतारसमये. **तथे**ति यतो हेतो'र्नन्दगोपसुत'कृष्णरूपेणैव तन्मनोरथपूर्तीच्छा ततो हेतोरित्यर्थः. निर्गलितमर्थमाहुः **स्त्रीत्वे**त्यादि. उक्तरूप**धर्मरूपापि** सा शक्तिः. स्त्रियो रूपाणि यस्याः सा **स्त्रीरूपा**, ईदृशी या **कात्यायनी तद्रूपा** भवतीत्यर्थः. इदमेवोक्तं **तदनुरूप** इत्यनेन. अथ वा तस्योक्तरूपस्त्रीत्वलक्षणधर्म**स्यानुरूपो** यादृश्युक्त**धर्मरूपा स्त्री**यं **शक्ति**स्तादृश एव **देहः**. अत्र भगवत्स्वरूपानुभवसम्पादकत्वरूपसादृश्यम्. स देह इदानीं तैः प्राप्तः. इदमेवोक्तं **स्त्री भवती**ति. तथा च तादृशशरीरविशिष्टा सा शक्तिः कात्यायनीपदवाच्या भवतीत्यर्थः. अथ वोक्तरूपधर्मस्यैव सहायीभूतो देहो लीलासमय उक्तदित्सातः प्राप्तः, ग्रन्थस्वारस्यादुक्तधर्मेणैव. तथा च **स्वानुरूपो देहः** स्वेनैव प्राप्त इति **स्त्री भवती**ति ग्रन्थाशयः. **स्त्रीरूपे**ति तादृशस्त्रीदेहः **कात्यायनी**पदवाच्यस्तद्रूपा भवतीत्यर्थः. यथा जीवो यादृशं देहं प्राप्तस्तत्त्वेनैव व्यवहार्यो भवति तद्वत्[2].

२. इयानेव प्राप्तः.

योजना

हेमन्ते प्रथमे मासीत्यस्य विवृतौ **कात्यायन्याधिदैविकी तामसीशक्तिर्दुर्गापार्वती च राजसी ब्राह्मणाः सात्त्विकाः तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवती**ति. **तेषां** पूर्वजन्मनि श्रीरामावतारे स्थितानामग्निकुमाराणामुपरि यो भगवत्प्रसादस्तद्रूपा कात्यायनी शक्तिरित्यर्थः. अत ए**वाधिदैविकी**त्युक्तम्. न च कात्यायन्याः शिवपत्नीत्वेन शिवशक्तित्वेन प्रसिद्धत्वाद् भगवच्छक्तित्वस्य कुत्राप्यसिद्धत्वात् नेयं भगवच्छक्तिरिति वाच्यं, भौतिक्याः शिवशक्तित्वेप्याधिदैविक्याः भगवच्छक्तित्वात् "श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिकां गामि"त्युपनिषत्सु एतस्या भगवच्छक्तित्वनिर्धारात्. 'औपलामु'पलस्य पाषाणस्य सम्बन्धिनीं पार्वतीमित्यर्थः. "रासमण्डले पार्वती भगवता शिवाय दत्ते"ति ब्रह्मवैवर्ते स्फुटमभिधानात् च. "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इतिश्रुतेः शक्तीनां बहुत्वात् तत्तत्कार्यार्थं तत्तच्छक्तीनामुपयोग इति तामसानां व्रजस्थानां भगवत्प्राप्तौ कात्यायनी तामसी भगवच्छक्तिर्हेतुरिति ज्ञेयम्, "यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चितं सतीरि"तिवाक्यात्. राजसानां भगवत्प्राप्तौ दुर्गा पार्वती च राजसी भगवच्छक्तिः कारणं, "नमस्ये त्वामम्बिकेऽभीक्ष्णमि"ति श्रीरुक्मिणीप्रार्थनावाक्ये "भूयात् पतिर्मे भगवान् कृष्ण" इत्युक्तेः, स्यमन्तकमणिप्रसङ्गे "उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धय"इतिवाक्यात् च. 'कात्यायनी'–'दुर्गा'–'पार्वती'शब्दवाच्यास्तिस्रोपि शक्तयो भगवदीयाः परस्परभिन्ना धर्मविशेषभेदाद् भिद्यन्ते. तथा च कात्यायनीदुर्गापार्वतीभिस्तामसराजसभक्तानां भगवत्प्राप्तिरिति युक्तैव भक्तिमार्गीया पद्धतिः. एतेन कात्यायनी नाम शिवशक्तिः स्वतन्त्रा देवता स्वसेवनसन्तुष्टा सेवकेभ्यः श्रीकृष्णमपि ददातीति वदन्तः प्रत्युक्ताः. श्रीकृष्णप्राप्त्यै कुमारिकाभिरन्यदेवताश्रयणं कृतमिति वदन्तोपि निरस्ताः, कात्यायन्यादीनां पूर्वोक्तोपनिषद्भिर्ब्रह्मवैवर्तपुराणवाक्यैश्च भगवच्छक्तित्वनिश्चयादिति दिक्. **भगवानेव वा गुणातीत** इति. भगवच्छक्तिः कात्यायनीति पक्षे तामसीत्वं कात्यायन्या उक्तं, पक्षान्तरमाहु**र्भगवानेव वे**ति. आधिदैविकस्त्रीविग्रहरूपो भगवानेव कात्यायनीत्यर्थः. तस्य रहस्यलीलौपयिकस्त्रीविग्रहरूपस्य भगवतः स्वरूपमाहु**र्गुणातीत** इति. अत एव सात्त्विकराजसतामसगुणातीतानां व्रजसुन्दरीणां लीलौपयिकविग्रहोऽनया साध्यते ॥१॥

पञ्चमे ऋतौ पञ्चमपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं **प्रथमे मासि** मार्गशीर्षे **नन्दगोपस्य कुमारिकाः** सम्पादिताः संरक्षिता **हविष्यान्नमेव भुञ्जानाः कात्यायनीपूजा**लक्षणं माससमाप्यं **व्रतं चेरुः.** नित्यं कात्यायनी पूजनीयेति नियमः ॥१॥

तत्र पूजाप्रकारमा**हाप्लुत्याम्भसी**ति.

आप्लुत्याम्भसि कालिन्द्या जलान्ते चोदितेऽरुणे ।
कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीम् ॥२॥

कालिन्द्या अम्भसि स्नात्वा. सा हि भगवत्पतित्वकामनया तपः करोति तेन चाग्रे फलं भाव्यतः सफलतपःसम्बन्धित्वेनैतदम्भोपि तादृशमिति व्रतानुकूलं सफलं च तत्र स्नानमितिज्ञापनाय **कालिन्दी**पदम्. तस्याश्चिरेण फलं भाव्यत्र तु शीघ्रमितिज्ञापनाय **आ**पदन्यासः. **जलान्ते** जलसमीपे, **च**कारादागत्य गृहेपि, **देवीं** प्रतिमारूपां **कृत्वा** सिकतामयी**मरुण उदिते** प्रातःसन्ध्यायां सर्वकामनाप्रदायां देवतां ता**मानर्चुः. नृपे**ति सम्बोधनमेतावता क्लेशेन भगवान् प्राप्त इति ज्ञापयितुम् ॥२॥

पूजासाधनान्याह **गन्धैरि**ति.

गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः ।
उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतण्डुलैः ॥३॥

माल्यानि पुष्पाणि. **सुरभिभिरि**त्युभयेषां विशेषणम्. **बलिभिर**हिंस्रैः, ऋषित्वात् तासां परिज्ञानम्. '[1]**धूपो** दीपावलयश्च पङ्क्तिरूपा **दीपा**[2] दीपकाः, **उच्चावचा**नि सर्वाण्येवानेकरूपाणि. **उपहारा** नैवेद्यद्रव्याणि. **प्रवालाः** पल्लवाः **फलानि तण्डुलाश्च** –एवं नवविधा निरूपिताः ॥३॥

लेखः

आप्लुत्येत्यत्र **सफले**ति कालिन्द्या इति शेषः. सा **सफलतपःसम्बन्धिनी** सफलं तपोऽस्या अस्ति सफलतपस्विनीत्यर्थः. अम्भोऽपि स्वस्नातस्य तपः–स्नानादिरूपं– सफलं करोतीति सफलतपःसम्बन्धीत्यर्थः ॥२॥

गन्धैरित्यत्र **अहिंस्रैरि**ति बाहुलकात् कर्मण्यौणादिको रक् ॥३॥

योजना

गन्धैरित्य**त्रोच्चावचैश्चोपहारैरि**त्यस्य विवृता**वुच्चावचानि सर्वाण्येवानेकरूपाण्युपहारा नैवेद्यद्रव्याणी**ति, अत एव हेमन्तर्तौ अनेकनैवेद्यद्रव्याणि भगवते

१. धूपा. २. दीपकाः.

एवं कर्तृदिशद्रव्याणि निरूपितानि,[1] मन्त्रमाह [2]**कात्यायनी**ति.

कात्यायनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि।
नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥४॥
इतिमन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ॥

ऋषित्वात् मन्त्रदर्शनं, मन्त्रे प्रसिद्धा देवता मन्त्रोपासनया[3] साक्षात्कृता, अर्थस्यापि दृष्टत्वात्, [4]अतः **कात्यायनी**ति परिज्ञानसम्बोधनं– कायं त्याजयतीति कात्या संहारिका शक्तिस्तस्या आधिदैविकं रूपं कात्यायनी[5] फलि(फकि!)रूपम्. पूर्वं भगवान् न प्राप्तस्तत्रावश्यं दुरदृष्टमेव प्रतिबन्धकमिति मन्तव्यं, तपस्तु सिद्धमेव साधनमन्यथाग्रेऽपि न स्याद्, अतः प्रतिबन्धस्याधिदैविकस्य नाशन इयमेव समर्था. ननु प्रतिबन्धकमाधिदैविकं यदि भगवदिच्छयैव स्यात् तदा कथं निवर्तत इत्या-

लेखः

कात्यायनीत्यस्याभासे **एवं कर्त्रि**ति. त्रिभिः श्लोकैस्त्रयं निरूपितम्, अनेन मन्त्र उच्यते, अग्रिमेण कालो वक्तव्यः – एवं पञ्चभिः श्लोकैः पञ्चात्मकं कर्म निरूपितमिति ज्ञेयम्. व्याख्याने, **साक्षात्कृते**ति मध्यमपुरुषप्रयोगादिति भावः. **परिज्ञाने**ति, त्वत्स्वरूपमस्माभिर्ज्ञायत इति स्वपरिज्ञानस्य सम्यग् बोधनमित्यर्थः. **तत्रे**ति भगवत्प्राप्तौ **अदृष्टं** भगवदाच्छादनादिरूपाधिदैविकसामग्रीहेतुत्वादाधिदैविकं **प्रतिबन्धकम्.** तथा चायं भगवत्कृत इति तन्नाशने नान्यः समर्थः किन्त्वियमेव, यतो भगवता लीलाप्रतिबन्ध-निवारणसामर्थ्यमस्यै दत्तमिति भावः. अत्रादृष्टं न कर्मजन्यं किन्तु भगवदीयतत्तदवयवाच्छादका योगमायांशा इति ज्ञेयम्. **नन्वि**ति, **भगवदिच्छया** चेत् **स्यात् तदा** प्रबलत्वात् कथं

योजना

समर्प्यन्ते अस्मत्सम्प्रदाये, **भगवानेव वा गुणातीत** इति पक्षे कात्यायन्या भगवद्रूपत्वात् ॥३॥

कात्यायनीत्यत्र– **मन्त्रोपासनया साक्षात्कृते**ति, **पतिं मे कुरु ते नम** इति युष्मच्छब्दप्रयोगाद्देवतासाक्षात्कारो ज्ञायते. **भगिनी भवसि ज्येष्ठे**ति, यशोदायामुत्पन्नत्वादाभिमानिकसम्बन्धेन भगवतो भगिनी भवसीत्यर्थः. ''अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजे''तिवाक्यात्. **ज्येष्ठे**ति, गुणैः कृत्वा **ज्येष्ठा** सर्वतो महती **भवसीत्यर्थः** ॥४॥

१. रूपितानि. २. कात्यायिः. ३. मन्त्रोपासनायाम्. ४. °त्यात् कात्या°. ५. °नीयं किंरूपं.

शङ्क्याह **महाभाग** इति, अल्पभाग्यत्वे भगवान् नाज्ञापयेद् यशोदायां च जन्म न स्याद् भगवद्दास्यं च न प्राप्नुयात्. त्वया प्रार्थितः प्रियः स्वेच्छामप्येतदनुगुणां करिष्यत्यतो महाभाग्यं तव. आभिमानिकसम्बन्धेन त्वं पुनर्भगिनी भवसि ज्येष्ठात उपकारोपि कर्तव्यः. न च मन्तव्यं तादृशदोषो न मया परिहर्तुं [1]शक्यत इति यतस्त्वं **महायोगिनी** गर्भसङ्कर्षणादिकार्यकरणात्. नन्वाधिदैविकं कथं परिहर्तव्यं? कालादिभ्यो बलिष्ठा हि सा प्रतिबन्धकशक्तिः, तत्राह**ाधीश्वरी**ति– **ईश्वरं** भगवन्त**मधि**कृत्य वर्तसेऽतोऽन्तरङ्गा त्वं शक्तिः. कात्यायन्या गुणत्रयं चोक्तं पदत्रयेण. अतः सर्वप्रकारेण त्वं भगवदीया **नन्दगोपसुतं मे पतिं कुरु** प्रत्येकं भर्तारं कुरु. [2]भगवानशक्य इति न मन्तव्यं; यथा नन्दगोपस्य पुत्रो जातस्तथास्मत्पतिरपि भविष्यति. किञ्च त्वं **देवता**रूपा, अलौकिकेनापि प्रकारेण भगवन्तं पतिं करिष्यसि. प्रत्युपकारस्तु **तुभ्यं नमनम्**, अहङ्कारस्तुभ्यं दत्तस्त्वदीय इति. अन्यत् सर्वं भगवदीयं, प्रतिबन्धके निवृत्ते स एव भविष्यति तथापि वक्तव्योऽपि. स हि माया[3]यवनिका-

लेखः

निवर्तत इत्यर्थः. महाभाग्ये अर्थापत्तिं प्रमाणयन्ति **अल्पे**त्यारभ्य **न प्राप्नुया**दित्यन्तेन. भाग्यकार्यमुपक्रान्तमाहु**स्त्वये**ति. **अत** इत्यस्य पूर्वेणान्वयः– **तव महाभाग्यं,** हेतुत्रयेण निश्चितं यत इति शेषः, **अतो** हेतो**स्त्वया प्रार्थित** एवं **करिष्यती**त्यर्थः. एवं प्रतिबन्धनिवारणं प्रार्थितम्. अनेनैव फलदानमपि प्रार्थितमित्याहुः **आभिमानिकसम्बन्धेने**ति, भाग्यसाधनहेतुना यशोदायां जन्मनेत्यर्थः. अयं भाग्यकार्यत्वेनोक्तः, अत्रोपकारकभगिनीत्वकारणत्वेनोच्यत इति **पुनः**पदम्. दासीनां प्रभुपत्न्यां मातृत्वव्यवहारस्तत्पुत्र्यां ज्येष्ठभगिनीत्वव्यवहारो लोकसिद्धः. अत्रापि ''प्रायो बताम्बे''त्यनेन यशोदायां मातृत्वव्यवहार उक्त इति तत्पुत्र्यामपि ज्येष्ठभगिनीत्वव्यवहारः सिद्ध इति भावः. **नन्वाधिदैविकं कथमि**ति केन प्रकारेणेत्यर्थः. अन्तरङ्गत्वाद् भगवन्तं प्रार्थयित्वेत्युत्तरम्. **कात्यायन्या गुणत्रयमि**ति, **अधीश्वरि महायोगिनि महाभागे** इतिपदत्रयेणैश्वर्यवीर्ययशांस्युक्तानीत्यर्थः. **सर्वप्रकारेणे**ति भगवद्धर्मवत्त्वेनापीत्यर्थः. **वक्तव्योपी**ति, आज्ञां विना तथाकर्तुमशक्यत्वादिति भावः. प्रतिबन्धनिवर्तनं विशदयन्ति **स ही**ति. **अयमर्थ** इति, रमणरूपोऽ**र्थो नित्यो**

१. शक्य. २. भगवान् शक्य. ३. °जवनिका°.

माच्छाद्य क्वचिदल्पोद्घाटनेन तिष्ठत्यतोऽस्मदर्थं तत्रतत्रोद्घाटिता भवेत्यर्थः. अपराधस्तु न भविष्यति यतस्त्वं पतिं करिष्यसि, कन्यावरयोर्विवाहे [1]यवनिका दूरीक्रियत एव. अयमर्थो नित्यः, प्रत्यगाशीर्मन्त्रत्वाद् जप एवास्य, न कर्माङ्गकरणं[2] "प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् [3]जपत्यकरणानि"ति कल्पात्. (अतः परं "तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवति" "भगवानेव वा गुणातीत" इतिपक्षद्वये मन्त्रार्थ उच्यते. "भगवतः स्त्रियः कती"ति प्रश्नविषयाः कात्याः — अत एव परीक्षितो राज्ञः प्रश्ने "पत्न्यः कत्यभवन् प्रभोरि"तिवचनम् — अयनं[4] यस्याः सा **कात्यायनी,** ङीबत्र छान्दसो ज्ञेयः. नन्वेतस्या भगवद्योग्यतासम्पादकत्वैकस्वभावायाः स्वस्मिन् स्थितिं चेद् जानन्ति तदा भगवत्सम्बन्धस्यावश्यम्भावित्वेन ज्ञानं च भविष्यत्येवेति कथं व्रतारम्भः ? न च विलम्बाभावार्थं[5] इति वाच्यम्, एतस्याः सर्वतोधिकत्वेनान्याप्रतिबध्यसामर्थ्यात्[6]. न च स्वस्य रसयोग्यवयःसम्पत्तौ, सां स्वत एव विलम्बासहिष्णुर्यतः. न च तादृग्वयःसम्पत्त्यर्थमेव व्रतारम्भ इति वाच्यं, प्रमाणाभावात्, पतित्वकरणस्यैव मन्त्रे श्रूयमाणत्वात् तस्य चैतच्छक्तेरेतद्रूपस्य भगवतो वा प्रवेशेनैव सिद्धत्वादेतत्प्रयोजनं न विद्मः. अथ स्वस्मिंस्तत्स्थितेरज्ञानाद् व्रतारम्भ इति वाच्यं, तथापि वस्तुतस्तत्प्रयोजनं न सिध्यतीति चेद्, उच्यते– मन्त्रे पठ्यमानमेव फलं प्रयोजनम्. न चोक्तन्यायेन तत् सिद्धमिति वाच्यं, तत्तात्पर्यानवगमात्. तथा हि– साक्षात्पुरुषोत्तमरमणे ह्येतासामिच्छा, "मयेमा रंस्यथ क्षपाः यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीरि"तिभगवद्वचनात्. एवं च सत्युक्तरूपशक्तेर्भगवतो वा प्रवेशस्य प्रयोजनमावेशरमणेनैवान्यथासिद्धं कदाचिद्,

लेखः

न तु कादाचित्क इति **पति**पदेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः. पत्या सह रमणं सर्वदा भवति जारेण कदाचिदिति भावः. **प्रत्यगाशीरि**ति. ऋचस्त्रिविधाः– प्रत्यक्षकृताः परोक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च. ताः क्रमात् मध्यमपुरुष-प्रथमपुरुषोत्तमपुरुषप्रयोगयुक्ता इति निरुक्ते निरूपितम्. तथा चायं मन्त्रः प्रत्यक्षकृतर्ग्रूप इत्यर्थः. **अवश्यंभावित्वेने**ति प्रकारता तृतीयार्थः, स्थितिज्ञाने एवंप्रकारकभगवत्सम्बन्धज्ञानमप्यासां भविष्यत्येवेति निर्धार इत्यर्थः. **अन्यथासिद्धमि**ति भवत्विति शेषः, **प्रयोजनं** रमणमावेशरमणप्रकारेण सिद्धं भवत्वित्यर्थः. **अंशावतारेणे**ति वामनादि-

१. ज°. २. कर्माङ्गं करणं. ३. जपन्त्यः कर°.
४. ता अयनं. ५. °भावार्थं. ६. प्रतिबध्यसामर्थ्यत्वेन.

भगवान् मन्येत, सर्वं सर्वत्र योजयितुं शक्तो यतः. तथा चावेशेनांशावतारेण वा सम्बन्धो मा भूदिति तदर्थं व्रतलक्षणं तदाराधनमारब्धं यथान्यसम्बन्धराहित्येन पुरुषोत्तमसम्बन्धो भवेत्. अत एव भगवता 'सती'त्वं विशेषणमुक्तमेतदभिप्रायेणैव. **नन्दगोपसुत**पदमप्यत एव, तत्रैव पुरुषोत्तमाविर्भावो यतः. एतच्च यथा तथाद्यप्रकरणे निरूपितम्. यथा कंसादिभिया तदज्ञानार्थं गुप्तस्थाने स्थापितो नन्दपुत्रोऽभवत् तथा त्वयैकान्तस्थलेऽन्याज्ञाततया प्रापितोऽस्मद्रमणकर्ता भवत्वित्यप्यस्य पदस्य तात्पर्यं ज्ञेयम्. अत एव बलदेवादिव्यावृत्तिरपि. अत एव तथैवाग्रे करिष्यति[1] भगवान्. (१)उद्देश्य(२)पतित्वविधानप्रार्थना–वाचकयोः पदयोर्मध्ये **देवी**ति सम्बोधनेन मध्यस्थतया कदाचिद् दूतीन्यायेनापि तथाकरणं द्योत्यते, एतदेव तव परमानन्दजनकं, [2]क्रीडेवेति **देवी**शब्देन द्योत्यते. गावो हि स्वतः शुभाशुभयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिरहिताः. किं बहुना स्वभक्ष्येऽपि स्वरक्षकप्रेरणायां प्रवृत्तिनिरोधे[3] तूष्णीम्भाव एव तासाम्! तथा चैतादृशीनां पालकस्य सुत इत्यस्माकमप्येतादृशफलसम्बन्धे साधकबाधकज्ञानराहित्येन कदाचित् स्वतोऽन्यथाचिकीर्षायामपि स्वयमेव कृपया ततो निवर्तक इष्टसम्पादकश्च भविष्यतीति **गोप**पदेन ज्ञाप्यते[4]. अपरञ्च गोपजातीया हि लोके न महत्त्वेन गण्यन्ते तथा च ब्रह्मवाक्सत्यत्वार्थं स्वयं तादृशस्य पुत्रत्वमङ्गीकृतवान् यः, स स्ववाक्सत्यत्वार्थमस्मत्पतित्वमङ्गीकरिष्यत्येव, निमित्तमात्रं त्वं भवेति ज्ञापनायापि **गोप**पदम्. तेनात्र तव नाधिकः प्रयासो भवितेति सूचितं स्वस्याभिमानाभावश्च. एतादृक्फलसम्पादिकायास्तव प्रत्युपकारस्तु नास्माभिः कर्तुं शक्यः किन्तु यथा "किमासनं ते गरुडासनाये"तिवाक्यात् 'नमो नम' इत्येतावत् "सदुपशिक्षितमि"तिवाक्याच्च भगवति जीवैर्नमनमेव कर्तव्यं भवति कर्तुं शक्यं च, तथास्माभिरपि

लेखः

नेत्यर्थः. **तत्रैवे**ति अदितिरोहिणीव्यावृत्त्यर्थ**मेव**कारः, **तत्रा**विर्भूते. बले तु पुरुषोत्तमस्यावेशः, तथा च बलदेवेन रमणं मा भवत्विति तदाशय इति भावः. **उद्देश्ये**ति. नन्दगोपसुतमुद्दिश्य पतित्वं विधीयते. तथा चोद्देश्यवाचकं **नन्दगोपसुत**पदं, पतित्वविधानस्य तत्प्रार्थनस्य वा बोधकं **पति**पदं, तयोर्मध्य इत्यर्थः. **गोप**पदव्याख्यानान्तरे **तेने**ति गोपसुतस्य पतित्वकरणप्रार्थनेनेत्यर्थः. **स्वस्ये**ति, प्रार्थनयैवं जातं न तु

१. °ष्यतीति. २. तव क्रीडैवेति. ३. °निरोधे तु. ४. ज्ञायते.

तुभ्यं नमनमेव कर्तुं शक्यमित्याशयेनाहुस्ते **नम** इति. नमनातिरिक्ताशक्यत्वे तन्महत्त्वं हेतुरिति तदुक्तं **महाभाग** इत्यादिना. भगवता सह योगोऽस्यास्तीति योगी, योगे **महत्त्वं** तु नायिकाभावपूर्वकत्वम्. तथा च तादृशे पुरुषे**ऽधीश्वरि** अङ्गीकृत-स्वामित्व इत्यर्थः. तेन साधारणाप्राप्यत्वेन महत्सम्बन्धित्वेन च महत्त्वमुक्तं भवति. एतादृशस्येश्वरो हि भगवानेव भवति; त्वं त्वेतादृशी यदीश्वरोपि त्वदधीनस्तस्मै फलं ददातीत्युपसर्गः[1]. पक्षद्वयेप्येतस्या भगवत्स्वरूपात्मकत्वात् तदधीनत्वेपि नेश्वरे काचित् न्यूनता शङ्कनीया. महायोगवत्त्वे हेतुभूतं पुरुषे[2] विशेषणमाहु**र्महाभाग** इति. भक्तिमार्गेऽङ्गीकार एव भाग्यरूपस्तत्रापि पुष्टिपुष्टावङ्गीकारो महत्त्वम्), अतस्तं मन्त्रं जपन्त्यस्तूष्णीमेव पूजां चक्रुरित्याहेतीति. इममेव **मन्त्रं जपन्त्यस्ताः** प्रसिद्धास्तूष्णीं **पूजां चक्रु**र्यतः **कुमारिकाः** स्त्रीणां विवाहोत्तरमेव मन्त्रसम्बन्धः अयं तु मन्त्रस्ताभिरेव दृष्ट इति, युक्तं तासां जपकरणम्. अनेन क्रियोक्ता ॥४½ ॥

एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ।
भद्रकालीं समानर्चुर्भूयाद् नन्दसुतः पतिः ॥५½ ॥

एवमप्रत्यक्षप्रकारेण **मास**पर्यन्तं **व्रतं कुमार्यश्चेरुः**. अनेन काङ्क्षोपयुक्त उपसंहृतश्च, एवं षडङ्गसहिता व्रतरूपा क्रिया निरूपिता. एतस्य व्रतस्य फलं जातमित्याह **कृष्णचेतस** इति, कृष्ण एव चेतो यासां तादृश्यो जाताः. तदा नान्या प्रार्थिता. अतोऽग्रे भगवन्तमेव प्रार्थयिष्यन्ति, चित्तदोषस्य गतत्वात्. [3]आरब्ध-स्यावान्तरफले जातेऽपि परमफलं न जातमिति पुनर्मासान्तरेऽपि व्रतं कृतवत्य

लेखः

स्वसाधनबलेनेत्यभिमानाभाव इत्यर्थः. **अधीश्वरी**ति अधिका चासावीश्वरी चेत्यर्थः. **अत** इति, यतोस्य न कर्माङ्गं करणमत इत्यर्थः. पूर्वेणास्यैकवाक्यता, मध्ये तु व्याख्यानान्तरम्. **इतीत्यत्र यत** इति, अत**स्तूष्णीं चक्रु**रित्यर्थः. तर्ह्येतन्मन्त्रजपोपि न स्यादत आहुः **अयं त्व**िति. **अनेन** मन्त्रेण पूजा तु प्रत्यगाशीर्मन्त्रत्वात् न भवतीत्युक्तमेव, **क्रियोक्ते**ति व्रताङ्गभूतं पूजालक्षणं कर्मोक्तमित्यर्थः ॥४½ ॥

एवमित्यत्र एवमिदं चेरुस्ततः **कृष्णचेतसः** सत्योऽग्रिमं कृतवत्य इत्यन्वयः. **भद्रकालीमित्यत्र भगवत्सम्बन्धे**ति– भगवत्सम्बन्धो लक्षणं यस्य, यस्मिन् काले भगवत्सम्बन्धो भवत्येव तादृशः काल इत्यर्थः. **निमित्तमि**ति पतित्वे इति शेषः.

१. अधीत्युपसर्गः. २. °षविशेषं°. ३. आरब्धस्य व्रतस्या°.

इत्याह **भद्रकालीमि**ति. कात्यायन्यामेवावस्थाविशेषो देवताविशेषो वा वर्तते यतो भगवत्सम्बन्धलक्षणो भद्रः कालो भवत्यतस्तामेव **भद्रकाली**रूपां **समानर्चु**स्तत्रान्यो मन्त्रः पश्चाद् दृष्टो **भूयान् नन्दसुतः पतिरि**ति. नन्दसुतः स्वयमेव पतिर्भूयात्, निमित्तं काल इति कालाभिमानिनी पूज्यते कादाचित्कत्वात्. अतः कदाचित् सम्बन्धो न सर्वदा जातः. नन्दस्य पुत्रः कृपालुरिति **भूयादि**ति प्रार्थना. भगवन्तमेव प्रार्थयन्ति. अत्र प्रत्येकं प्रार्थनाभावात् समुदायेनापि रमणम्, अतोग्रेऽपि वक्ष्यत "एकैकशः प्रतीच्छन्तु सहैवोते"ति. फलवाचकत्वात् पूजायामशेषत्वा[1]न्मन्त्रवद-

टिप्पणी

अत्रैवाग्रे **चित्तदोषस्य गतत्वादि**ति. भ्रमजनको हि दोष इत्युच्यते. एतासां तु पूर्वमपि केवलं भगवदीयत्वाद् व्रताचरणहेतुभूत-संशयहेतुद्वितीय-कोटिस्फूर्तिस्तद्रूपैवेति ज्ञायते. कृष्णचेतस्त्वे भगवत्पतित्व-निश्चयेनेतरकोटिस्फूर्ति-रपि गतेत्येतदभिसन्धायेदमुक्तम्. दोषत्वमत्रानिश्चयस्यैव, तत्र च तादृक्स्नेहो हेतुः, तादृकस्वभावत्वात् स्नेहस्य. अग्रे स्नेहसत्त्वेपि कृष्णचेतस्त्वहेतुक-तत्प्रतियोग्युत्पत्त्या तन्नाश एवेति सर्वं सुस्थम्. सार्वदिकत्वेऽपि पुनः कृष्णचेतस्त्वोक्त्या कश्चन विशेषो वाच्यः. व्रतानन्तरमेवोक्तत्वेन तत्फलत्वमेव विशेष इत्याशयेन फलत्वमुक्तम्, अग्रे पुनः साधनोक्त्या चावान्तरफलत्वमिति विवेकः. तेन पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं प्राप्यते. **भूयान्नन्दसुत** इत्यत्र, **फलवाचकत्वादि**त्यारभ्य **कृतमि**त्यन्तम्. अत्रायं भावः– पूर्वं

लेखः

तत्र हेतुः **कादाचित्कत्वादि**ति, लक्ष्मीवत् सदा दाम्पत्येन स्थापनेच्छाभावादित्यर्थः. **अत** इति पतित्वस्य कालनिमित्तकत्वादित्यर्थः. **प्रार्थयन्ती**ति, "पतिं मे कुर्वि"त्यत्र पतित्वसाधको व्यापारोऽन्यनिष्ठो[2] भवति, अत्र तादृशो व्यापारोऽपि भगवन्निष्ठ एवेति भावः. **फलवाचकत्वादि**ति. पूर्वमन्त्रस्य "पतिं मे कुर्वि"ति पतित्वफलस्य देवतां प्रति प्रार्थनात् पूजाशेषत्वम्, अस्य तु स्वयमेव पतिर्भूयादिति फलस्वरूपमात्रवाचकत्वात् न पूजाशेषत्वमित्यर्थः. तथा च **फलवाचकः**

योजना

एवं मासमित्यत्र भूयान् नन्दसुतः पतिरित्यस्य विवरणे **फलवाचकत्वादि**ति, नन्दसुतः स्वयमेव पतिर्भूयादित्यर्थादस्य मन्त्रस्य फल-

१. °न्मन्त्रप्रत्येकं प्रार्थनेत्यधिकम्. २. कात्यायनीनिष्ठो.

स्याङ्गत्वाभावाय स्वरूपेणैव कीर्तनं कृतम्. इतिशब्दप्रयोगे गौणता स्यात्. प्रार्थनया भगवान् स्वतो वृत इत्यन्तःकरणधर्मत्वाद् भगवान् पतिर्जातः, परमन्तरेव, "ये यथा मां प्रपद्यन्त"इति वाक्यात्. तदान्तःस्थितभगवद्रूपा निःशङ्का जाताः ॥५ $\frac{१}{२}$॥

टिप्पणी

माससमाप्यव्रतोपसंहारस्य कृतत्वात्पुनः पूजापूज्यनामभेद-भिन्नमन्त्रकालभेदानां कथनाद्"धृतव्रता" इति प्रभुवाक्याच्चेदं व्रतान्तरमिति गम्यते. अपि च भगवत्पतित्वमात्रार्थत्वाद् व्रतस्य कृष्णचेतस्त्वेन चान्तस्तन्निश्चयेन भगवदेकसाध्यत्वज्ञानाच्च तदर्थं तत्करणासंभवः किन्त्वतः परं बहिरपि तथात्वमेवापेक्षितम्. तत्र च तादृक्कालस्यैव निमित्तत्वमिति तदभिमानिदेवता चेयमेवेति तथात्वेनैतस्या एवात्र पूजोच्यते. अत एव भगवतैव तस्याश्चतुर्दशनामस्विदं नामोक्तम्. मन्त्रेपि बहिःप्रकटतया पतित्वभवनमेव प्रार्थ्यम्, अन्यथान्तस्तन्निश्चयसत्त्वेन तत्प्रार्थनानुपपन्ना स्यात्. अत एव न पूजाङ्गत्वमस्य,

लेखः

फलस्वरूपवाचक इत्यर्थः. **मन्त्रवदि**ति, तथा च "तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये"ति लक्षणादेतस्य मन्त्रत्वमेव नास्तीति भावः. **अन्तःकरणधर्मत्वादि**ति प्रार्थनाया इति शेषः. अन्तरेव तथात्वभवनेऽयं हेतुः ॥५ $\frac{१}{२}$॥

योजना

वाचकत्वं, पतिभवनस्य फलत्वात्. **पूजायामशेषत्वादि**ति, **भूयान्** नन्दसुतः **पतिरि**तिवाक्ये देवतां प्रति प्रार्थना नास्ति किन्तु **नन्दसुतः पतिर्भूयादि**त्याशया **भद्रकालीं समानर्चुर**तः पूजाशेषत्वं नास्तीत्यर्थः. **मन्त्रवदि**ति-कात्यायनीमन्त्रव**दस्य** मन्त्रस्य पूजाङ्गत्वाभावायेत्यर्थः. **स्वरूपेणैव कीर्तन**मिति, **पतिर्भूयादि**ति पतिस्वरूपेणैव भगवतः कीर्तनं न तु भगवत्पतित्वकरणप्रार्थना देवतां प्रतीत्यर्थः. **इतिशब्दप्रयोगे गौणता स्यादि**ति, **भूयान् नन्दसुतः पतिरि**त्यस्याग्रे 'इत्युच्चार्येतिजस्वे'त्यादिना'इति'शब्दप्रयोगं कुर्युस्तदा मन्त्रद्वारा देवतां प्रति प्रार्थनाद् देवताप्रसादादेव भगवल्लाभे स्वकीयस्नेहात्मकभक्तेर्गौणता स्यादित्यर्थः. तदेवाग्रे स्फुटीकुर्वन्ति **प्रार्थनये**त्यारभ्य **पतिर्जात** इत्यन्तेन ॥५ $\frac{१}{२}$॥

ततः प्रकटतया पूजां परित्यज्य भगवद्गानं कुर्वन्त्यः कालिन्द्यां कामनास्नानार्थं गता इत्याह**होषस्युत्थाये**ति.

उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः।
कृष्णमुच्चैर्जगुर्यान्त्यः कालिन्द्यां स्नातुमन्वहम् ॥६ $\frac{१}{२}$॥

अधुना निःशङ्कतयारुणोदयात् पूर्वमे**वोत्थाय स्वैर्गोत्रैः** कृत्वा **कृष्णमुच्चैर्जगुः**. अत्र **गोत्र**शब्देन नामाप्युच्यते, ततः स्वस्वनामग्रहणेन बोधनं; प्रथमतः प्रबुद्धा अन्यास्तद्गोत्रैः[१] प्रबोधयन्तीति व्यावहारिकोऽर्थः. ते हि सर्वे गोत्र-

---

टिप्पणी

भिन्नविषयकत्वात्. अपरञ्च, पूर्वमन्यप्रार्थना हि कृता. तथा च तन्निर्बन्धेन तथात्वे स्वतोऽतथात्वे नीरसत्वं स्यादित्येवं प्रार्थना. अत एव न पृथग्भगवतः पूजा कृता, पतित्वेन भावनात्. न चैवं पूर्वमन्त्रस्याप्रयोजकत्वेन मन्त्रत्वानुपपत्तिः, भावक्रमस्य तथात्वेनोत्तरभावप्रयोजकत्वात्. अत एव व्रतफलत्वेन कृष्णचेतस्त्वमुक्तम्. एतच्च यथा तथोपपादितम्. अस्मिन्मन्त्रेऽर्थभावनैव मुख्या, न तु जपोऽपि. अतः स नोक्तः. स्वेष्टप्रकारेण प्रियभावनमेवात्र पूजारूपम्. इदमेव भगवता "मदर्चनादि"त्य-नेनोक्तमिति दिक्. किञ्च, 'भगवानेव वा गुणातीत' इति पक्षे तु सर्वमवदातम्. अस्मिन्पक्षे उभयोरैक्येप्युत्तरस्या गुणविशिष्टत्वेन पूर्वस्याः सकाशाद् भेदः सिध्यति. तेन व्रतभेदोऽपि तथा. न चाचार्योक्तावान्तरफलत्व-परमफलत्वानुपपत्तिः, एककार्यत्व एव तत्सम्भवादिति वाच्यम्, स्वामिन्युद्देश्यत्वेन फलस्य परमत्वस्य तन्नान्तरीयक-फलत्वेनेतरत्वस्य च विवक्षितत्वात्. एवं सत्येककर्मसाध्यत्वमप्रयोजकमिति ज्ञेयम्. अत एव पुरुषभेदेनावान्तरफलस्यैव परमफलत्वमपि भवति. अत एव ज्ञानमार्गीयमोक्षेच्छोर्योगेन दोषनिवर्तनं, ज्ञानेन च मोक्षसम्पादनं सङ्गच्छते ॥५ $\frac{१}{२}$॥

लेखः

उषसीत्यत्र अरुणोदयादिति— अरुणत्वेन प्रतीयमानः सूर्यस्तदुदयात् न तु षट्पञ्चाशन्नाडिकारूपादित्यर्थः. पूर्वत्र स्नानं प्रातःसन्ध्यायामुक्तम्, अत्र ततः पूर्वमिति विभागः. [२](**अरुणोदयादि**ति, अरुणोदयात् पूर्वमेव उत्थाय गानं, तत उषसि जाते स्नानार्थं गमनमिति विभागः). **गोत्रैः कृत्वे**ति प्रबोधनमिति शेषः.

---

१. °स्तत्तद्गोत्रैः. २. एकस्मिन्नादर्शे एवं वर्तते.

प्रवर्तका ऋषयो यज्ञे प्रवृत्ता अत आर्षज्ञानेन **स्वगोत्रैः** कृत्वा निर्भयाः सत्यः कृष्णं सदानन्दं स्वतःपुरुषार्थरूपं **जगुः**. मध्ये भगवन्तं परिक**ल्प्यान्योन्याबद्धबाहवो**ऽभवन्, यथा रासे. अतः प्रकटमेव तासां तथात्वं जातमतो जलक्रीडार्थं गोपिकाभिः परिवेष्टितं **कृष्णं** गायन्त्य एव **कालिन्द्यां स्नातुं यान्त्यो** जाताः. गानं मुख्यं, स्नानगमने गौणे. **अन्वहमे**वम् —अनेन हेमन्तनियमो गतः. अन्यान्यपि व्रतानि निवृत्तानि, सर्वमेव गाने प्रतिष्ठितम्. कलिं द्यतीति कलिन्दस्तस्य पर्वतस्य कन्यकापि तद्विधा— अनेन दोषत्रयं परिहृतं भविष्यतीत्युक्तम्, अन्योन्यं कलहो भगवता सह कलहः कलिकालदोषश्च. एतदर्थमेव कालिन्द्यां स्नानं पुनः शुद्धभावाय. उषः सर्वकार्येषु प्रशस्तमिति भगवत्क्रीडार्थ "मुषः प्रशंसते गर्ग" इतिवाक्याद् गमनम्. **अन्वहमिति** नात्र कालोऽपरिच्छिन्नः. अतोऽव्यक्ततया भगवत्स्थिति[1]र्गानमन्योन्यस्पर्धाभावोऽसङ्घा[2]ताभावो दोषाभावश्च सर्वदैव जातो न कदाचिदपि कोऽप्यंशो निवृत्तः॥६$\frac{१}{२}$॥

एवं जाते स्वयमपि भगवान् प्रकटो जात इति वक्तुमुपाख्यानमारभते **नद्यामिति**.

नद्यां कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् ।
वासांसि कृष्णं गायन्त्यो विजह्रुः सलिले मुदा ॥७$\frac{१}{२}$॥

लेखः

तथात्वमिति भगवत्पतिकात्वमित्यर्थः. **अत** इति एतदनन्तरं प्रातरित्यर्थः. मूले एवं जगुस्तत **अन्वहं स्नातुं यान्त्यो** जाता इत्यन्वयमभिप्रेत्याहु**र्गायन्त्य एवे**ति. **गानं मुख्यमिति** कालापरिच्छिन्नमित्यर्थः. **स्नानगमने गौणे** इति कालपरिच्छिन्ने इत्यर्थः. **अनेनेति अन्वहमि**तिपदेनेत्यर्थः, अन्यथा पूर्ववत् 'मासव्रतमि'ति वदेदिति भावः. **अन्योन्यं कलहः** सापत्न्यरूपः, **भगवता सह कलहो** मानादिरूपः, **कलिकाल**जनितश्चित्ताशुद्ध्या भगवत्येतावत्कष्टेपि नागत इति क्रौर्यादि**दोषा**रोपरूपः. **नात्रेति, अन्वहमित्यस्य यान्त्य** इत्यनेनैवान्वयाद् गमनेऽपरिच्छिन्नः कालो न किन्तु दिनैः परिच्छन्न एवेत्यर्थः. **अत** इति गमनस्यैव परिच्छिन्नत्वाद्, वक्ष्यमाणास्तु सर्वदैव जाता इत्यर्थः. अत एवाभासे गमनमेव परिच्छिन्नत्वेन विधेयत्वाद् वाक्यार्थ उक्तः. **असङ्घाभाव** इति सङ्घः समूहो भगवता सह स्थितिरिति यावत्, न सङ्घो येन तादृशो भगवता सह कलहस्तदभाव इत्यर्थः ॥६$\frac{१}{२}$॥

---

१. ज्ञानं. २. लुप्तं.

कदाचिदिति यदा [1]पुनर्भद्रः कालः. कालिन्द्याः प्रयोजनं वृत्तमिति **नदी** निरूपिता. **पूर्ववदे**व गानं कृत्वा तेन गानेन मत्ता विस्मृतात्मानः स्वपरिहितानि **वासांसि तीरे निक्षिप्य** भगवता सह जलक्रीडार्थमेव प्रविष्टा **मुदा सलिले विजह्रुः**. स्नाने मौनवस्त्रपरित्यागौ दोषद्वयं क्रीडा च नियमस्थानां देहविस्मरणं च **मुदे**त्यनेन सूचितम्. एवं चत्वारो दोषा जाताः कर्ममार्गे, भक्तौ तु गुणा ॥७$\frac{१}{२}$॥

अतस्तद्दोषपरिहारार्थं कर्मण्यपगते भगवान् स्वयमागत इत्याह **भगवांस्तदभिप्रेत्ये**ति.

लेखः

नद्यामित्यत्र मत्ता इति, वस्त्रत्यागो मत्तानामेव भवतीति भावः. आभासेऽवान्तरप्रकरणार्थ उक्तः, वाक्यार्थमाहुः **स्नान** इत्यारभ्य **गुणा** इत्यन्तेन ॥७$\frac{१}{२}$॥

कर्मणीति हेमन्तनियमादिरूपे इत्यर्थः. तस्मिन्नपि विद्यमाने एतच्चतुष्टय-सम्पत्तौ तु केवलकर्ममार्गीयत्वेन सर्वथा दोषत्वादुपेक्षामेव कुर्यादिति भावः. **स्वयमि**ति, पूर्वं भाव्यमानः समागतोऽधुना स्वयमित्यर्थः. **भगवानि**त्यत्र **आनन्दस्तत्रे**ति, रसादीनामन्नादिष्विवोपस्थविषयस्यानन्दस्य स्त्रीषु प्रतिष्ठेत्यर्थः.

योजना

नद्यां कदाचिदागत्येत्यत्र **भक्तौ तु गुणा** इति, तत्र मौनपरित्यागो भगवत्कीर्तनार्थं कर्तव्य एव. "शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोराविष्टचित्तो न भवाय कल्पत" इतिदशमस्कन्धे गर्भस्तुतिवाक्यात् क्रियामात्रे भगवत्कीर्तनस्यावश्यकत्वमतो मौनत्यागो गुण एव. वस्त्रपरित्यागस्तु भक्तिजन्यं मदं सूचयन् गुणो भवति. "परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्मा" इतिवाक्यात् परमभक्तौ देहधर्मा निवर्तन्ते. प्रकृतेपि देहधर्मनिवृत्तिर्मदेन सूचिता, मदश्च वस्त्रत्यागेन सूचितः, अतो भक्तिजन्यमदाद् वस्त्रत्यागो गुण एव. **विजह्रुरि**तिपदेनोक्ता क्रीडापि गुणः, "तुष्यन्ति च रमन्ति चे"ति भक्त्युत्कर्षे क्रीडाकथनात्. देहविस्मरणं च गुणः, "तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुरि"तिवाक्यात्. **एवं चत्वारोपि भक्तौ गुणाः** ॥७$\frac{१}{२}$॥

---

१. यदा भद्रः.

भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः।
वयस्यैरागतस्तत्र वृतस्तद्व्रतसिद्धये ॥८ १/२ ॥

तासामपराधं ज्ञात्वा तन्निवृत्त्यर्थं समागतः. किञ्च **कृष्णः** स्त्रीणां हितकारी, आनन्दस्तत्र प्रतिष्ठित इति, परं सदानन्द इति दोषो[1] निवर्तनीयः. अन्तःस्थितदोषनिवृत्तौ सामर्थ्यमाह **योगेश्वरेश्वर** इति– योगेश्वरा हि [2]योगबलेनान्तः[3] प्रविश्य तत्र तत्र स्थितं दोषं दूरीकुर्वन्ति; तस्याप्ययमीश्वर इति नास्य प्रवेशोऽपेक्ष्यते. एते हि बालकाः पूतनायां प्रविष्टाः पुनः स्वस्मिन्नागता एतासामाधिदैविकरूपाः, अत एव पुरुषरूपा एव. अनधिष्ठिताः पुनः स्वच्छन्दभोगयोग्या न भविष्यन्तीति दृष्टिद्वारा तेषामपि प्रवेशनम्. तद्भोगार्थं च तैरपि वृतः प्रार्थितः, **तत्रैव** स्थाने ताभिरपि **वृतो** ''भूयान् नन्दसुत'' इति. एतदपि सर्वम**भिप्रेत्य वयस्यैः** सहा[4]**गतस्तत्रैव वृत**श्च. अत**स्तस्य व्रतस्य सिद्धिः** फलं तदर्थम् ॥८ १/२ ॥

टिप्पणी

अत्रैवाग्रे **वयस्यैरागत** इत्यस्य विवरणे, **एते हि बालका** इत्यारभ्य **तद्भोगार्थं चे**त्यन्तम्. अत्रेदं ज्ञेयम्– भगवान्सृष्टिं कुर्वन् कांश्चन जीवान् पुंप्रकृतिकान् कांश्चन स्त्रीप्रकृतिकानसृजत्. शरीरस्यातथात्वेपि तेषां तेषां प्रकृति-

लेखः

भगवत्त्वात् समागतः कृष्णत्वात् चेति मूलवासनया **किञ्चे**त्युक्तम्. **पुनरि**ति, नायिकारीत्या भोगे सिद्धेपि नायकरीत्या पुनर्भोगार्थमित्यर्थः. **दृष्टिद्वारे**ति, ''तास्तथावनता दृष्ट्वे''त्यत्रोक्ता या सर्वाङ्गविषयिणी दृष्टिस्तद्द्वारेत्यर्थः ॥८ १/२ ॥

योजना

भगवानित्यत्र **वयस्यैरागत** इत्यस्य विवृता**वेते बालका** इत्यारभ्य **तद्भोगार्थं चे**त्यन्तम्. **एतासामाधिदैविकरूपा** इति एतासां पुम्भावरूपा इत्यर्थः. अत्रोपपत्तिस्तु मया प्रमाणप्रकरणसुबोधिनीयोजनायां दृढतया निरूपितास्ति. **अनधिष्ठिता** इत्यादि. एताः कुमारिका एतैस्तत्पुम्भावरूपै**रनधिष्ठिता** विपरीतरसक्रीडायां यः **स्वच्छन्दभोगस्तद्योग्या न** भवन्तीति तद्रसानुभवार्थमेतास्वेते पुम्भावरूपाः स्थापिता इत्यर्थः ॥८ १/२ ॥

१. दोषा निवर्तनीयाः. २. योगे. ३. लुप्तं. ४. गतश्च.

टिप्पणी

स्तथैव भवति. पुंप्रकृतिकास्तु हरिं भजन्ते पुरुषांशप्रवेशात् नेतरे, केवलप्रकृत्यंशवत्त्वात्. अत एव भगवद्भजनविधाने ''को नु राजन्निन्द्रियवानि''त्यादौ सर्वत्र पुंल्लिङ्गेनैवाधिकार्युक्तः. अन्यथा स्त्रीणां हरिभजनमकर्तव्यं स्यात्, अविहितत्वात्. तेन शरीरगतपुंस्त्वस्त्रीत्वे अविवक्षदुक्तरूपमेव विवक्षच्छास्त्रं भजनं विधत्त इति मन्तव्यम्. तथा च जीवेष्वपि पुंस्त्वस्त्रीत्वे स्त इति ज्ञायते. एवं सति पूर्वोक्तर्षयोपि पुंस्त्ववन्तः स्थिताः. ते चात्यन्तं प्रिया इति तत्सम्बन्धि सर्वं प्रियमिति महानुग्रहेण तद्धर्माणामप्यङ्गीकाराच्च तत्सम्बन्धि यत् किञ्चित् तद्वैयर्थ्यं न युक्तमिति तदीयपुंस्त्वाख्यं धर्ममप्येतासु स्थापयितुं तत्र तत्रावतारितवान्. इदमेवाधिदैविकत्वम्[1]. अत एवर्षित्वदशायामुक्तं वचनं सत्यं कृतमित्येते जानन्तीति तान् साक्षित्वेन वक्ष्यति ''तदिमे विदुरि''ति. स्त्रीप्रेक्षणादौ सति विकारवत्त्वं सहजस्तद्दोषः, तस्मिन्सत्यपराधः स्यात्, तेन चानर्थसम्बन्धः स्यादिति क्षारेण मलनिवृत्तिवदतिक्रूरायां स्त्रियां पूतनायां प्रथमं सम्बन्धं कारितवान्. एतेषां महापुरुषत्वेपि तदा साप्ययं भगवानयं वा भगवानिति भाववतीति तानन्तर्निनाय. अत एव तदन्तःस्थितावपि नासुरभावप्रवेशः. तथा सति तत्सम्बन्धजक्लेशेन तपसेव तद्दोषनिवृत्तौ स्वकृते च तेषां भक्षणमिति स्वानन्ददानाय तत्प्राणैः सह तानप्यानीतवान् स्वस्मिन्. कुमारीषूक्तरीत्या प्रसादरूपायाः शक्तेर्भगवतो वा प्रवेशेन तादृग्भोगयोग्यता परं सम्पादिता, सहजं पुरुषत्वं त्वेतासु स्थापितमेव. अन्यथा ''यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादि''ति न्यायेन कामभाव एव स्यात्, न तु सर्वात्मभावः, स्त्रीस्वभावस्यैव तादृशत्वात्. [2]अत एव प्रौढभावोत्पत्तिः, येन लोकवेदनैरपेक्ष्येण भजनम्. भगवतोपि स्वच्छन्दभोग[3] एतास्वेतासां च. यद्यपि भगवान् विनैव साधनं सर्वं कर्तुं समर्थ इति शक्यं वक्तुं तथापि तत्तद्वस्तुमर्यादास्थापनपूर्वकं भोगे महान् रस इति भगवतैव सर्वरसभोक्त्रा तथा क्रियते. अन्यथा विनापि स्त्रीत्वं स्वानन्दं दातुं समर्थ इति तथैव कुर्यात्. अत एव वात्स्यायनीयानुसारेणैव रमते. ''भगवानपि रन्तुं मनश्चक्र'' इति वक्ष्यते चेति सर्वमवदातम् ॥८ १/२ ॥

१. ''किञ्च, शरीरमात्रसम्बन्धेनाप्यासुराणामपि सम्बन्धः स्याद्, नौकाप्रवाहवदप्रयोजकत्वेन पूर्ववत्साधनानुसारेण फलं भवतीत्यत एवोक्तं सेवाफलविवृता''वासुरोयं जीव'' इत्यादिना दिगि''त्यधिकं क्वचित्. २. तत मू. पा. ३. स्वच्छन्दं भोग मू. पा.

ततो भगवान् स्वस्य तासां च मध्ये यदन्तरा स्थितं तद् वस्त्रमिति तानि हृतवानित्याह **तासां वासांसी**ति.

तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरम् ।
हसद्भिः प्रहसन् बालैः परिहासमुवाच ह ॥९ १/२॥

उपादाय स्वसमीपे नीत्वा, स्वान्तःस्थितजगतो महतोप्याच्छादनार्थं, तैराच्छाद्य **सत्वरं** भगवान् **नीपमारूढः. नीपः** कदम्बः, अन्यथान्तःस्थितेष्वाच्छादितेषु दैत्यप्रवेशः स्यात्. ''वैष्णवा वनस्पतय'' इति न प्रवेशः. अत एव **सत्वरं** यथा भवति तथारोहणं, तासामावरणमन्यत्र स्थापित-

टिप्पणी

अत्रैवाग्रे **तासां वासांस्युपादायेत्यस्य** विवरणे, **उपादायेत्यारभ्यान्यत्र स्थापितमित्यर्थ** इत्यन्तम्. अत्रायमाशयः— वस्त्रग्रहणोक्ते'रादाये'त्येतावतैव सम्भवेऽपि गृहीतस्य ग्रहीतृसामीप्ये अन्यतः प्राप्तेऽपि सामीप्यवाच्युपसर्गकथनं तद्विशेषाभिप्रायकमिति मन्तव्यम्. स एव **स्वान्तःस्थिते**त्यादिना निरूप्यते. तच्चिन्त्यते. ''यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि''त्यादिश्रुतिनिरूपितत्वेन तस्य नैसर्गिकब्रह्म-धर्मत्वाद् वस्त्रैस्तदाच्छादनकथनं न युक्तिगम्यं, भगवता सह व्यवधानासम्भवाच्च. अत एव तेषु दैत्यप्रवेशोपि तथा. प्रयोजनं चाच्छादनस्य न विद्मः. तदभावार्थं नीपा-रोहणोक्तिरपि तथा. तत्र हि स्वयमारूढः. स्वनिष्ठत्वेन स्वद्वारा जगतस्तत्सम्बन्धो वाच्यः. एवं च सति भगवन्निष्ठत्वेनैव तत्प्रवेशासम्भवे तदारोहणं किमर्थम् ?

उच्यते. एके हि शास्त्रार्थत्वेन हरिं ज्ञात्वा तन्माहात्म्यं च भजन्ते. तदपि न साक्षात्, किन्तु श्रवणादिधर्मद्वारा. वस्तुतस्तु धर्मानेव भजन्ते, तेन वैदिकास्ते. अन्ये च पुत्रत्वादिधर्मपुरःसरमिति लौकिकधर्मद्वारा. अतस्तदनुरूपमेव फलं तेभ्यो हरिर्ददाति. एता हि धर्मिमात्रे पर्यवसितमतयः, न तु तद्धर्मेष्वपि. न वा धर्मद्वारा नारदादिवद् यशोदादिवच्च. अत एव भगवताग्रे वाच्य''मेवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानामि''ति. अत एव स्वाभाविकलज्जात्यागोऽपि. एवं सति ''ये यथा मां प्रपद्यन्त'' इति वाक्यादेतदनुरूपमेव भगवतापि कार्यम्,

लेखः

अन्तरा स्थितमिति, प्रतिबन्धनिवृत्तेः प्रार्थितत्वात् ''कन्यावरयोर्विवाहे जवनिका दूरीक्रियते'' इति विवृतत्वात् च तदर्थं वस्त्राणि **हृतवानिति** ज्ञापयितुमेवमाभास उक्तः. **तासां वासांसीत्यत्र किञ्चे**ति, नीपारोहणेन निष्काम-

मित्यर्थः. नितराम् इं कामं पिबतीति नीपः, पातीति वा. अनेन तासु कामः स्थापित

टिप्पणी

सर्वमर्यादात्यागपूर्वकमेतद्भजनमिति. भगवतापि स्वस्वरूपमर्यादाप्येतदर्थं त्यक्ता. अत एव ''आत्मारामोपी''ति वक्ष्यते. ''साधवो हृदयं मह्यमि''त्यत्र ''मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी''त्यपि भगवतोक्तम्. अन्यथा अकुण्ठितज्ञानशक्तेस्तदन्याज्ञानकथनमनुपपन्नं स्यात्. एषा हि पुष्टिलीला, अत्र मर्यादामार्गवैपरीत्यं न दोषाय किन्तु गुणाय, मार्गस्यैव तथात्वात्. एवञ्च सत्येतावद्दर्शनं स्वातिरिक्तस्य यथा न भवति तथाच्छादनं कृतमिति बुध्यस्व. ''नाहं तेभ्य'' इति वाक्याद्यथा ज्ञानं नान्यविषयकं, तथा स्वरूपमप्येतदर्थं प्रकटीभूतमेतदितरासम्बद्धमिति भगवता सह व्यवधानमपि सम्भाव्यते. अलौकिकश्चायमर्थो वचनबलेन भक्तिभावितान्तर्हृदयेन चावगन्तव्यः. अतो न व्यापकत्वेन तदसम्भवः शङ्कनीयः, अन्यथा ''हृदिस्थं कुरु केशवम्'' ''विसृजति हृदयं न यस्ये''त्यादिकमनुपपन्नं स्यात्. श्रुतिरपि ''तद्दूरे तदन्तिक'' इत्येतदभिप्रायिकैव. धर्मिग्राहकमानसिद्धं वस्त्वेव तथेति नानुपपत्तिः काचित्. यत्तु 'नीपारोहणानुपपत्तिरि'ति तत्रोच्यते— भगवान् हि लीलां कुर्वन् शास्त्रार्थमपि बोधयति. एतद्भाववतामेव साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धः, अन्येषां दूरतरः. तेष्वासुरधर्मप्रवेशश्चावश्यकः. स च भगवदधिष्ठितैर्वैष्णवैस्तदुक्तधर्मैः श्रवणादिभिश्च शीघ्रं निरस्य इति ज्ञापनार्थत्वमाच्छादनारोहणयोरित्येतत्तात्पर्यकोऽयं ग्रन्थ इति नोक्तानुपपत्तिः. ननु सेवकेषु सत्सु स्वयमीश्वरः कुतो वस्त्राणि जगृहे ? अगृहीत्वैव तन्निकट[1] एव वा कथं नाकारितवांस्तत्राह **तासामावरणमि**ति. नह्यत्र वसनग्रहणमुच्यते किन्त्वेतासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धेऽन्तरायस्य हरणम्. तच्च नान्यशक्यमिति वस्त्रव्याजेन **तद्धृत्वान्यत्र** पूर्वोक्ते **स्थापितमि**त्यर्थः. भगवत्कृतिर्लौकिकवत् प्रतीयते परं वस्तुतस्त्वलौकिकी; तत्त्वेन भानं च भगवद्दृशैव भवति नान्यथेति भावः.

योजना

तासां वासांस्युपादायेत्यस्य विवृतौ **स्वान्तःस्थिते**त्यारभ्य **अन्यत्र स्थापितमि**त्यादेरर्थष्टिप्पण्यां प्रपञ्चितोस्ति, उपपत्तिश्च. **नितराम् इं कामं पिबतीति**

१. तन्निकटस्थ मू. पा.

एव, अन्यथा निष्कामा एव भवेयुः. कामरक्षकश्चेद् भगवता समारूढो; नातः परं निष्कामता तत्रत्यानां शङ्कनीया. किञ्च **हसद्भिर्बालैः** सह **प्रहसंस्तासां** सहजं कामं दूरीकृत्य स्वस्याधिदैविकं कामं प्रहसन्(न!)रूपं तत्र योजितवान्. बालाः पुनर्भगवच्चातुर्यं शैघ्र्यं च दृष्ट्वा स्वकृतार्थतां परिज्ञाय हसन्तो जाताः सन्तोषेण, यतो **बाला** बलकार्यार्थमेव [1]तत्र नीताः. अत एव पुनस्तेषु ज्ञानशक्तिं दास्यति. तेषामपि मायाधिदैविकी तत्र प्रविष्टेति [2]प्रथमाकारणे नागमनम्. एवं कृत्वा **परिहासं** परितो हास्यं यथा भवति तथा सर्वतोऽभिमाननिवृत्त्यर्थ**मुवाच.** भगवान् सर्वेश्वरः कथमेवं वदतीत्याश्चर्यमाह **हे**ति ॥९$\frac{१}{२}$॥

भगवतो वाक्यमाह**ात्रागत्ये**ति.

टिप्पणी

एतदग्रे **हसद्भिः प्रहसन्बालैरि**त्यत्र, **तेषामपि मायाधिदैविकी**त्यादि. यदि बालान् स्वसम्बन्धित्वेन जानीयुस्तदा पुरुषान्तरत्वज्ञानाभावेन तद्दृष्टिपातेऽपि भयाभावज्ञानात्[3] प्रथमाकारण एवागच्छेयुः. ते च तथा न ज्ञापयन्त्यन्यथा च ज्ञापयन्तीति तत्कापट्यं माया. तथा च पुरुषान्तरत्वज्ञानेन स्वस्य चानन्यत्वेन तच्छङ्कया नागता इति. एतेषामाधिदैविकत्वेन भगवदिच्छानुसारित्वेन च तत्राधिदैविकत्वम्. प्रभोरिच्छा तु रसविशेषार्थं परीक्षासम्पत्त्यर्थं चेति ॥९$\frac{१}{२}$॥

लेखः

ताशङ्काभाव उक्तः, प्रहसन्(न!)रूपकामयोजनेन च तदभाव इति समुच्चयः. **बलकार्यार्थमेवे**ति, तासु स्थापनेन पुंस्त्वप्रकारकरसानुभवार्थमित्यर्थः. **अत एवे**ति, दृष्टिद्वारा स्थापनेन यथोचितभोगानुकूलां **ज्ञानशक्तिं** बालेषु **दास्यती**त्यर्थः ॥९$\frac{१}{२}$॥

योजना

नीप इति. इकारस्य कामबीजत्वं मन्त्रशास्त्रे सिद्धं, तथा च इं कामं पिबति कामभोगं करोतीति यावत्. **बलकार्यार्थमेव तत्र नीता** इति— पुम्भावरमणरूप**बलकार्यार्थं** तत्र वस्त्रग्रहणस्थले **नीता** इत्यर्थः. अस्मिन्नध्याये सुबोधिनीफक्किका बह्व्यो गूढार्थाः सन्ति, ता यद्यपि व्याख्येयास्तथापि श्रीमत्प्रभुचरणैर्विस्तरेण टिप्पण्यां व्याख्याता इति ततोऽवधेयम् ॥९$\frac{१}{२}$॥

---

१. तत्रा°. २. °रेणा°. ३. भयाभावज्ञानाभावात् इत्यपि पाठः.

अत्रागत्याबलाः कामं स्वं स्वं वासः प्रगृह्यताम्।
सत्यं ब्रुवाणि नो नर्म यद् यूयं व्रतकर्शि[1]ताः ॥१०$\frac{१}{२}$॥

अस्मदीयः कामस्तत्र न गच्छत्यतोऽ**त्रैवागत्य, कामं वास** आच्छादकं

टिप्पणी

अस्मदीयः काम इति. लोके हि क्रियाफलस्य स्वसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविवक्षयैव गतिक्रियाया'मागमन-गमन'शब्दौ प्रयुज्येते वक्त्रा. तथा **चागत्ये**त्येतावतैव स्वनिकटदेशप्राप्तावत्रेति पदं किमर्थम्? न चाभिमुख्यस्यैवाङर्थत्वेन देशविशेषाकांक्षापूरकत्वे**नात्र**पदं सार्थकमिति वाच्यम्, **स्वं स्वं वासः प्रगृह्यतामि**ति वाक्यादागमनस्य तदर्थत्वादन्यत्र स्थितौ ग्रहणासम्भवात् तत एव तद्योग्यतत्प्राप्तेः, 'दण्डेन घटं कुर्वि'त्यत्र दाढर्यस्येव. अपरश्च. आभिमुख्यपदार्थोऽपि विचारणीयः. न च सांमुख्यमात्रं सः, सम्मुखं स्थित्वा पश्चाद्गच्छत्य'प्यागच्छती'ति प्रयोगापत्तेः. किन्तु वक्तृनिकटदेशसंयोगफलकक्रियाजनकप्रयत्नः सः. इतोऽपि **नात्र**पदं सार्थकम्. न च 'तत्रागत' इतिप्रयोगान्न तथेति वाच्यम्, तत्र प्रयोगद्वयमपि लोके दृश्यते. उक्तरूपाभिप्रायवतस्तु नियमत आङ्प्रयोगो दृश्यत इत्याङोऽत्र शक्तिः. 'तत्रागत' इत्यादौ तु वक्ष्यमाणदेशस्याभीष्टत्वेन तत्र स्वस्थितिमिव मन्यमानस्यौपचारिकः प्रयोग इति त्वयाप्युररीकर्तव्यमिति चेद्,

उच्यते. एतावत्पर्यन्तं भावनयैवैताः सर्वं कृतवत्यः, न तु[2] साक्षाद्भगवत्प्राकट्येन. तच्च साक्षादप्राप्तावेवोचितम्, न तु प्राप्तावपि, एतदतुल्यत्वात्. जातेपि प्राकट्ये पूर्वोक्त[3]स्थितिर्नोचितेति भावितं तत्कार्यं च त्यक्त्वा **अत्र** प्रकटे **मय्यागत्य वासः प्रगृह्यतामि**त्यर्थः. किञ्च एतावत्कालपर्यन्तं भावनयैव कामपूर्तिरासीत्. स च न मुख्यः कामः किन्तु तदाभासः. अतो मुख्यं काममेव ददामि, वासोरूपेण लोके परिदृश्यमानं, परं वस्तुतस्तु मदीयकामरूपमिति सामानाधिकरण्यमुक्तं **कामं वास** इति. अत एवाग्रे न भावनामात्रेण कामपूर्तिः साक्षात्सम्बन्धं विना. एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचार्यै**रस्मदीय कामः** इत्यादि. **तत्र** भावनायां मुख्यः कामभावो न भवतीत्यर्थः. **अन्यथे**ति, ईश्वरत्वेन तन्निमित्तक-

---

१. °कर्षिताः. २. न तु तत्र साक्षाद् मू. पा. ३. पूर्वोक्ते मू. पा.

वस्त्ररूपं, काममयत्वाद् यथेच्छमिति लोकप्रसिद्धिः, सर्वस्यैव कामस्याधिदैविकमत्र तिष्ठतीति अतो वस्त्रसम्बन्धात् पूर्वं निष्कामा एव ताः पुनरपि पूर्वकामवद् वस्त्रवद्[1] वा हरणे ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह प्रकर्षेण **गृह्यतामि**ति. दाने प्रयोजनमबला इति, बलमस्मादेव भवतीति. अत एव निरिन्द्रियाः स्त्रियोऽ**बला** इत्युच्यन्ते. बहुव्रीहावपि निमित्ततायां स्वार्थं कामदानं वस्त्रदानं च, अन्यथा मर्यादाभङ्गः स्यात्. वासोऽपि मयि स्थितं प्रगृह्यतामिति ध्वनिः, अस्मदीयाभिरेव वा पूर्वपरिग्रहः कर्तव्य इति, अन्यथानिष्टः स्यात्. बालकानां मायया च व्याप्ताइति स्ववाक्येऽप्रामाण्यं ज्ञास्यन्तीत्यत आह **सत्यं ब्रुवाणी**ति, सत्यं वदामीत्यर्थः. अनेन स्त्रीष्वनृतं-

---

लेखः

अत्रागत्येत्यत्र **काममयत्वादि**ति, "सोमाय वास" इत्यत्र "क इदं कस्मा ददात् कामः कामाये"ति श्रुतेरित्यर्थः. **आधिदैविकमि**ति स्वरूपमित्यर्थः. अत्र वस्त्रेष्वित्यर्थः. **निरिन्द्रिया** इति, इन्द्रियं सामर्थ्यं तद्रहिता असमर्था इत्यर्थः. **बहुव्रीहावपी**ति, असमर्थानां भोगासम्भवाद् बलसम्पादनमपि मदर्थमेवेति **स्वार्थमे**वैतद्द्वयदानं षष्ठ्यन्तबहुव्रीहावपि सिद्धम्. 'न बलं याभ्यो' यन्निमित्तकं बलं मम नास्त्यहं भवदधीनोऽतो ददामीत्यर्थः. एवं निमित्ततायां बहुव्रीहौ निमित्त-ताबोधनार्थक-चतुर्थ्यन्तबहुव्रीहावपि तथैव सिद्धमित्यर्थः. **मायया चे**ति, परिहासकथनं **च**कारार्थः ॥१० $\frac{१}{२}$ ॥

योजना

अत्रागत्याबला इत्यस्य विवृतौ **बहुव्रीहावपि निमित्ततायामि**ति **निमित्ततायां बहुव्रीहावपी**त्यन्वयः. निमित्तताज्ञापकं बहुव्रीहौ न बलं याभ्य इति विग्रहे यन्निमित्तं मयि बलं नास्ति. सर्वेभ्यो मम बलं, भवतीभ्यस्तु मयि बलं नास्ति. "अहं भक्तपराधीन" इत्यारभ्य "वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये"तिवाक्याद् "यथा भक्तिमतामिहे"त्यादिवाक्यात् च भवदधीनोहं, न भवतीषु मद्बलमिति भावः. **अन्यथे**त्यादि, यदि कामं वस्त्रं वः न दद्यां तदा अबलात्वमेव तिष्ठेत्, न बलम्. तथा सति मदीयकामं विना मया सह रमणे योग्यताया अभावाद् रसन्यूनतैव तिष्ठेत्. तथात्वे रस**मर्यादाभङ्गः स्यादि**त्यर्थः. अथ वा ये मद्भक्तास्तादृशं मदानन्दानुभवायोग्यास्तेषु योग्यतामपि सम्पाद्यानन्दानुभवं चेत् न कारयेयं तदा

---

१. बद्ध्वा.

टिप्पणी

बलाभावस्याभावे रस**मर्यादाभङ्गः स्यादि**त्यर्थः. दत्तस्यादानं ग्रहणम्; तत्र प्रियस्य रसवशात् स्वाधीनत्वे सति तदीयस्यादत्तस्यापि रसाधिक्येन बलाद्वाससो ग्रहणं प्रकर्षः **प्र**शब्देन ध्वन्यत इत्यभिप्रायेणाहुः **वासोपी**त्यादि. अत्र **स्वं** मदीयं **स्वं** स्वकीयं यथा भवति तथा **प्रगृह्यतामि**त्यर्थः. एतेन भवतीषु नादेयं किञ्चिदस्तीति सूचितम्. सम्बोधनेन पूर्वं बलरहिता अपि मन्निकटे समागत्योक्तरूपबलवत्यो भवत्यो भवन्त्वित्यप्यर्थः सूचितः. वाच्येऽर्थे वाससामेतदीयत्वस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तदुक्तिवैयर्थ्यमाशंक्येत, तदपनोदनाय तद्ध्वनितमर्थं पक्षान्तरत्वेनाहुः **अस्मदीयाभिरि**त्यादिना. अधुना ह्येता वस्त्रवत्कामभावमपि त्यक्त्वा विहरन्ति, **मुदे**ति पदाद्भावनयैव पूर्णमनोरथा इति ज्ञापनात्. तथा च सम्बोधनेन स्वातन्त्र्याभावात् स्वानधीनत्वेन[1] स्वकीयत्वं ध्वन्यते, तेन ग्रहणेऽधिकार उक्तो भवति. **स्व**पदाभ्यां च पूर्वसिद्धं स्वत्वमनूद्यत इति ऋषित्वदशायां प्रार्थनाहेतुर्यः कामः पूर्वं, इहैव वा पूर्वकालीनो यः, स ध्वन्यते. एतदेवोक्त**मस्मदीयाभिरेव पूर्वपरिग्रहः कर्तव्य** इत्यनेन. **पूर्वपरिग्रह**स्त्यक्तार्थपरिग्रह इत्यर्थः. **अन्यथे**ति, अस्माभिर्व्रतबलेनैतावत्साधितं तेनैव अन्यदपि साधयिष्यत इति भावे सति भगवदधीनत्वाभावेनोक्तरूपाधिकाराभावात् कर्मफलस्याल्पत्वेन तथाफलत्वेन दत्तवस्त्रपरिग्रहोऽ**निष्टः स्यात्**. सर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यो रसो हीष्टः, तदितरोऽनिष्टः स स्यादित्यर्थः. एतेन पूर्वं **स्वं** स्वकीयमेवाधुना त्यागात् पुनः **स्वं** यथा भवति तथा **गृह्यतामि**त्यप्यर्थो मूलस्य ध्वन्यते. पूर्ववत् प्रचुरभावयुक्ता भवन्त्विति भावः. भगवतो हि स एवेष्टः, अन्यथा रसाभासः स्यात्. एतदे**वान्यथानिष्टः स्यादि**त्यनेनोच्यते.

योजना

"ये यथा मां प्रपद्यन्त" इतिवाक्योक्तभक्तिमार्ग**मर्यादाभङ्गः स्यादि**त्यर्थः. **वासोपि मयि स्थितमि**त्यादीनामर्थष्टिप्पण्यां स्फुट एव. **बालकानां मायये**ति, "हसद्भिः प्रहसन् बालैरि"ति वाक्याद् **बालकानां** हास्यरूपया **मायया व्याप्ताः**. "अस्माकं परिहासो भगवता बालैश्च क्रियते" इति ज्ञानाद् भगवद्वाक्ये प्रामाण्यबुद्धिर्न भविष्यतीत्याशङ्क्य **सत्यं ब्रुवाणी**त्युक्तं भगवतेति भावः ॥१० $\frac{१}{२}$ ॥

---

१. स्वाधीनत्वेन मू. पा.

वक्तव्यमित्यपि निराकृतम्. नन्वनृतं न भवति, दास्यसि, परं नग्नदर्शनेनोपहासार्थं वदसीत्याशङ्क्याह **नो नर्मे**ति, **नर्म नो** न भवति. यद्यपि लोकदृष्ट्या नर्मवद् [1]भाति तथापि वस्तुतो न नर्म. युक्तिमप्याहानर्मत्वे **यद्** यस्माद् **यूयं व्रतेन कर्शि**[2]ताः– न हि व्रतिभिः सह नर्मोचितं नापि क्लिष्टैः, अन्यथा नर्म वैरजनकं भवेत् ॥१० १/२ ॥

टिप्पणी

अथवा. वीप्सया नायिकाभेदेन यादृश्या यादृशो भावस्तादृशी तादृशमेव तं गृह्णातु, न विजातीयमित्यर्थो ज्ञाप्यते, विजातीयग्रहणे रसपोषो न स्याद्, एतदेवोक्त**मन्यथे**त्यादिना. उच्छलिते रसे त्वन्या व्यवस्थेति न काचिदनुपपत्तिः, तदर्थमेवैतत्करणं यतः. यद्वा. त्यागात्यागनिर्णयरूपत्वादेतत्प्रकरणस्य तन्निर्णयोऽप्यनेन ध्वन्यत इत्याहुः **अस्मदीयाभिरि**त्यादि. अत्रायमाशयः. अधुनैतासां भाव्यवस्थान्तरस्फूर्तौ हि स्वत्वानुसन्धानपूर्वकं वसनस्थापनं तीरे स्यात् किन्तु रसभरवशेन"इयमेवावस्था मे सार्वदिकी ! कदाचित् तदपेक्षायां प्रियस्योत्तरीयमेव ग्रहिष्य!!" इति प्रत्येकं भावोत्पत्तेर्वसनानां त्याग एव कृतः न तु स्थापनमात्रम्. एवं सति त्यक्तार्थपरिग्रहत्वेन तद्ग्रहणं न युक्तं स्यादिति तन्निषेधकवाक्यस्य मर्यादामार्गीयपरत्वात्, धर्मिपराणां वचनानधीनत्वेन केवलं तदधीनत्वात्, तद्दत्तस्य त्यक्तस्यापि ग्रहणं युक्तमेवेति, अन्यथा मर्यादामार्गीयत्वमित्यर्थः.[3] किञ्च केवलवस्त्राणां त्यागोऽभूत्, भगवांस्त्वधुना स्वकीय[4]कामरूपाणि तानि ददातीति त्यक्तार्थतापि नात्र. आचार्यैस्तु लोकदृष्टिमपेक्ष्य समाहितम्, त्यागनिर्णयकथनार्थं च. **वा पूर्वपरिग्रह** इत्यत्र नञ्प्रश्लेषो वा कार्यः. यद्वा. **पूर्व**पदेन पूर्वः पुंस्त्वाख्यो धर्म उच्यते, तदभावे सर्वभावप्रपत्तिर्न स्यादित्युक्तम्. तेन पूर्वं दण्डकारण्ये पुरुषा एव गोकुले समागत्य स्त्रियो जाता इति पूर्वसम्बन्धं स्वस्य स्मारय**न्नत्रागत्याबला** इत्यनेन सम्बोध्य कर्तव्यमाह– **सः** [5]तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन पूर्वः पुंस्त्वाख्यो धर्मः **प्रगृह्यतामि**ति. अत्र **स्व**शब्दस्याव्ययरूपस्य कथनात् तद्विशेषणत्वं, ध्वनितेऽर्थे लिङ्गादेरविवक्षितत्वेनापि तथा, क्रियाविशेषणं वा. सर्वभावप्रपन्नाभ्य एव स्वानन्दं शृङ्गाररसरीत्यैव दास्यति. स च मानखण्डितादिभावैरेव पूर्णो भवति. सर्वात्मभावस्फूर्तौ च न तत्सम्भव इति कदाचित् तत्सम्भवः कदाचिन्नेति विकल्पेन गृह्यतामित्याह **वा**शब्देन. विसर्गालोपश्छान्दसः. इति मूले ध्वनितोऽर्थो ज्ञेयः ॥१० १/२ ॥

१. भवति. २. कर्षिता. ३. °मार्गीयत्व इत्यर्थः. मू. पा. ४. स्वीय° मू. पा.
५. "**वास** इति पदे **वा** इति **स** इति पदच्छेदेन व्याख्यानं ज्ञेयम्"– एतट्टिप्पणं मूले नास्ति.

किञ्चास्मत्स्वरूपविचारेणापि नानृतमेतद् भवतीत्याह **न मयोदितपूर्वमि**ति.

न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः ।
एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ॥११ १/२ ॥

वेत्यनादरे समुच्चयार्थं च; **मया वा** कदाचिद**प्युदितपूर्वमनृतं** [1]**न** भवति. **उदितमुक्तं** पूर्व**मुदितपूर्वम्. मया** वा जगत्कर्त्रा हेतु**नोदितः पूर्वः** स्वजातीयो यस्य. मत्तः कदाचिद**प्यनृतं नो**त्पन्नमिति **वै** निश्चयेन वा. तत्रैत आधिदैविका ऋषयः साक्षिणोत **इमे विदुः**, त्यक्ताधिदैविकत्वात् तन्मायामोहितत्वाच्च परं भवतीनां सन्देहः. आगमने प्रकारमा**हैकैकशः प्रतीच्छध्वमि**ति– **एकैकश** एकैका समागत्य स्वं स्वं वस्त्रं [2]गृह्णातु. तदा प्रत्येकं भोगः. अथ वा [3]सर्वथा निर्मत्सरा [4]अत्यन्तभक्ताश्चेत् तदा **सहैव वोता**पि. अयं पक्षः साधीयान्. नन्वकर्तव्यं भगवान् कथमुपदिशतीत्याशङ्क्याह **सुमध्यमा** इति, शोभनं मध्यमस्थानं यासाम्. **सुमध्यमा** इति शुद्धान्तःकरणाः, सर्वबन्धसिद्ध्यर्थं च पूर्णज्ञानदृष्ट्या दृष्टाः सर्वतो भद्रा भवन्तीति ॥११ १/२ ॥

एवं भगवतोक्ता अपि नागता इत्याह **तस्ये**ति.

तस्य तत् क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः ।
व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः ॥१२ १/२ ॥

तस्य निरोधकर्तुर्भगवत**स्तत्** प्रसिद्धं **क्ष्वेलितं दृष्ट्वा.** अनेन वाक्यार्थो न विचारितः. किञ्च तस्य तमवसरं दृष्ट्वा **तस्य क्ष्वेलित**त्वं निश्चित्य रसमध्ये स्वप्रवेशं मत्वा **गोप्यो** विशेषविचाररहिताः केवलं **प्रेम्णा परिप्लुता** जाताः. प्रथमतः स्नेहेनैव निमग्नाः, ततो जातान्तःसम्बन्धा बहिःसंवेदने जाते **व्रीडिता** जाताः. तदा प्रत्यक्षतो भुक्ता[5] इवात्मानं मन्यमानाः संवादार्थ**मन्योन्यप्रेक्षणं**[6] कृतवत्यः. तदान्योन्य-

लेखः

न मयोदितेत्यत्र **मया वे**ति, मत्कर्तृकं जगत् **नानृतं** किन्तु सत्यमेवेत्यर्थः ॥११॥

तस्येत्यत्र **अनेने**ति क्ष्वेलितत्वकथनेनेत्यर्थः. तथा च विचाराभावात् क्ष्वेलितत्वज्ञानम्. हेत्वन्तरमप्याहुः **किञ्चे**ति. **अन्योन्ये**ति, अन्योन्यं सम्बन्ध-

१. °मनृतं भवति. २. परिगृह्णातु. ३. सर्वा.
४. अत्यन्तं. ५. भुक्त्वा. ६. °न्योन्यं.

सम्बन्धसंवेदनाभावात् कौतुकं तद्रसं विदित्वा **जातहासा** जाताः. लोकरीत्यापि जातहासाः. तदा **न निर्ययुर्न** निर्गता जलाद् बहिः ॥१२ १/२॥

एवं ब्रुवति गोविन्दे नर्मणाक्षिप्तचेतसः।
आकण्ठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् ॥१३ १/२॥

भगवांस्तासामन्तर्भावं दृष्ट्वा पुनः पूर्ववदेवाह. तदा पुन**रेवं ब्रुवति** भगवति सति **नर्मणा** परिहासवचनेनापातत एव प्रतीतेन हास्यरसजनके**नाक्षिप्तचेतस** एव भूत्वार्थमविचार्य बहिर्निर्गते भगवान् कोपं करिष्यति[1] निर्लज्जा इति वा ज्ञास्यतीत्**याकण्ठमग्ना** जाता, यथा न कोप्यवयवो दृष्टो भवतीति. ततो लौकिकरसभयाभ्यामाविष्टचित्ता जाता [2]जातबहिःसंवेदनत्वा**च्छीतोदे वेपमाना** जाताः. ततो देहभावस्य दृढत्वे विस्मृतपूर्वभावाः साक्षिभिश्च व्यामोहिता**स्तं** भगवन्तं प्रति किञ्चि**दब्रुवन्** ॥१३ १/२॥

तासां वाक्यमाह **मानयं भो कृथा** इति.

मानयं भो कृथास्त्वां तु नन्दगोपसुतं प्रियम्।
जानीमोऽङ्ग व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः ॥१४ १/२॥

भर्तृत्वात् न नामग्रहणं, **भो** इति सम्बोधनं बालकव्यावृत्त्यर्थं च. नयो न्यायोऽन्यायं **मा** कार्षीः. वयमद्यापि कुलस्त्रियः पुरुषान्तरदृष्ट्या न दृष्टाङ्गा, अतः साम्प्रतं बालानां दृष्ट्या न द्रष्टव्यास्त्वद्वाक्येन चागन्तव्यं, तथा सति यद्यपीश्वरवाक्यकरणे नाधर्मस्तथाप्यन्यायो भवति[3] नीतिलोकविरुद्धमित्यर्थः. नैवं मन्तव्यं

लेखः

संवेदनाभावस्तस्मात्; तस्याः सम्बन्धस्तया तस्याः सम्बन्धस्तया न ज्ञायत इत्यर्थः. **कौतुकमि**ति, स्वस्या एवान्तःसम्बन्धो नान्यासामिति मत्वेत्यर्थः ॥१२ १/२॥

योजना

एवं ब्रुवति गोविन्द इत्यत्र **साक्षिभिश्च व्यामोहिता** इति. एतासां पुम्भावरूपा एते बाला एतासु सर्वापेक्षारहिता भगवत्येतासां स्वाच्छन्द्यसम्पादनेन भगवत्कार्यसाधका अतः **साक्षि**शब्देन व्यवह्रियन्ते. तैः साक्षिरूपबालैर्हास्यं कृत्वा **व्यामोहिता** भगवान् बालाश्चास्मान् हसन्तीति ज्ञात्वा यथार्थज्ञानरहिता जाता इत्यर्थः ॥१३ १/२॥

---

१. °तीति. २. बहिः°. ३. भवतीति लोक°.

मामेता न जानन्तीति, तथा सत्यविचार्य करणादेता एव दुष्टा इति, तत्राहु**स्त्वां तु जानीम** इति. परमार्थतो ज्ञानमस्माकं हितकारि न भवतीति **तु**शब्दस्तं पक्षं व्यावर्तयति. किन्तु **नन्दगोपस्य सुतं जानीमः**. तेन प्रभुपुत्रत्वमुक्तं, न हि प्रभुपुत्रोऽनीतिं करोति. किञ्चास्माकं **प्रियो** भवान् परमप्रीतिविषयः, अनेन त्वद्दृष्ट्या न द्रष्टव्या इति नास्माकमभिप्रायः. **अङ्गे**ति सम्बोधनं च स्वस्याङ्गतां ज्ञापयतिः.[1] (अथ वा **प्रियं सुतं जानीम** इति सम्बन्धः. प्रभोः प्रियः पुत्रो हि न कञ्चन गणयत्यतिलालनवशात्, ते**नानयम**पि कदाचित् चिकीर्षति. तं **मा कृथा** इति हृद्युच्छलद्रसाब्धिवीचिरूपा सहासवक्रोक्तिः). नन्वस्त्वन्याय इति चेत् तत्राहु**र्व्रजश्लाघ्यमि**ति, व्रजे सर्वत्र भवानेव श्लाघ्य. एवं सत्यपकीर्तिः स्यात्— केषाञ्चित् चित्ते स्त्रियो धर्षयतीति केषाञ्चित् त्वयुक्तं प्रदर्शयतीति. अतः कारणात् निर्गमनात् पूर्वमेव **वासांसि देहि**. दयार्थमाहु**र्वेपिता** इति ॥१४ १/२॥

दण्डमप्यङ्गीकुर्वन्ति **श्यामसुन्दर ते दास्य** इति.

श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तवोदितम्।
देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद् राज्ञे ब्रुवामहे ॥१५ १/२॥

सुन्दरेति सम्बोधनात् न प्रतारणा. अतुल्यत्वात् स्त्रीत्वं परित्यज्य दासीत्वमाहु**स्ते** न तु त्वत्सम्बन्धिन एतेषां वा. ननु दर्शनाकाङ्क्षा दास्येन निवर्तत इति चेत् तत्राहुः **करवाम तवोदितमि**ति. **दास्य** एव, यद् वक्ष्यसि केवलस्तत् करिष्याम इत्यर्थः. अत**स्तवे**त्येकवचनमिदानीमुक्तं तु बहूनां वाक्यमित्यभिप्रायः. तर्हि दास्योपि भवतेति चेत् तत्राहु**र्देहि वासांसी**ति. दासीत्वसिद्ध्यर्थं वा वासांसि देहि दास्यसिद्ध्यर्थं वा. किञ्च धर्मशास्त्रे "कन्यायोनिं पशुक्रीडां नग्नस्त्रीं प्रकटस्तनीं

लेखः

श्यामसुन्दरेत्यत्र **तर्ही**ति उक्तकरण इत्यर्थः. **दास्योपी**ति, मत्सम्बन्धिनामपीति शेषः. इदं तु न करिष्यामो, वासांसि देहीत्युत्तरम्. एवं सत्युक्तकारित्वं नायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **दासीत्वसिद्ध्यर्थं चे**(वे!)ति, वस्त्रपरिधाने द्वयमपि सेत्स्यतीति भावः. दासीत्वं धर्मविशेषः. दासस्य कर्म दास्यं, कर्मणि यक्, उक्तकारित्वमित्यर्थः ॥१५ १/२॥

---

१. इत्यधिकं क्वचन श्रीमत्प्रभुचरणानाम्.

उन्मत्तं पतितं क्रुद्धं यन्त्रस्थं नावलोकयेदि''ति नग्नाया दर्शननिषेधादत आहुर्**धर्मज्ञे**ति. एवमप्यदानेऽतिक्लेशे सति निर्गता अप्यनिर्गता वा बहुकालमपि कष्टमनुभूय पश्चाद् **राज्ञे ब्रुवामहे** नन्दं ज्ञापयिष्यामः. नवविधा वा नवपदैरुक्ताः-राजसराजस्या वचनं **मानयं भो कृथा** इति; राजसतामस्या वा. राजसराजस्या **नन्दगोपसुतमि**ति. **प्रियमि**ति राजससात्त्विक्याः. **व्रजश्लाघ्यमि**ति सात्त्विकराजस्याः. **वेपिता** इति सात्त्विकसात्त्विक्याः. **श्यामसुन्दर ते दास्य** इति सात्त्विकतामस्याः. **करवाम तवोदितमि**ति तामससात्त्विक्याः. **धर्मज्ञे**ति तामसराजस्याः. अतिरिक्तं शिष्टाया इति ॥१५$\frac{१}{२}$ ॥

एवं तासां वचनानि श्रुत्वा दैविकमोहिता इति तदवगणय्य स्वेच्छयापि तथा जातेति लौकिकयुक्त्या ताः प्रवोधयति **भवत्य** इति.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ।
अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु शुचिस्मिताः ॥१६$\frac{१}{२}$॥

टिप्पणी

माऽनयं भोः कृथा इति श्लोकस्य विवरणे उक्ता राजसादयो ये गुणास्ते स्वामिनीभावानामन्योन्यं वैजात्यं ज्ञापयितुं दृष्टान्तरीत्या, न तु प्राकृततद्वत्त्वाभिप्रायेण. अथवा ''न तदस्ति पृथिव्यां वा'' इति वाक्याद् गुणरहितं वस्तु त्रिलोक्यां न सम्भवतीति ग्रहिलवादिनं प्रत्युच्यते. अत्रैते भावा एव तद्रूपाः, न तु प्राकृता अत्र सन्तीति. एतेनात्र प्रकृतिरपि भिन्नैवेति ज्ञाप्यते. सा च स्थायिभावरूपैवेति ज्ञेयम्. अत एव भगवता पृथिव्यादय उक्ताः न तु सामान्यतः, लीलाया अलौकिकत्वेनाजन्यत्वेन च पृथिव्यादिमध्यपातित्वाभावाद्, ब्रह्मवत्. एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः ॥१५$\frac{१}{२}$ ॥

योजना

श्यामसुन्दरेत्यस्य विवृतौ **दासीत्वसिद्ध्यर्थं वे**ति. भोग्यदासीत्वसिद्ध्यर्थं वासांसि देहि, वस्त्रभूषणादियुक्तानामेव भोगौचित्यात्. इदं च महतोऽनुग्रहस्य कार्यम्, एतावाननुग्रहश्चेदधुना न क्रियते तदा सामान्यानुग्रहः कर्तव्य. इत्याशयः-तमुद्घाटयन्ति **दास्यसिद्ध्यर्थं वे**त्यनेन, परिचर्याकरणार्थं वा वस्त्राणि देयानि. न हि परिचारिका वस्त्ररहिताः शोभन्तेऽतो वस्त्रदानं कार्यमित्याशयोऽस्मिन् पक्षे ॥१५$\frac{१}{२}$ ॥

[1]**यद्य**स्मद्वाक्यानुसारेण न प्रवृत्तिस्तदा स्ववाक्यानुसारेण वा प्रवृत्तिरस्तु. भवतीनामपि स्वात्मानं प्रति वाक्यद्वयं ''श्यामसुन्दर ते दास्यः'' – ''करवाम तवोदितमि''ति. दासीत्वे दास्ये वा न लोकानौचित्यं भावनीयम्. [2]तत्रैव चेद् वाक्यं कर्तव्यं त**र्ह्यत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु.** उभयोरपि वाक्याकरणेऽसत्याभिनिवेशात् नाश एव. दासीत्व ईश्वरसुखमेव कर्तव्यं, न तासां काचित् मर्यादातोऽन्यदर्शनमपि न दोषाय. मनसि निष्ठैषा वाक्यप्रकरणे तु वाङ्निष्ठान्यथा देहनिष्ठा तथा सति नाशः. ''पतिं मे कुर्वि''ति प्रभौ पतित्वस्य प्रार्थितत्वात् स्वस्य भार्यात्वमभिमतं पूर्वमित्यधुना **यदीत्युक्तम्** ॥१६$\frac{१}{२}$ ॥

ईश्वरभावेन भगवतोक्तमिति वाक्यार्थापरिज्ञानेपि समागता इत्याह **तत** इति.

ततो जलाशयात् सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः।
पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिताः ॥१७$\frac{१}{२}$॥

जलानामाशयाद् जडानामाशयाद् जलानामभिप्रायो न गन्तव्यमित्यज्ञानां मर्यादायां यतो शुद्धिसम्भावना तदपेक्षया भगवद्वाक्यनिष्ठाः श्रेष्ठाः. **सर्वा** इतीश्वरवाक्येन सर्वगुणतिरोभावः. **दारिका** इति शुको, बालत्वं ज्ञापयितुम् अन्यथा सदसो राज्ञश्च भावोऽन्यथा भवेदिति. नन्वत्यन्ततामस्यः कथं वाक्यनिष्ठा

टिप्पणी

अत्रैव **ततो जलाशयादि**त्यत्र मूले **तत** इत्यानन्तर्यमात्रमुक्तम्, न तु 'श्रुत्वे'त्यादिज्ञानवाचकम्. तत उक्तं **वाक्यार्थापरिज्ञानेपी**ति. स **चेश्वरवाक्य-(सुख!)मेव कर्तव्यमि**त्यादिनोक्तः. **ईश्वरवाक्येने**त्यादि. **माऽनयं भो कृथा** इति श्लोकविवरणे ये राजसराजसादयो गुणा उक्तास्तद्भाववशात् तादृशवचनान्येवोक्तवत्यो, न त्वागताः. तदा प्रभुणा दासीत्वादेवागन्तव्यमित्यनुक्त्वा **यदीत्युक्तं** यत्, तेनानागमने दासीत्वमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापितम्. तच्चानिष्टमिति भयरस उत्पन्नः सर्वान् भावांस्तिरोहितानकरोदितीश्वरवाक्येन तेषां तिरोभावे सर्वासामेकरूपत्वेनैकेनैव रूपेण सर्वा आगता इत्यर्थः. **नन्वत्यन्ततामस्य** इति, परपुरुषत्वादात्मानं बालेभ्यो न दर्शयिष्यामो, भगवदुक्ता अपीत्याग्रहस्तमश्शब्देनोच्यते, बालेषु स्वधर्मत्वेन पुरुषान्तरत्वाभावेपि तथात्वेनाज्ञानात्. एवं सति भगवद्वाक्यादागमनं न सम्भाव्यत इति कथमागता इत्यर्थः. एतत्समाधानेऽयमाशयः— स्वनिकटे

१. यदा. २. स्वस्यैव.

जातास्तत्राह **शीतवेपिता** इति, बहिःकम्पोन्तःशीतेन **कर्शिताश्च** स्वभावाधीना एवोत्थिताः. अतो जातिर्वर्णिता, परीक्षार्थं प्रमेयं निरूप्यमिति. अकथने शुकस्य मूर्धा विपतेत् ॥१७ १/२ ॥

टिप्पणी

समानेयाः सर्वथा परीक्षार्थं बालकस्वरूपं च न ज्ञापनीयम्. एवं सति तदुभयसम्पत्त्यर्थं लीलोपयोग्याधिदैविकः कालो मुख्यः सेवकः स्वधर्मं शीतमन्तर्बहिश्चाविश्चकार जलान्तःस्थितौ बाधकम्. अत एवेतः पूर्वं जलविहारेपि न शीतमभूत्. तेन तत्र स्थातुमशक्ताः [१]कर्शनोक्त्या पूर्वोक्ताग्रहस्यापि तिरोधानादागता इति. एतदेवोक्तं **स्वभावाधीना एवे**त्यनेन. नन्वेवं कालाधीनत्वं स्यान्न भगवदधीनत्वमिति चेत्, स्यादेवं यद्याज्ञया नागतं स्यात्. नत्वेवम्, पूर्वं स्वोक्तयोः पश्चाद् भगवदनूदितयोर्दास्योक्तकारित्वयोः सिद्ध्यर्थमेवागमनात्. यतो भगवता तथैवोक्तम्, **यदि**पदेनाधुनानागमने पूर्वोक्तं द्वयमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापनात्. अतोऽग्रेपि भगवदुक्तकरणं सम्पद्यतामिति मत्वा यत्रागमनं तत्रैतत्सामयिकोक्तकरणं स्वतःसिद्धमिति बुध्यस्व. शीतोक्तिरुक्ताग्रहदार्ढ्यज्ञापनायेति ज्ञेयम्– एवंभूता अपि पूर्वं न निर्गता इति, ततः एवंभूतोक्त्यनन्तरं त्वागता एवेत्यर्थः. **यदी**ति पदं श्रुत्वा स्वाग्रहविपरीते प्रियाग्रहं ज्ञात्वा स्वेष्टप्रतिबन्धं च ज्ञात्वा तथा चक्रुः. तत्रापि स्वप्रधानाङ्गमाच्छाद्येति निगूढाशयः. तेन कञ्चन स्वाग्रहमत्यक्त्वैवागता इति **स्वभावाधीना एवे**त्युक्तमाचार्यैः. भगवदनभिमतकरणे कालधर्मा बाधन्त इत्यपि ज्ञापनाय शीतोक्तिर्ज्ञेया. सम्भवदुक्तिकः पूर्वमस्माभिरुक्त आशय इति सर्वमवदातम् ॥१७ १/२ ॥

लेखः

तत इत्यत्र. **परीक्षार्थमि**ति परित ईक्षा विचारस्तदर्थं **प्रमेयं निरूप्यमि**ति **अतो** हेतो**र्जातिः** स्वरूपं तथाच्छाद्येत्यनेन वर्णितमित्यर्थः. ननु तथापि स्वभावाधीनत्वविचारः प्रकारान्तरेण वक्तव्यो न तु सभायामेवं वक्तव्यमित्यत आहुः **अकथन** इति. "सर्वभिदादन्यत्रेमे" इतिन्यायेन लीलास्था भगवद्रूपास्तेषु लौकिकत्वमानने सङ्कोचेन सभायां तदकथनं स्यात् तथा सति ब्रह्मणो लौकिकत्व-

---

१. कर्षणोक्त्या मू. पा.

भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः।
स्कन्धे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितः ॥१८ १/२ ॥

ततो **भगवान्** आ सर्वत **अहता**[१] न केनाप्यंशेन दुष्टा **वीक्ष्य**, अभिविधौ सन्धिरार्षः, अन्यार्थं सङ्गृहीता इतीषद्धता वा. ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेत्यत-

---

टिप्पणी

ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेत्यादि. अत्रेदं ज्ञेयम्. भगवत एतत्सर्वाङ्गदिदृक्षाति-

लेखः

मानने शाकल्यस्येव शुकस्यापि भवेदित्यर्थः ॥१७ १/२ ॥

भगवानाहता इत्यत्र **अन्यार्थमि**ति, बालदृष्ट्यर्थं सङ्ग्रहज्ञानात् स्वभावाधीनत्वेन सर्वत्र ज्ञानदृष्टिव्याप्त्यभावादीषद्दोषयुक्ता इत्यर्थः. **ततः पुनरि**ति,

योजना

ततो जलाशयात् सर्वा इत्यस्य विवृता**वकथने शुकस्ये**ति. यदि लौकिकभावं तासु मत्वा रहस्यवर्णनं शुको न कुर्यात् तथा सति शुकस्य मूर्धा तथा भवेत्. शुकस्तु तासां साक्षात्पुरुषोत्तमात्मकत्वं ज्ञात्वा पुरुषोत्तमस्य सर्वाङ्गवर्णने दोषाभाववदेतासामपि गूढाङ्गवर्णनं कृतवानतो न दोषः. वस्तुत एताः साक्षात् श्रीकृष्णस्वरूपाः. "न स्त्रियो व्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किले"ति भृगुं प्रति ब्रह्मवाक्यमनुसन्धाय श्रीशुकेन रहस्यवर्णनं कृतम्. अन्यथा मूर्ध्नोऽन्यथाभावः स्यात्, "मूर्धा ते विपतिष्यती"तिश्रुतेः ॥१७ १/२ ॥

भगवानाहता इत्यस्य विवृतौ **आ सर्वतः अहता न केनाप्यंशेन दुष्टा** इति. **आ सर्वत** इति इह अभिविधावाकारः स च ङित्, आङ् इत्यर्थः. "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङिदि"ति-महाभाष्योक्तेरभिविधावाकारस्य ङित्त्वम्. तथा च ङित्त्वात् "निपात एकाजनाङ्" इतिसूत्रस्य प्राप्त्यभावात् न प्रगृह्यसञ्ज्ञा. ततश्च **आ अहता** इति दीर्घः सुखेन भवतीति ज्ञेयम्. **अभिविधौ सन्धिरार्ष** इति "मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्यादि"तिवाक्याद् अभिविधावाकारस्य ङित्त्वात् "निपात एकाजनाङ्" इतिसूत्रप्राप्तिनिषेधात् सन्धिः. स च सन्धिरार्षः, ऋषिणा महाभाष्यकारेणाभिविधावाकारस्य ङित्त्वोक्तेः. प्रगृह्यसञ्ज्ञानिषेधादृषिप्रणीतत्वा-

---

१. आह ता न.

स्त्याज्या इति मत्वापि **शुद्धभावेन** तासां शुद्धान्तःकरणेन **प्रसादितो** जातः. ततः पुनर्ज्ञानशक्तिमाविर्भाव्य वृक्षस्य[1] **स्कन्धे वासांसि** स्थापयित्वा तासामा[2]वरणानि वैष्णवानि कृत्वा पश्चात् तासां निदानं श्रुत्वाल्पमोहं कृत्वा **स्मितसहितो**ऽन्यथा मुक्ता एव भविष्यन्तीति. **प्रकर्षेणोवाच** यथा वाक्यमङ्गीकुर्युः ॥१८½॥

टिप्पणी

प्रचुरेपि(ति!) तत्प्रतिघाते रोषोऽभवदिति तद्भाववर्णनं कृत**मतस्त्याज्या** इत्यनेन. मध्ये **प्रसादित**त्वोक्त्यायमर्थो लभ्यते. यत्र पाण्यन्तरायमपि न सहते, तत्र वस्त्राणि कथं ददातीति शङ्काभावाय वृक्षस्कन्धनिधानतात्पर्यमाहुः **तासामावरणानी**त्यादि. अत्रायमाशयः. पूर्वं भगवदन्तरायत्वेनान्यत्र स्थापितमित्युक्तम्, अतः परं यथा वैष्णवसङ्गो भगवत्प्रापकस्तथैतद्वस्त्राणामपीति वृक्षस्कन्धे निधानेन तादृग्धर्मयुक्तानि कृत्वेत्यर्थः. तेषां परार्थता भगवतैवानुपदं वक्ष्यते यत इति भावः. एतेषां तत्प्रापकत्वं रसोद्बोधकत्वेन, तेन तादृक्संस्थानविशेष(षा!)कृतिरपि लक्ष्यते. तदानीं प्रीतियुक्तत्वे विशेषहेत्वपेक्षायां तमाहुः **तासां निदानं श्रुत्वे**ति. वयस्यसहिते त्वयि सति वाक्यादनागमनमागमनं वा साध्वसाधु वेति वयं न विद्मः. केवलं त्वदीयाश्च वयम्. अतः किं कृते किं मनुते भवानिति शङ्कितहृदयासु यथोचिता रक्षा त्वयैव कार्येत्यादिरूपं श्रुत्वानन्यत्वं ज्ञात्वा तथा जात इत्यर्थः. यद्वा **निदानं** निजं स्वरूपमित्यर्थः. तथा च पद्मिनीनां नीवीषु पद्मगन्धो भवतीति यदा वृक्षस्कन्धे विविच्य स्थापितास्तास्तदा मधुपकुलाकुलतया तदीयझङ्कृतिश्रवणमेव निदानश्रवणम्, तेन स्वानुरूपनायिकोत्तमत्वज्ञानेन रसभावोद्बोधात्ताभ्यः प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥१८½॥

लेखः

पूर्वं पश्यन्नपि तथाच्छादनं दृष्ट्वा रोषेणापश्यन्निव जात**स्ततः** शोभनमध्यं दृष्ट्वा प्रसन्नः **पुनः** पश्यन् जात इत्यर्थः ॥१८½॥

योजना

दार्ष इत्यर्थः. **ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्ते**ति, एतदर्थष्टिप्पण्यां स्फुट एव. **तदावरणानि वैष्णवानि कृत्वा पश्चात् तासां निदानं श्रुत्वे**त्यादेरर्थष्टिप्पण्यां विस्तरेणोक्तः ॥१८½॥

---

१. वृक्षस्कन्धे. २. तदा°.

भगवद्वाक्यमाह **यूयमि**ति.

यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत् तदु देवहेलनम् ।
बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंऽहसः कृत्वा नमो वो वसनं प्रगृह्यताम् ॥१९½॥

"अप्स्वग्निर्देवताश्च तिष्ठन्त्यतो नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्यात् न निष्ठीवेत् न विवसनः स्नायाद् गुह्यो वा एषोऽग्निरेतस्याग्नेरनतिदाहाये"तिश्रुतेर्विवस्त्रस्नाने तत्र स्थिताग्नेर्देवताभ्यो वा व्रतादिसर्वनाशो भवेदिति तत् प्रतिविधातव्यम्. भगवान् हि तत्कर्मसिद्धये समागत इति स्वतन्त्रतया फलदानात् कर्मसाद्गुण्यार्थमाह यतो **यूयं धृतव्रता**स्तथाभूता अपि **विवस्त्रा यदपो व्यगाहत** विशेषेण विलोडितवत्यः क्षोभमुत्पादितवत्यः. क्रीडया वस्त्राभावेन च दृष्टादृष्टाभ्यामेतदालोडनं **तत्** प्रसिद्धमेव **देवहेलनम्, उ** इति निश्चये. एवं दोषं निरूप्य प्रायश्चित्तं निरूपयत्य**ञ्जलिं बद्ध्वा मूर्ध्नि** स्थापयित्**वांहसोऽपनुत्तये** पापनाशाय **नमः कृत्वा वो** युष्माक**मेतद् वसनं प्रगृह्यता**मिति. या क्रियाशक्तिरभिमानरक्षार्थं स्थापिता सापराधनिवृत्तये योजनीया, तत्रापि ज्ञानसहिता. एतावतैव देवता तुष्यति, क्रियामूलस्यापि ज्ञानशक्तिव्याप्तेः. एषैव [1]प्रौघरूपा शक्तिरिति तद्विदः. सा चेद् ज्ञानेन व्याप्ता फलं सिद्धं कृतार्थोऽपि भवति ॥१९½॥

टिप्पणी

बद्ध्वाञ्जलिमित्यत्र. **क्रियाशक्ति**र्बाहू इत्यर्थः. **क्रियामूलस्यापी**ति बाहुमूलस्यापीत्यर्थः ॥१९½॥

लेखः

यूयमित्यत्र **तत्रापी**ति, योजनेऽपि मज्ज्ञानशक्तिसहिता कर्तव्या. मूर्धपर्यन्तं योजने तथा भवतीति भावः. **एषैवे**ति, क्रियाशक्तिरेव **प्रकृष्ट ओघः** प्रवाहस्तद्रूपा

योजना

यूयं विवस्त्रा इत्यस्य विवृतौ **या क्रियाशक्तिरभिमानरक्षार्थं स्थापिते**ति करयोः क्रियाशक्तिरूपत्वाद् यौ करौ लज्जारक्षार्थं स्थापितौ तौ नमस्कारकरणे मूर्ध्नि स्थापनेन विनियुज्यापराधनिवृत्तिः कर्तव्येति भावः. **तत्रापि ज्ञानसहिते**ति मज्ज्ञानसहितेत्यर्थः. मूर्ध्नि हस्तयोजने मज्ज्ञानविषयता भवतीति भावः. **क्रियामूलस्यापी**ति, हस्तयोर्मूर्ध्नि स्थापने **क्रियामूलस्य** दोर्मूलस्यापि भगवज्ज्ञानशक्तिव्याप्तत्वं भवतीत्यर्थः. एवं सति सम्यङ्निरीक्षणाद् भावविशेषो

---

१. प्रौढ°.

ताः पुनर्भगवदभिप्रायमपि ज्ञात्वोक्तादप्यधिकं कृतवत्य इत्याह**इत्यच्युतेनाभिहिता** इति.

इत्यच्युतेनाभिहिता व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिम्।
तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात् कृतं नेमुरवद्यमृग् यतः॥२० १/२॥

केनाप्यंशेन च्युतिरहितेन पूर्णशक्तिमता**भिहिता** उक्ता वचनद्वारा प्राप्तज्ञाना **व्रजाबलाः** स्वभावतश्चातुर्यादिदोषरहिता **विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिं मत्वा** हृदयेऽपि संवादं प्राप्य **तत्पूर्तिकामा** न तु देवतापराधनिवृत्तिमात्रपरास्तादृशेऽर्थे **तस्य** वा व्रत**स्याशेषकर्मणां** च **साक्षात् कृतं** कर्मभिरयं साक्षात् फलरूपेण सम्पादितः. फले जाते साधनन्यूनता व्यर्थेति फलदृष्टयस्तादृशं भगवन्तं **नेमु**र्भगवते नमस्कारं

लेखः

प्रावाहिकी शक्तिरिति यावत्. **तद्विद** इति, कर्मणां बहुफलत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः. ज्ञानशक्तिर्ब्रह्मैकफलेति तद्व्यावर्तनाय**ैव**कारः. **सा चेद् ज्ञानेन व्याप्ता** भवति तदा मोक्षरूपं मुख्यं **फलं सिद्धं भवति,** "ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद् भवेदि"तिसिद्धान्तात्. अत्रापि प्रावाहिकाभिमानरक्षिका क्रियाशक्तिर्मज्ज्ञानशक्त्या **व्याप्ता चेद्** भवति तदा प्रावाहिकत्वत्यागेनानन्यत्वसिद्ध्या **फलं** भगवत्सम्बन्धलक्षणं **सिद्धं भवति.** कर्मसाद्गुण्यमपि भवतीत्याहुः **कृतार्थोपी**ति, कृतः साधितः अर्थो व्रतरूपो येन तादृश इत्यर्थः. सामान्यविवक्षया पुंस्त्वम् ॥१९ १/२॥

अभिप्रायमपीति, वाक्यश्रवण**मपि**शब्दार्थः. **उक्तादप्यधिकमि**ति उक्तकरणं किञ्चित् सङ्कोचेनापि भवति, तथा सति सर्वथा दर्शनं न स्यादतस्तथा दिदृक्षां **ज्ञात्वा तत्पूर्तिकामा** निःशङ्कतया तथा **कृतवत्य** इत्यर्थः. साष्टाङ्गप्रणामपक्षे तदेवाधिकं ज्ञेयम्. **इत्यच्युतेने**त्यस्य व्याख्याने, **तादृशेऽर्थे** इति. तथा च तत्पदं सप्तम्यन्तमव्ययमिति भावः. पक्षान्तरमाहु**स्तस्य वे**ति. अस्मिन् पक्षे

योजना

भगवत्याविर्भवतीति भावः. **एषैवे**ति– **एषा** लज्जारक्षार्थं स्थापिता पाणिरूपा क्रियाशक्तिः **प्रौघरूपा** प्रकृष्ट ओघः प्रवाहस्तद्रूपा. भगवदनभिप्रेतकरणात् प्रवाहसम्बन्धिनी संसारमेव जनयेदिति हार्दम्. **सा चेद् ज्ञानेन व्याप्ते**ति. सा क्रियाशक्तिः, इयं भगवत्सेवायामेव योजनीयेत्याकारक**ज्ञानेन** युक्ता भवति तदा प्रवाहगतिं परित्यज्य भगवत्सम्बन्धादलौकिकी भवन्ती पुष्टिमार्गफलं साधयतीत्यर्थः ॥१९ १/२॥

कृतवत्यः, साष्टाङ्गप्रणाममिति केचित्. तथा करणे हेतु**र्यतोऽवद्यमृग**वद्यमार्जनं यतो नमस्काराद् भवति– देवतापराधे शान्तेऽपि कर्मच्छिद्रस्य जातत्वात् फलं न भविष्यतीत्युभयमेकेन यथा भवेत् तथा कृतवत्यः. यद्वा **तस्य** भगवतः **पूर्तिकामा** इत्यर्थः. न च **व्रतच्युतिमि**तिपूर्वोक्तत्वेन तत्परामर्श एव **तत्**पदेनाकारीति वाच्यं, व्रततदन्याशेषकर्मफलत्वेन भगवन्निरूपणवैयर्थ्यापत्तेः. किञ्च "दृढं प्रलब्धा" इत्याद्यसूयाहेतूक्त्यनुपपत्तिः, व्रतपूर्तिपक्षे तदर्थमेव सर्वमुक्तं भगवता कारितं[1]चेत्यसूयाहेतुत्वाभावात् तेषाम्. न हि स्वहितवाचा कृत्या वा तदारोपः सम्भवति प्रत्युत तद्वैपरीत्यमिति. ननु व्रतच्युतिं मत्वा कथं तदुपेक्षां कृत्वा प्रियमेव नेमुः? तत्राह **तदशेषे**ति पूर्ववत्. न चैवं **व्रतच्युतिं मत्वे**ति कथनवैयर्थ्यमिति वाच्यं, तत्कालीनभावप्रौढिनिरूपणार्थत्वात्. अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तिरित्युक्तमेव ॥२० १/२॥

तदा भगवान् सन्तुष्टः प्रादादित्याह **तास्तथे**ति.

तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान् देवकीसुतः।
वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत् करुणस्तेन तोषितः॥२१ १/२॥

यदि चातुर्येणावनताः स्युस्तदासन्तुष्ट एव भवेत्, परं **तथावनता** न तु चातुर्यार्थमत**स्तथा दृष्ट्वा.** तथा ज्ञाने हेतु**र्भगवानि**ति, प्रसादे हेतु**र्देवकीसुत** इति. तदा **वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्.** चतुर्थ्या सम्प्रदानादपूर्वदानं सूचितम्. [2](अत एवार्थ(र्था!)विशेषेऽपि 'दाज्दाणोर'त्र दाण एव प्रयोगः कृतो यतोऽस्य [3]पूर्वनिवृत्तिरपूर्वयच्छादेशेनापूर्वरूपवत्त्वमेवमत्रापि देवेषु केवलवस्त्रत्वनिवृत्तिमपूर्वभगवद्भावात्मककामरूपतां च सम्पाद्य तानि दत्तवानिति ज्ञाप्यतेऽत एव

लेखः

तत्पदस्याग्रिमपदेन सह द्वन्द्वः. **फले जाते** इति भगवति समागत इत्यर्थः. एतस्य **तादृशं नेमुरि**त्यनेनान्वयः. **व्यर्थे**ति– **विरुद्धोऽर्थः** फलं यतः, पतित्वलक्षणे फले प्रतिबन्धिकेत्यर्थः. **तादृशमि**ति तादृक्फलसम्पादकमित्यर्थः. **कर्मछिद्रस्ये**ति, क्रीडया कर्मण्यन्तरायस्य जातत्वादित्यर्थः ॥२० १/२॥

तास्तथेत्यत्र **तथा ज्ञाने** इति, मदभिप्रायं ज्ञात्वा मत्पूर्तिकामा एवं कृतवत्य इत्यान्तरभावज्ञाने इत्यर्थः. भगवत्त्वादेवं ज्ञात्वा **देवकीसुत**त्वात् तुष्टो जातः,

---

१. कारितं वे°. २. चिह्नान्तर्गतं श्रीमत्प्रभुचरणानामधिकमेतत् क्वचन. ३. पूर्वरूप° 'पूर्ववत्त्व°.

'प्रेष्ठसङ्गमसज्जने' वस्त्रदानमेव हेतुत्वेनोक्तं 'परिधाय स्ववासांसी'ति. अत एव 'स्व'पदमप्युक्तं, नायिकानां प्रियविषयकोत्कटभावस्यैव स्वकीयत्वादन्यथा न वदेत् प्रयोजनाभावात्.) अर्थात् तासामेव प्रकर्षेण दत्तवान् यथा तासु पूर्वोक्तः कामः सिद्धो भवत्यत एव जलक्रीडादिषु वस्त्रोत्तारणपरिधाने नापेक्षिते. नन्वेवंविधवस्त्रदाने को हेतुः? तत्राह **करुण** इति, परमकरुणया[१] दुःखप्रहाणेच्छानन्दाविर्भावनरूपा तासूत्पन्ना. ननु तर्हि मुक्तिमेव दद्यात्, कुतो वस्त्राणि दत्तवान् ? तत्राह **तेन तोषित** इति– **तेन** मुग्धभावेन साष्टाङ्गनमस्कारेण[२] तोषं प्रापितः. अतस्तोषः सञ्जातः, ततो ब्रह्मभूतानामेव तासां भगवता सह रमणमपि भविष्यति. रसरक्षार्थमेव वस्त्रदानम्. अनेनान्यादर्शनमपि सेत्स्यति ॥२१ १/२ ॥

ननु ता अनेकविधा, वस्त्रपरिधानानन्तरं पूर्ववासनयाक्षिप्तो दोषः कथं नोत्पन्न इत्याशङ्क्याह **दृढं प्रलब्धा** इति.

टिप्पणी

वस्त्रदाने लोके वेदे च मुक्तेरेव परमफलत्वप्रसिद्धिरिति तस्या भक्तिमार्गेऽल्पत्वं प्रकटीकर्तुमाहुः **ननु तर्हि मुक्तिमेव दद्यादि**त्यादि. सर्वदुःखाभावरूपत्वेन मुक्तेरुक्तरूपकरुणत्वस्य तदैवोपपत्तेरिति भावः. एतद्दाने हेतुत्वेन विशेषणव्याख्यानेन येषु नायं तोषस्तेभ्य एव मुक्तिदानम्, न त्वेवंभूतेष्वपीति भावः सूचितः. तथा च तदल्पत्वं स्पष्टमेव ॥२१ १/२ ॥

लेखः

अतस्तथा प्रादादित्यर्थः. **करुण** इत्यत्र अतिशायने मत्वर्थीयमभिप्रेत्याहुः **परमे**ति दुःखप्रहाणस्यानन्देषत्तिरोभावरूपत्वात् परमत्वेन सर्वथानन्दाविर्भावार्थमाहुरा**नन्दाविर्भावने**ति, तन्निरूपिका तज्जनिकेत्यर्थः. **ततो ब्रह्मभूताना**मिति आविर्भूतानन्दानामित्यर्थः. एवंविधतोषाभावे ब्रह्मभावमात्रसम्पादनेन मुक्त्यैव तत् सम्पादयेद्, अत्र तु **ततस्तोषाद्धेतोस्तासां रमणमपि भविष्यति**, अतो रमणोपयोग्यवयवादिसामग्रीसम्पादकैवंविधवस्त्रदानेन ब्रह्मभावं सम्पादितवा-नित्यर्थः ॥२१ १/२ ॥

दृढमित्यस्याभासे **पूर्ववासनये**ति, "भवत्यो यदि मे दास्य" इतिवाक्य-श्रवणात् **पूर्वं** तासामनेकविधत्वं भावैरुक्तं तद्वासनयेत्यर्थः. व्याख्याने **वस्त्राण्य**

---

१. °करुणाया. २. °प्रणामेन.

दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः।
वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन् प्रियसङ्गनिर्वृताः ॥२२ १/२ ॥

लौकिकदृष्टिस्तासां जाता न वेति विचार्यते. भगवद्वचने च विश्वासो भगवति च स्नेहस्तस्य च परमाप्तत्वं स्वस्य च दोषस्फूर्तिस्तन्निवृत्तेरनन्योपायत्वं चान्यथा सर्वथा निरभिमानानां [१]पुनर्जिज्ञासा नोपपद्येत[२]. **दृढम**[३]त्यन्तं **प्रलब्धा**, "यूयं

टिप्पणी

दृढं प्रलब्धा इत्यत्र, लौकिकदृष्ट्यभावस्याविचार्यत्वे बाधकमाहुः **अन्यथे**ति. असूयाहेतुत्वेन लोके ये धर्माः प्रसिद्धास्तेष्वनुभूयमानेष्वपि तदसम्भवश्चेत्, तदा सिद्धमलौकिकत्वं भावस्येति तात्पर्येण मूले ते निरूपिताः. न च स्नेहमात्रमेतेनोक्तमिति वाच्यं, तद्वतीनामपि खण्डिताकलहान्तरि-तादीनामसूयासम्भवाद्, ईश्वरेऽसूयानिष्टहेतुरिति शास्त्रज्ञानवतां स्नेहरहितानामपि तदसम्भवाच्च. न च खण्डितादीनां सङ्गाभावात्तथात्वमत एवात्राप्यन्ते विशेषणं तथेति वाच्यं, यदा प्रलम्भनादिस्तदा वक्ष्यमाणसङ्गाभावात् तत्सम्भवात् खण्डितादीनां प्रियं प्रत्येव तथोक्तेः सङ्गाभावाभावश्च. न च पूर्वकालीनः स तथा, उत्तरेण सङ्गेन तद्बाधात्. न च पूर्वकालाधिकरणकसङ्गाभावस्तदाप्यस्ति तस्यात्यन्ताभावरूपत्वाद् विशिष्टाप्रसिद्धावपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति वाच्यम्, उत्तरकालीनातिरिक्तस्य सङ्गस्य प्रतियोगित्वे मानाभावात् गौरवाच्चात्यन्ताभावत्वाभावात्. न चैतेन दोषमात्राभाव उपलक्ष्यते एतास्विति वाच्यं, दोषाणां हि मूलमभिमानस्तदभावश्चाञ्जलिबन्धपर्यन्ताज्ञाकरणेनैवोक्त इति पुनस्तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः. तदेतदुक्तं **सर्वथा निरभिमानांनामि**त्यनेन. एवं च सति सङ्गे सत्यपि लौकिकरीत्या भावे सत्यसूया भवतीति तदभावोक्त्या लौकिकदृष्ट्यभाव एवोक्तो भवति. स च न रूक्षः किन्तु महारस इति ज्ञापनाय प्रत्येकविशेषणनिर्धारणीयार्थानाहु**र्भगवद्वचने चे**त्यादिना. एतासामेतादृशो विशुद्धभावो येन वसनद्वारापि सम्बन्धं साक्षादिवान्वभवन्निति मूले **प्रियसङ्गनिर्वृता** इत्यनेनोक्तं तदभावहेतुभूतेन. अन्यथा हेतुत्वेनोक्तदृढप्रलम्भा-द्यव्यवहितोत्तरक्षणेऽसूयोत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावादुक्तानुपपत्तिरिति भावः ॥२२ १/२॥

---

१. च पुन°. २. °पद्यते. ३. °मत्यर्थं.

विवस्त्रा यदप" इति "अत्रागत्य स्ववासांसी"तिवाक्यात्. **त्रपया च हापितास्त्याजिता**, लज्जा हि तासां सर्वस्वं, दोषारोपो गुणाभावश्चोक्तः. चकारादपत्रपया **च हापितास्त्याजिताः**. "भवत्यो यदि मे दास्य" इति तद्वाक्यमेव पुरस्कृत्य ता निर्जिता इति **प्रस्तोभिताः. स्तोभ**वाक्यं वृथावाक्यं, प्रकर्षस्तस्यापकारहेतुत्वम्, अतः **प्रस्तोभिता** "मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिमि"ति **क्रीडनवच्च कारिता** यथा बालो यथैव कार्यते तथा कारिताः तासां **च पुनर्वस्त्राण्यपहृता**न्येव. एवं पञ्चविधदोषैरपि **ता** भगवन्तं **नाभ्यसूयन्**. अभ्यसूया ह्यन्तर्दुःखे भवति. तानि [1]च वाक्यानि महाग्नौ जलमिव. भगवता स्वरूपेणै[2]वानन्दं प्रापितासु न तैर्दुःखमुत्पादयितुं शक्तम्. स्वानन्देनैव निर्वृताः, भगवदीयैरप्याधिदैविकै[3]र्वाक्यैर्नापकारः कर्तुं शक्यः. तत्र हेतुः **प्रियस्य** भगवतः **सङ्गेन** वस्त्रद्वारा प्रियस्य सङ्गस्तेन **निर्वृताः**, प्रमेयबलेन प्रमाणं दुर्बलं जातमित्यर्थः. अनेन 'प्रायच्छदि'ति 'प्र'शब्देन परिधापनमप्युक्तं 'करुणा'पदेन च तदानीन्तनोऽन्यो योग्योऽप्युपचारः सूचितोऽतो **निर्वृता** भगवति स्वस्मिन् दोषाभावाद् दोषं नारोपितवत्यः ॥२२½॥

ततो यद् जातं तदाह **परिधायेति**.

परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसङ्गमसज्जिताः ।
गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिंल्लज्जायितेक्षणाः ॥२३½ ॥

स्वस्ववासांसि परिधाय प्रेष्ठस्य सङ्गमे तृतीयपुरुषार्थे **सज्जिता** जाता रसाकरा जाता इत्यर्थः. अन्यथाश्रयभङ्गः क्षीणरसता वा स्यात्. एवं देहव्यवस्था निरूपिता. अन्तःकरणव्यवस्थामाह **गृहीतचित्ता** इति, गृहीतं चित्तं याभिर्यासामिति वा. सम्बन्धिनः कर्तुश्चापेक्षिततत्वाद् भगवच्चित्तं ताभिर्गृहीत मित्य[1]भिप्रायो ज्ञातो वस्त्रपरिधानेनैव, भगवता च तासां चित्तमपहृतं 'तोषित' इति. एवं चित्तव्यतिषङ्गेऽङ्कुर उत्पन्ने ततः क्रियाशक्तिः कुण्ठिता जातेत्याह **नो चेलुरि**ति. अन्यत्र ज्ञानशक्तिरपि कुण्ठितेति वक्तुं **तस्मिन्** रस एव तस्या विनियोगमाह— **लज्जायितेक्षणा** लज्जां प्राप्तानीक्षणानि यासां भगवति लज्जयार्पितानि वा.

टिप्पणी

परिधायेत्यस्य विवरणे, **रसाकरा जाता** इति, रसः शृङ्गाररसः, स हि स्वयोग्येष्वेवाङ्गेषु प्रकटीभवतीति स्वशास्त्रे सिद्ध इत्यङ्गानामतादृक्त्वे रसाश्रयत्वमपि न स्यादिति तादृशत्वमत्र जातमिति ज्ञापनायैव धनुःकवचादिसम्पन्नाः रणार्थं सज्जिता वीरा **प्रेष्ठसंगमसज्जिता** जाता इत्युक्तमित्यर्थः; वाससां कामरूपत्वात् तदनन्तरं तथात्वमुक्तम्. ननु कुमारीणां तदैवोक्तरूपत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य विपक्षे बाधकमाहुः **अन्यथे**ति, तादृग्वयोऽङ्गादिसम्पत्त्यभावे कामशास्त्रोक्त-नखदन्तताडनादिव्यापारोद्बोधनीय-रसानामाश्रयाभावः स्यादित्यर्थः. तथाच मूलोक्त**संगम**पदार्थबाधप्रसंग इति भावः. उक्ताभावेपि यथाकथञ्चित्संगमे पूर्णरसाभावेन **क्षीणरसत्वं वा स्यादि**त्यर्थः. पूर्वं दारिकात्व-कुमारीत्वोक्त्याधुना च रसाकरत्वनिरूपणेन "भगवानेव गुणातीत" इत्यादिनोक्त-भगवत्स्वरूपात्मिकैवासां देहेन्द्रियान्तःकरणादिरूपा सामग्रीति ज्ञाप्यते, कालक्रमं विनैव तदैव तथात्वादिति. **लज्जायितेक्षणा** इत्यत्रै, **पूर्वस्वदोषे**ति, प्रथमा-कारणेऽनागमनं दोषः. वस्तुतस्त्वधुना प्रियप्रकटितरसभरभरितत्वेन तदन्या-

लेखः

पहृतानीति, परीक्षार्थं क्रीडनवत्कृतिबोधकवाक्योत्त्यनन्तरमपि नमस्कारं विना न दत्तानीत्यर्थः. अत एवैतद्विशेषणस्य **तन्निवृत्तेरनन्योपायत्वमि**त्यर्थ उक्तः ॥२२½॥

परिधायेत्यत्र अङ्कुरे उत्पन्ने इति स्मरस्य द्वितीयदशायां जातायामित्यर्थः. अग्रे सङ्कल्पादिदशासु क्रियानिवृत्त्यभिप्रायेणाहुः **क्रियेति** ॥२३½ ॥

योजना

गृहीतचित्ता इत्यस्य विवृतौ **सम्बन्धिनः कर्तुश्चापेक्षिततत्वादि**ति कस्य चित्तं गृहीतमिति सम्बन्धिजिज्ञासायां गृहीतं चित्तं यासामिति विग्रहेण सम्बन्धिन्यो गोपकुमार्यो निरूपिताः. केन चित्तं गृहीतमिति कर्तृजिज्ञासायां गृहीतं चित्तं याभिरिति-विग्रहेण चित्तग्रहणकर्त्र्यो गोपकुमारिका उक्ता इत्यर्थः. एवमुभयोश्चित्तग्रहणे उभयोः परस्परहेतुतेति भावः. **तस्मिन् लज्जायितेक्षणा** इत्यस्य विवृत्तौ **भगवति लज्जयार्पितानि वे**ति, अस्मिन् पक्षे 'लज्जार्पितेक्षणा'इतिपाठो ज्ञेयः. **शरीरान्तः-करणेन्द्रियवृत्तय उक्ता** इति, **परिधाय स्ववासांसी**त्यनेन शरीरवृत्ति**र्गृहीतचित्ता** इत्यनेन अन्तःकरणवृत्तिः **लज्जायितेक्षणा** इत्यनेनेन्द्रियवृत्तिरुक्ता ॥२३½ ॥

१. तानि वाक्या° २. °णानन्दं. ३. लुप्तं.

१. °मभि.

पूर्वस्वदोषानुसन्धानादिति केचित्. वस्तुतस्तु तदेयं भावदृष्टिः. एवं तासां शरीरान्तःकरणेन्द्रियवृत्तय उक्ताः ॥२३ १/२ ॥

तदा यदुचितं तद् भगवान् कृतवानित्याह **तासां विज्ञायेति.**

तासां विज्ञाय भगवान् स्वपादस्पर्शकाम्यया ।
धृतव्रतानां सङ्कल्पमाह दामोदरोऽबलाः ॥२४ १/२ ॥

तासां सङ्कल्पं विज्ञायाहेति सम्बन्धः. **भगवानि**ति सर्वसामर्थ्यमुक्तं, तेन ज्ञात्वा यथोचितं तत् करिष्यतीति सिद्धम्. उत्पत्त्या चोपपत्त्या च ज्ञातवानिति **वि**शब्दार्थः. तत्र विषयनिर्धारमाह— न हि ता लौकिका इव विवाहार्थमागता नापि भोगार्थं नापि लोकविरोधेन नापि ज्ञानार्थं किन्तु सर्वथा विचारेण भक्त्यर्थमे[1]वागतास्तदाह **स्वपादस्पर्शकाम्यये**ति, **स्वस्य** भगवत एव, तत्रापि भक्तिरेव, भक्तावपि स्पर्श एव, न तु श्रवणादिसख्यपर्यन्ता तस्या एव कामना. न केवलं कामनामात्रं, तदर्थं देहेन्द्रियादीनामपि विनियोगं कृतवत्य इत्याह **धृतव्रतानामि**ति, धृतं कात्यायन्यर्चनव्रतं याभिः. धारणेन व्रतनिवृत्तिर्निराक्रियतेऽन्यथा 'कृतव्रतानामि'त्येवोक्तं स्यात्. **सङ्कल्पो** मानसो नियमः. अनेन सर्वोपि सङ्घात एतासामुत्तमभक्त्यर्थमेवेति निश्चित्य पश्चा**दाह** यथा भक्तिर्भवति तथोपायम्. नन्वेवं निर्बन्धकथने को हेतुः ? तत्राह **दामोदर** इति, अनेन गोपिकावश्यता निरूपिता, यत्र तथा वश्यो जातस्तत्रैवमपि वश्यो भविष्यतीति. प्रथमतस्तासां सम्बोधनमा**हाबला** इति, रससम्बोधनमेतदुभयोरन्योन्यवशत्वज्ञापकं— भगवान् **दामोदरस्तास्त्वबला** इति ॥२४ १/२ ॥

तासां हृदये स्वाभिप्रायो ज्ञापनीय इति यदासीत् तत्राह **सङ्कल्पो विदित** इति.

टिप्पणी

नुसन्धानमसम्भावितमिति तत्समयोचितभावदृष्टिरेवैषेत्याहुः **तदेयं भावदृष्टि**रिति ॥२३ १/२ ॥

लेखः

तासामित्यत्र **तत्रे**ति उत्पत्त्युपपत्तिभ्यां ज्ञाने जाते इत्यर्थः. **लोकविरोधेने**ति, स्त्रीणां पुरुषान्तरसख्ये लोकविरोधो भवति न तु चरणस्पर्श इत्यर्थः. एतत्कामनया ज्ञानार्थत्वाभावो ज्ञेयः. **सम्बोधनमाहे**ति, स्वरूपस्य सम्यग् बोधनं येन. **तासां** स्वरूपबोधक**मबला**इतिपदं भगवद्वाक्यात् **प्रथमत आहे**त्यर्थः ॥२४ १/२ ॥

---

१. लुप्तम्.

सङ्कल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनात् ।
मयानुमोदितः सोसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥२५ १/२ ॥

भवतीनामभिप्रायो **विदितः**, अनेन न वक्तव्य इति ज्ञापितम्, अन्यथा रसस्त्वपुष्टः स्यादत एव भगवानपि नोच्चारयति[1]. तत्रायुक्तः सङ्कल्प इतिशङ्कां वारयति **साध्व्य** इति. साध्वी सर्वदोषविवर्जिता पतिव्रतेति यावत्. अतोऽधिकारिणा कृतः **सङ्कल्प** सफलो भवति. अनेनान्यस्मै देयाः केनाप्यंशेन विनियोगान्तरं च निवारितम्. **भवतीनां** च सर्वासामेव(वा!)[2]ज्ञातस्वरूपाणाम्. यद्यपि कात्यायन्यर्चनेनायमर्थः सिद्धस्तथापि **मदर्चनाद्** द्वितीयवारमहमेवार्चितः. प्रबुद्धा हि देवतार्च्यत इति तदैव ज्ञानं, परमर्चनं मत्स्पर्शि न भवतीत्यसत्यो भवति, देवताज्ञाव्यतिरेकेण च कृतेति फलदोपि न भवति. तदिदानीं सन्तोषाद् द्वयं पूर्यते. **मयानुमोदित** इति, तत्र **मयानुमोदित** इति **स सङ्कल्पोऽनु** पश्चात् **मोदित** इति मोदं प्रापितः. **स** प्रसिद्धः

टिप्पणी

सङ्कल्पो विदित इत्यत्र, **भवतीनामि**त्यस्य विवृतिः **सर्वासामेवाज्ञातस्वरूपाणामि**ति. स्वरूपतो धर्मतश्चेति द्वेधा वेदनं सम्भवति, इह तु **भवतीनां सङ्कल्प** इति पदन्यासेन सङ्कल्पस्यैव वेदनम्, न तु स्वरूपस्यापीति ज्ञाप्यते, स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनानुभवैकवेद्यत्वादग्रे वेदनं भावि, संप्रति तु सङ्कल्प एव विदित इति रसोक्तिः. "लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि"ति न्यायाद्रसमर्यादयैव भगवानेतत्स्वरूपानुभवं करिष्यतीत्याशयेनैवमुक्तम्. **मयानुमोदित** इत्यत्र, **अनेन**

लेखः

सङ्कल्प इत्यत्र **तदैव ज्ञानमि**ति, प्रबुद्धाया एवार्चने देवतायाः पूजकसङ्कल्पज्ञानं भवतीत्यर्थः. **परमर्चनमि**ति, अर्चनस्य भावनासिद्धत्वात् साक्षात्स्पर्शाभावेन स सङ्कल्पोऽसत्यः स्वरूपतो भवेद्. देवताज्ञां विनापि कृतेऽर्चने सति स सङ्कल्पोऽति**फलदोपि न भवति** फलतोऽप्यसत्यो भवेत्. **द्वयं पूर्यत** इति, सङ्कल्पस्य स्वरूपतः फलतश्च सत्यत्व**मसौ-सत्य-**इति पदाभ्यामुच्यत इत्यर्थः. **तत्रे**ति श्लोकोत्तरार्धे इत्यर्थः. पूर्वमुक्तं प्रतीकमुत्तरार्धस्य ज्ञेयम्. सङ्कल्पस्य फलदत्वं विवृण्वन्ति **स सङ्कल्प** इत्यारभ्**येति भाव** इत्यन्तेन. **स त्ववस्त्वि**ति, स तु सङ्कल्पो

---

१. °येत्. २. ज्ञाताज्ञातस्व°, अज्ञाततत्त्व°.

पूजायामभिव्यक्तो भावपूर्वकदृष्टिपूर्वकपुष्पादिपदार्थानां भाविते भगवति समर्पणरूपः. स त्ववस्तुसमुदायरूप इत्यसत्य एव स्वरूपतो, ज्ञापकः परं जातः तज्ज्ञापितमाह**हासावि**ति, इदानीमहं प्रत्यक्षोऽन्तःकामश्च दत्तो भावोद्गारिणी दृष्टिश्चेयं, निवेद्यं तु सर्वमेवातः पूर्वाकृतितुल्यमेतत् साम्प्रतं जायमानं सर्वमे**वासावि**त्युच्यते. **स** स्वरूपतः **सत्यो**पि फलतोपि **सत्यो भवितुमर्हति**, सत्यात् स[1]त्यं फलमुचितमिति. अतो योग्यत्वादेव फलं भविष्यति, न चिन्ता कर्तव्येति भावः. अनेन कार्याधीनत्वाद् गोपिकाधीनमेव फलमिति वाचनिकोऽपि सन्देहो निवारितः ॥२५$\frac{1}{2}$॥

ननु कालान्तरेऽन्यां सामग्रीं प्राप्येयं सामग्री विशकलिता पूर्वावस्थामेव प्राप्स्यति न त्वेवंरूपा स्थास्यतीत्याशङ्क्य सामान्यन्यायेन परिहरति **न मयी**ति.

टिप्पणी

कार्याधीनत्वादित्यादि, **असावि**तिपदेनोक्तोऽर्थः **कार्य**पदेनोच्यते फलं च भगवद्रमणं, तच्चैतन्निवेदितदेहेन्द्रियादिभोगरूपमेव तच्चोक्तकार्यमध्यपाति; कार्यं चैतत्कर्तृकत्वेनैतदधीनमिति तथा. **असावि**ति पदोक्तपूजाया भगवति विविधरसभावजनकत्वेन तत्पूर्वक-स्मितविलासेक्षणादिभिरेतद्भावः पूर्यते, नान्यथेति परस्परं भोग एवाद्भुतः सम्पद्यते. इदं चोक्तपूजामध्यपाति, पूज्यकर्तृकनिवेदितभोगस्य पूजामध्यपातित्वात्. एतस्या एव रसमर्यादाक्रमेण पुष्टाया अग्रिमफलसाधकत्वमिति सुष्ठूक्तं **गोपिकाधीनमेव फल**मिति. अत एवाधुना न रमणम्. तेन कृष्णचेतस्त्वेन मानसनिश्चये सत्यपि "यदि मे दास्य" इति वचनेन "यूयं विवस्त्रा" इत्यादिवचनेन च जनितो यः फले संशयः सोऽपि निवारित इत्यर्थः ॥२५ $\frac{1}{2}$ ॥

लेखः

भावनासिद्धत्वाद् वस्तुसमुदायो रूपे यस्य तादृशो न भवति अतः **स्वरूपतोऽसत्यः परं** त्वधुना स्वरूपतः सत्यः सन् फल**ज्ञापको जात** इत्यर्थः. **तद्ज्ञापित**मिति फलजननमित्यर्थः. **असावि**ति, **अर्हती**त्यन्तस्य प्रतीकमिदं न तु पदमात्रस्य. **कार्याधीनत्वादि**ति फलस्येति शेषः. फलं कार्याधीनं, कार्यं च गोपिकाधीनमतः फलस्यापि गोपिकाधीनत्वं सम्पन्नमित्यर्थः ॥२५$\frac{1}{2}$ ॥

नन्विति, भगवति निवेदितः सङ्घातोऽनिवेदिभिः सङ्गं प्राप्यानिवेदितो

१. सत्यफलम्.

न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।
भर्जिताः क्वथिता धाना भूयो बीजाय नेशते ॥२६$\frac{1}{2}$ ॥

अयं सामग्र्याः संस्कारो, यथा संस्कृतो [1]ब्राह्मणोऽसंस्कृतैर[2]पि सहितो नासंस्कृतो भवति नापि पुनःसंस्कारो भवत्यतो भगवति [3]समर्पिता सर्वा सामग्री भगवदीया जाता. कोटिसूर्याधिकज्ञानाग्निरूपो भगवांस्तत्र सर्वं बु[4]द्ध्यधीनमिति बुद्धिश्चेत् समर्पिता तदा सर्वमेव समर्पितमिति बुद्धिसमर्पणमेवाह **मय्यावेशितधियामि**ति. न केवलं समर्पिता कि**न्त्वावेशिता** तदुपर्येव स्थापिता. बुद्ध्यधीनः काम, इच्छा हि ज्ञानाधीनेति. "कामः सङ्कल्प" इत्यादिश्रुतौ "सर्वं मन एवे"ति निरूपणं मनोधर्मत्वात्. "मनसस्तु परा बुद्धिर"तो बुद्ध्यधीनं सर्वम्. यथा राजनि निगृहीते राज्यमेव तदधीनं भवत्येवं बुद्धौ निवेदितायां सर्वमेव निवेदितमतः पूर्वावस्थायां यद् रूपं तत् तेषां न भवति. कामो हि पुरुषात्मकः, "काममय एवायं पुरुष" इतिश्रुतेः. यदि **कामः कामाय** न क्लृप्तस्ततोऽग्रे तस्मात् सङ्घातात् न सङ्घातान्तरमुत्पत्स्यते किन्तु स एवान्तिमः सङ्घातो भवति, धिया सह कामस्यापि दग्धत्वात्; काममयश्च सङ्घातः. तत्र दृष्टान्तेनावेशनमात्रेण तस्याकार्यत्वं साधयति **भर्जिता** इति, यवादयो हि भर्जिता धाना भवन्ति, धानास्तु भ्रष्टयवा इति. धनं हि धनोत्पादकं तथा यवा यवोत्पादका न तु धानावस्थायाम्. अतः पूर्वावस्थां परित्यज्य ये सम्बन्धमात्रेण तदीया भवन्ति ते न तत्कार्यं कुर्वन्ति. केषाञ्चिद् बीजानां केवलाग्निना बीजशक्तिर्न गच्छति तेषां जलाग्निसंयोगेन गच्छतीति **क्वथिता** इत्युक्तम्. उपलक्षणमेतद्, यावता यस्य बीजशक्तिर्गच्छति ततस्तदनन्तरं तत् कार्यक्षमं न भवतीत्यतो **धाना** जाता **भूयो बीजाय नेशते** न समर्था भवन्ति. अथ "वान्नं धानासु लीयते धाना भूमौ प्रलीयन्त" इत्यत्र 'धाना'शब्देन बीजान्युक्तानीत्यत्रापि तथैवेति ज्ञेयम्. तेन **भर्जिता** इत्युक्तिर्युक्ता. अतो **मयि**

लेखः

भविष्यतीत्यर्थः. **न मयी**त्यत्र **अयमि**ति भगवति बुद्ध्याद्यावेश इत्यर्थः. **अत** इति बुद्ध्यावेशस्य संस्कारत्वादित्यर्थः. **जाते**त्यत्र तथाऽसंस्कृता न भवतीति शेषो ज्ञेयः. **अकार्यत्वमि**ति, न कार्यं कामान्तरं यस्मात् तादृशत्वमित्यर्थः. धनस्यावस्थाविशेषो धानं, तस्येदमित्यण्. धनावस्थायां यवा यवोत्पादका **न तु** भ्रष्टत्वेन **धानावस्थायाम्**. तस्यामवस्थायां धनसम्बन्धिनो यवा न तु धनरूपा इत्याहुः

१. °संस्कृतैः सङ्गतोपि. २. लुप्तम्. ३. सर्वा सामग्री समर्पिता. ४. भावि.

समर्पितः **कामः** पुनः कामान्तरं न जनयिष्यति. सुतरां, पूर्वावस्थां न प्राप्स्यति तथा सति, जनयेदे"वाधिकं तत्रानुप्रविष्टमि"ति ॥२६ $\frac{१}{२}$ ॥

यत्र क्वापि तिष्ठन्तु न प्राकृतत्वं भविष्यत्यतो गच्छतेत्याह **यातावला** इति.

यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।
यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः ॥२७ $\frac{१}{२}$ ॥

पुनः स्वकीयत्वेन सम्बोधनं स्नेहं सूचयति. सह पर्यटनं तु बलकार्यं, यथा भूमिर्नान्यित्र नीयते भौमा एव च नीयन्ते तथापि संस्कारार्थं कर्षणवत् क्रियया व्याप्रियत इति भवानेव वा स्थित्वा तथा करोत्वित्याशङ्क्याह **सिद्धा** इति. न भवतीषु किञ्चित् साध्यमस्ति किन्तु **सिद्धा** एव भवत्यः, अतो **व्रजं यात** गच्छत. अलौकिकीं च दृष्टिं दत्त्वाह **मयेमा रंस्यथ क्षपा** इति— **इमाः** परिदृश्यमाना क्षपा

टिप्पणी

अत्रैव **यातावला** इत्यस्य विवरणे, **यथा भूमिरि**त्यादि. अस्य कामस्य कामान्तरानुत्पादकत्वेन[१] दृष्टान्तीकृता धाना इति तद्व्यञ्जितोऽर्थोऽत्रोच्यते. ते हि पूर्वावस्थायां भूमावुप्ता अङ्कुरोत्पादकाः. तत्र न हि विजातीयाङ्कुरानुत्पत्त्यर्थं रक्षार्थं भूरन्यत्र नीयते, किन्तु तदुत्पादका भौमा दोषा एव निरस्यन्ते. प्रकृते तु भगवानस्मानतः परं यत्र कुत्रापि स्वसङ्ग एव नयत्विति स्वामिनीनां हृदयम्. तच्चाधुना रसपोषाय लौकिकविरोधाद्रसाभाससम्भवाच्च न कर्तव्यमत इयमाज्ञेति. यद्वा. **भौमा एव** भूसम्बन्धिनो हलादय एव परं भूसमीपं **नीयन्त** इत्यर्थः. तेन यथासम्भवं भवतीरुद्दिश्य सन्ध्यादिष्वहमेव व्रजमागमिष्य इति भावः. **मयेमा**

लेखः

सामान्येन **अत** इति. **सुतरामि**ति, कदाचित् कामान्तरजननेऽपि मत्सम्बन्धिनमेव जनयिष्यति न तु पूर्वसिद्धमित्यर्थः ॥२६ $\frac{१}{२}$ ॥

योजना

यातावला इत्यस्य विवृतौ **तथापि संस्कारार्थं कर्षणवत् क्रियया व्याप्रियत इती**त्यादि. यद्यपि भौमा एवान्यत्र नीयन्ते भूमिस्तु नान्यत्र नीयते तथापि भूमिः कर्षणादिक्रियया व्याप्रियते; तथा वयमपि भजनोपयोग्यतासम्पादनेन संस्कार्या इत्यर्थः. **मयेमा रंस्यथ क्षपा** इत्यस्य विवृतौ **इमाः परिदृश्यमानाः क्षपा मय्येव**

१. °नुत्पादकत्वे मू. पा.

मय्येव विद्यमानाः क्षपा रात्री**र्मया** सह **रंस्यथ** रमणं करिष्यथ. अत्यन्तसंयोगे द्वितीया. रमणसहितास्ताः प्रदर्शिता इति न सन्देहः. नन्वेतदेव कथं फलं, नित्यसम्बन्धोऽन्यो वाहोरात्रसम्बन्धः कथं नोच्यते इत्याशङ्क्याह **यदुद्दिश्ये**ति, रमणमेवोद्दिश्**येदं व्रतं चेरुरार्यायाः** कात्यायन्या **अर्चन**लक्षणम्. स्वार्चनस्य तु सत्यत्वे विनियोगो, रमणं तु तद्व्रतफलम्. तत्र तु मास एव नियामको, रात्र्यन्ते च पूजनमतो रात्रावेव परिमितकाले रमणं, न दिवसे नाप्यपरिमितकाले. किञ्च

टिप्पणी

रंस्यथेत्यत्र, **रमणसहितास्ता** इति. आसां क्षपाणामेतन्मात्रभोगार्थमेवाविर्भावादेतज्ज्ञापको धर्मविशेषः क्षपासु वर्तत इति तद्दर्शनेन स्वरमणनिश्चयोऽभूदित्याशयेनेदमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥२७ $\frac{१}{२}$ ॥

लेखः

यातावला इत्यत्र क्षपारमणयोरत्यन्तसंयोगस्यार्थमाहुः **रमणे**ति. अत्र करणे ल्युड् **इति**हेतोः **सन्देहो न** स्थित इत्यर्थः. अक्षरार्थोऽयमिति ज्ञेयम्. **नित्यसम्बन्धः** सर्वदा सम्बन्धोऽन्तर्गृहगतानामिव. तथा सति तासामिवासामपि द्वितीयरसानुभवो न स्यादित्यरुच्याहुः **अहोरात्रे**ति. कदाचिदह्नि कदाचिद् रात्रावेवं प्रत्यहमित्यर्थः ॥२७ $\frac{१}{२}$ ॥

योजना

विद्यमाना इति. अत्रेदं ज्ञेयम्— इयं वस्त्रहरणलीला हेमन्तर्तौ दिवा जाता, तत्र **इमाः क्षपा** इत्युक्तिः कथं सङ्गच्छेत ? रात्रौ चेद् रात्रिसाजात्यात् शरत्कालसम्बन्धिन्यो रात्रयो गृह्येरन्. शरदि ऋतौ चेद् दिवा कथनेऽपि शरत्सम्बन्धिनीनां रात्रीणां ग्रहणं स्यात्. प्रकृते तु हेमन्तर्तुर्दिनं चे**तीमाः क्षपा मया** सह **रंस्यथे**त्युक्तिर्विरुद्धा, शरत्कालसम्बन्धिरात्रिषु रमणस्य जायमानत्वाद्, "भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिका"इति वाक्यात्. एवं स**तीमाः क्षपा** इति कथं भगवतोक्तमित्याशङ्क्याहु**रिमाः परिदृश्यमानाः क्षपा मय्येव विद्यमाना** इति. इमाः क्षपा अलौकिक्यो भगवद्रमणैकाधिष्ठानभूता रमणसहिता नित्याः प्रापञ्चिकरात्रिभ्यो भिन्ना अलौकिकी या शरत् तत्सम्बन्धिन्यः. अतो हेमन्तर्तौ दिवापि ता रात्रयः प्रदर्शिता, **मयेमा रंस्यथ क्षपा** इत्यत्रेदंशब्दप्रयोगात्, "इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदोरूपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादि"तिवाक्यादिदंशब्दस्य सन्निकृष्टवाचकत्वात् ॥२७ $\frac{१}{२}$ ॥

सतीर्हि सतीरूपाः, पूर्वसवर्णोऽत्र. सतीनां न दिवसे रमणं नापि सर्वदा यथेष्टमिति, अतो विवाहितान्यायेन रमणं भविष्यतीति भावः. प्रथमवाक्यसमागमने तु भगवदाज्ञाकरणादक्षयमेव फलं भवेत्, कर्मफलं तु क्षयिष्णु ॥२७½॥

ततो भगवताज्ञप्ता आज्ञोल्लङ्घनभीता व्रजं गता इत्याह **इत्यादिष्टा** इति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ।

ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजं कृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्रजम् ॥२८½॥

यद्यपि कामो महांस्तथापि भगवदिच्छया बाध्यते. मनोरथश्च प्राप्तः परं साक्षाद्विवाहाभावात् **कुमारिका** एव. तासां रसान्तरव्यावृत्त्यर्थं भक्तिमाह **ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजमि**ति, हृदि भगवच्चरणकमलं ध्यायन्त्यः. **कृच्छ्रा**दिति कष्टं प्राप्य मध्ये गन्तुमशक्ताः कथञ्चिद् **व्रजं निर्विविशु**र्गृहगमनाज्ञया तादृशस्तापो वृत्तो येन जीवनमपि तत्कालीनं न [1]सम्पद्येत यदि पदाम्भोजध्यानं न स्यात्. तस्मिन् सति तद्विषयस्याम्भोजत्वेन तापहरणाद् जीवनसम्पत्तिरभूत्. तथापि **कृच्छ्रा**दित्युक्तेस्तद्ध्यानं तापकार्यप्रतिबन्ध एवोपक्षीणं न तु तद्धरणेऽपीति ज्ञाप्यते. एवं साधिकैस्तत्त्वैस्तासामर्धभक्ति[2]र्निरूपिता तत्त्वातिक्रमश्च ॥२८½॥

अथ ज्ञानं निरूप्यते[3]न्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसानं स्यात्. तैर्यद्यन्यार्थता

टिप्पणी

अत्रैवोपसंहारे **तासामर्धभक्तिरि**ति, अङ्गसङ्गाभावादर्धत्वम् ॥२८½॥

अत्रैवाग्रिमप्रकरणार्थनिरूपणे, **अन्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसानं स्या**दिति. अ**त्राथ गोपैरि**त्यनेनोक्ता गोपाला उच्यन्ते, न तु पूर्वोक्ताः, विनियुक्तत्वात्.

लेखः

इत्यादिष्टा इत्यत्र. यावत्कामस्याजातत्वा**ल्लब्धकाम**त्वं कथमित्यत आह **यद्यपी**ति. **मनोरथश्चे**ति, पतित्वं च प्राप्तं, **सिद्धा** इति वचनादित्यर्थः ॥२८॥

योजना

इत्यादिष्टा भगवतेत्यत्र **साधिकैस्तत्त्वैरि**ति सार्धैरष्टाविंशतिभिः श्लोकैरित्यर्थः. **तासामर्धभक्तिरि**ति **अङ्गसङ्गाभावादर्धत्वमि**ति भगवता टिप्पणीकारेणोक्तम् ॥२८½॥

---

१. सम्पद्यते. २. °श्च साधने. ३. रूप्यते°.

बुध्येत तदा क्रमेण भगवदर्थमेव सर्वमिति ज्ञातं भवेदतस्तेभ्यः परार्थतां विद्यां प्रथमपर्वरूपां भगवान् बोधयितुं स्थानान्तरे जगामेत्याह**अथे**ति दशभिः.

अथ गोपैः परिवृतो भगवान् देवकीसुतः ।

वृन्दावनाद् गतो दूरं चारयन् गाः सहाग्रजः ॥२९½॥

अथ भिन्नप्रक्रमेण **गोपैर्वृतो भगवान्** भक्तोद्धारार्थं प्रवृत्तो **वृन्दावनाद् दूरं गतो** वृन्दावनं परित्यज्याग्रे गतो, वृन्दावनस्य तु स्त्रीप्राधान्याद् ज्ञानं न भविष्यतीति. तत्र गतानां ज्ञानार्थं प्रथमतो धर्ममाह **चारयन् गा** इति. पूर्वं तु न गोभिः सहितो नापि गोपालसहितो नापि बलभद्रसहितः, पश्चादेव च ते मिलितास्तस्मिन्नेवावसरे. तदुक्त्वा ज्ञापित**मथ गोपैरि**ति ॥२९½॥

टिप्पणी

गोपपदेनैव च तद्व्यावृत्तिः, तेषु तदभावात्. अत एव मूले तेषु वयस्यत्वादिकमेवोक्तं न तु गोपत्वमपि. स्तोकादयो यदि व्रजस्थं वस्तुमात्रं न केवलं भगवदर्थं किन्त्वन्यार्थमपीति जानीयुस्तदा पूर्ववृत्तान्तं श्रुत्वा प्रभौ दोषारोपं कुर्युः. स एव चानर्थरूपः. यदि तदर्थमेव सर्वमिति जानीयुस्तदोक्तवैपरीत्यमित्यर्थः. अत्रैव **वृन्दावनाद् गतो दूरमि**त्यस्य विवरणे, **वृन्दावनस्य स्त्रीप्राधान्यादि**त्यादि. अत्रोपक्रान्तत्वात् परार्थताज्ञानमेव **ज्ञान**पदेनोच्यते. भगवदीयव्रजस्त्रीणां तु रसभावभरेणास्मदर्थमेव प्रभुप्राकट्यमिति ज्ञानं दृढम्. अत एव वक्ष्यन्ति च "व्यक्तं भवान् व्रजजनार्तिहरोऽभिजात" इति. एवं सति तद्वने तद्विपरीतज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः. भगवदतिरिक्ते वस्तुनि तूपेक्षेति तस्मिन् [1]तदर्थत्वात्तदर्थत्वज्ञाने अपि न सम्भवत इति भावः ॥२९½॥

लेखः

अथेत्यस्याभासे **प्रथमपर्वरूपामि**ति, "विद्यापञ्चकमत्रापी"त्यत्र टिप्पण्यामुक्तं यत् प्रथमं पर्व तद्रूपामित्यर्थः ॥२९॥

योजना

अथ गोपैः परिवृत इत्यस्याभासे **विद्यां प्रथमपर्वरूपामि**ति. "वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेदि"तिवाक्ये वैराग्यं प्रथममुक्तमतः **प्रथमपर्वरूपामि**त्यस्य वैराग्यरूपामित्यर्थो ज्ञेयः. वैराग्ये जाते परोपकारार्थता फलिष्यति ॥२९॥

---

१. तदर्थत्वातदर्थत्व° मू. पा.

तदा[1] कियद् दूरे गत्वा श्रान्तेषु सर्वेषु क्वचिद् छायामुपविष्टेषूपदेशार्थं किञ्चिदाहेत्याह **निदाघेति**.

निदाघार्कातपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः।
आतपत्रायितान् वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः ॥३० १/२॥

निदाघकाले योऽर्कस्तस्यातपे तिग्मेऽपि **स्वाभि**श्छायाभि**रात्मनः** स्वस्यात**पत्रायितान्** श्वेतच्छत्राकारेण समागच्छतः [2]पूर्ववर्णितान् वृक्षान् **वीक्ष्य व्रजौकसो** गोपान् **प्रत्याह**, व्रजजातापेक्षया वनजाता एव वृक्षाः समीचीना इति. पञ्चपर्वां विद्यां बोधयिष्यति वृक्षदृष्टान्तेन. वृक्षेषु चतस्रो विद्याभेदा[3] गोपेष्वेका. [4]यथा ता अपि चतस्रो भवन्ति तदर्थमुपदेशः. यद्यपीदानीं न निदाघकालो नाप्येत आतपत्रायिताः किन्तु तेषां पूर्वावस्थामेव स्मृत्वा साम्प्रतं तान् **द्रुमान्** दृष्ट्वाह ॥३० १/२॥

अत्रैकादशमुख्याधिकारिणो गोपा एकादशेन्द्रियाधिष्ठातृरूपास्ते चेत् परार्थास्तदा सर्वं सिद्धमिति तान् सम्बोधयति **हे कृष्णे**ति.

हे कृष्ण स्तोक हे अंसो श्रीदामन् सुबलार्जुन।
विशालर्षभ तेजस्विन् देवप्रस्थ वरूथप ॥३१ १/२॥

भगवतो नामकरणे अन्या अपि गोपिकाः स्वपुत्रनाम तथा कृतवत्यः. [5]स्तोको द्वितीयः, **अंसुर**परः, **श्रीदामा सुबलोऽर्जुनो विशाल ऋषभस्तेजस्वी** देवप्रस्थो **वरूथप**श्च. वरूथपो मनसस्तन्निकटस्थानि[6] निकटस्थस्यैव कृष्णो वाचः. स्तोका

टिप्पणी

निदाघार्कातप इत्यत्र, **व्रजजातापेक्षये**ति. भगवदन्तिकागमने निवारकत्वाद् वृक्षाणां चैतद्रमणानुकूलत्वात्तथात्वमिति भावः. यद्वा, व्रजजाता वृक्षा एवात्रोच्यन्ते. तेषु लीलाविशेषानुपयोगात्तथात्वम् ॥३० १/२॥

लेखः

[7]**हे कृष्णेत्यस्याभासे इन्द्रियाधिष्ठातृरूपा** इति, इन्द्रियाधिष्ठातारो रूपेषु

योजना

निदाघार्कातप इत्यत्र **व्रजजातापेक्षया वनजाता एवे**त्यस्यार्थष्टिप्पण्यां पक्षद्वयेन स्फुटमुक्तः ॥३०॥

---

१. लुप्तम्. २. पूर्वं व°. ३. विद्या गो°. ४. यथैता.
५. स्तोकोपि. ६. °टस्थो. ७. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे.

रसस्य, एकत्रोभयसत्त्वात्. पुनरन्येषां भिन्नतया सम्बोधनम्. अंसुर्घ्राणस्य, श्रीदामा चक्षुषः, सुबलो बाह्वोः, अर्जुनः श्रोत्रयोः, विशालस्त्वचः, ऋषभः पादयोः. अवशिष्टस्तेजस्वी, पाकज्ञापकत्वात्. एतेषां भगवता सह संव्यवहार इति महत् पर्व सिद्धं तत् सम्बोधनेन निरूपितम् ॥३१ १/२॥

द्वितीयमाह **पश्यते**ति.

पश्यतैतान् महाभागान् परार्थैकान्तजीवनान्।
वातवर्षातपहिमान् सहन्तो वारयन्ति नः ॥३२ १/२॥

धर्मः प्रथमं, सर्वपरित्यागेन परार्थता द्वितीयं, सर्वत्र भगवद्बुद्धिस्तृतीयं, तस्य ज्ञापिका सर्वसेवा, अकामश्चतुर्थो— भगवदीयानां चेदेतच्चतुष्टयं तदा कृतार्थता भवतीति. प्रथमो यादृशो धर्मोऽपेक्ष्यते तादृशमाह **पश्यते**ति. आदौ धर्मसन्देहे धर्मात्मानो द्रष्टव्या. धर्मो हि भाग्यवतामेव फलति, अन्यथा विघ्नः स्यात्. भाग्यं च महतः, तस्य ज्ञापकं यशः सर्वैरुच्यमानं, तदाह **महाभागानि**ति. धर्मस्वरूपमाह **परार्थे**ति. जीवनं तदुपकरणं च स्वस्य तत्र परार्थमेव चेद् जीवितं तदान्ते धर्मो

टिप्पणी

परार्थैकान्तजीवनानित्यत्र. **परार्थजीवनानि**त्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि **यदेकान्त**पदयोः कथनं तत्तात्पर्यमाहुः **तदा अन्ते धर्म** इत्यादि. जीवनस्य परार्थसाधनत्वेन तत्पूर्वकालीनस्य तस्य तथात्वं वाच्यम्. तथा चोत्तरक्षणे जायमानः

लेखः

येषामित्यर्थः. व्याख्याने, **पाकज्ञापकत्वादि**ति. अश्रुआदयः पायुकार्यं, तैरन्तः खेदपाको जायते; तेजसाप्योदनादिपाको जायते इति भावः[1] ॥३१ १/२॥

पश्यतेत्यत्र **प्रथमं पर्वे**ति, वृक्षेषु चतुष्टयमध्ये प्रथममित्यर्थः. **वातवर्षे**त्यत्र

योजना

हे कृष्ण स्तोकेत्यस्याभासे **अत्रैकादश मुख्याधिकारिणो गोपा** इति, कृष्ण-सञ्ज्ञकगोपादयो वरूथपान्ता एकादशेत्यर्थः. **इन्द्रियाधिष्ठातृरूपा** इति निरोध्य-भक्तानामेकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृरूपा इत्यर्थः. "भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठमि"ति कृष्णोपनिषत्सु कृष्णावतारपरिकरस्य वैकुण्ठस्थत्वोक्तेरेते सखायो वैकुण्ठवासिनो व्रजस्थनिरोध्यभक्तानामेकादशेन्द्रियाधिष्ठातारो भगवता सहैवावतीर्णा इति बोध्यम्. व्रजस्थानामलौकिकत्वेन प्रपञ्चातीतत्वात् तदिन्द्रियाधिष्ठातृता प्रपञ्चातीतवैकुण्ठस्थपरिकरभूतानामेवोचितेति ॥३१॥

---

१. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे.

निरूपितः स हि मुख्यो''ऽन्ते या मतिः सा गतिरि''तिसामान्यपक्षं व्यावर्तयति. परार्थमेवैकान्ततो **जीवनं** वर्तते येषामिति. [1]एकान्तजीवनत्वात् न स्वार्थपरार्थत्वरूपमध्यमत्वं, स्वार्थं त्वधमम्. एवं स्वरूपतोऽन्ततो धर्मं निरूप्य [2]बाह्यधर्ममाह **वातवर्षे**ति. जीवनेन हि वर्धते शरीरं, सा वृद्धिः परेच्छयैव. यदि च[3] परो वृद्धिं न मन्यते, तावतैव दारुणा कार्यमिच्छति. एवं जीवनं चेत् परार्थता भवति तथा धर्मोऽपि यदि परार्थ एव भवेत्. केवलश्चेदधमः. उभयार्थश्चेत् काम्यो मध्यमो, यथोपवासाः. विद्यमानमन्नमन्येभ्यो दत्त्वा तदभावे रन्तिदेवस्येव ते[4] मोक्षहेतवः.

टिप्पणी

परार्थः पूर्वक्षणीयजीवनस्यान्ते भवति. स च न प्रासङ्गिकस्तथा किन्तूद्देश्यत्वेन मुख्यः. एतदर्थ**मेक**पदम्. एतदेवोक्त**मन्ते या मतिरि**त्यादिना. एवं सति **परार्थ एवैको** मुख्यो**ऽन्ते** यस्येति मूलार्थः सम्पद्यते. अस्मिन्नेव पक्षे योजनान्तरमप्याहुः **एकान्तत** इति. **यथोपवासा** इत्यादि. एतस्यैव विवरणं **विद्यमानमि**त्यादिना क्रियते. तथाहि त**द्दत्त्वा** स्थितस्य **रन्तिदेवस्य तदभावे** अन्नाभावे सति ये जाता उपवासास्ते

लेखः

पूर्वार्धे आन्तरो धर्मो निरूपित इत्यान्तरमेव जीवनं निरूपितम्, अत्र बाह्यो धर्मो निरूप्यत इति जीवनमपि बाह्यं निरूपणीयमिति तमाहुः **जीवनेन ही**ति. वृद्धिर्बाह्यं जीवनमिति भावः. **न मन्यते** इत्यत्र तदेति शेषः— **वृद्धिं** तेषां वातादिसहनेन तद्धारणं **न मन्यते** तदा **तावतैव कार्यमिच्छति** तदा तथैव भवतीति शेषः. तथेति. **यदी**त्यस्यानन्तरं 'भवेत्'-'तदे'तिपदद्वयं शेषः; यावदन्नदानादिकं परो मन्यते तावत् चेद् भवेत् तदा परार्थ एव भवेदित्यर्थः. **केवलश्चेदि**ति स्वार्थ एव चेदित्यर्थः.

योजना

परार्थैकान्तजीवनानित्यत्र **अन्ते धर्म** इत्यादेरर्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. **वातवर्षे**त्यत्र **सा वृद्धिः परेच्छयैव यदि च परो वृद्धिं न मन्यते तावतैव** दारुणा **कार्यमिच्छती**ति. **सा** वृक्षाणां **वृद्धिः परेच्छयैव** परस्य रथकारादेरिच्छया भवति. तदेव स्पष्टयन्ति **यदी**त्यादिना. **परः** काष्ठाद्याकाङ्क्षी **वृद्धिं न मन्यते** नेच्छति किन्तु सूक्ष्मस्यैव वृक्षस्य छेदनमिच्छति तदा वृद्धिर्न भवत्यतो वृक्षवृद्धिः परेच्छयैवेत्यर्थः. **उभयार्थश्चेदि**ति स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविशिष्टश्चेदित्यर्थः. **निर्हेतुश्चेदि**ति, एतस्यार्थ-

१. एकान्तत्वात्. २. बाह्यं. ३. लुप्तम्. ४. लुप्तम्.

स्वतोप्यभावेऽन्यतः पोषणे तेषां दुःखाभावाय मध्यमः, तदुभयाभावे क्लेशात्मकः. निर्हेतुश्चेदधमोऽपि महान्. सकामश्चेत् मध्यमः. अन्यापकारी त्वधमाधमः. तत्रोत्तममाह, **वातवर्षा आतपो हिम**श्च त्रयः कालगुणाः, आद्यश्चतुर्णां सहकारी. **एतान् सहन्तो**ऽन्येषा**मेतान् वारयन्ति**, तत्रापि **नो**ऽस्माकम्. अनेन प्रमाणं प्रत्युपकाराभावश्चोक्तः. बाह्यमेतदेव तपः, अनशनादिकं तु प्रायश्चित्तमिति न धर्मत्वेन परिगणितम्. अन्ये सर्वे भेदा हीनाः ॥३२½॥

एवं धर्मं निरूप्य परोपकारलक्षणमर्थरूपं निरूपयत्य**हो** इति.

टिप्पणी

तस्य **मोक्षहेतवो** जाता इत्यर्थः. तथा चैतादृशास्त उत्तमा इति भावः. **स्वत** इति स्वत एवान्नाभावे सति, न तु दानप्रयुक्त इत्यर्थः. ईदृशस्यान्यतोऽन्नप्राप्तिसम्भवेऽपि स्वस्यापेक्षासत्त्वेऽपि तत्पीडाभावाय तद्दत्तान्नाग्रहणेन य उपवासः स मध्यम इत्यर्थः. **तदुभयाभाव** इति. स्वतः परतश्चान्नाभावे सत्यन्नकामनायां सत्यां य उपवासः स तथेत्यर्थः. **निर्हेतुश्चेदि**ति, ईदृशोऽपि चेदनेनोपवासेनास्येष्टं स्वस्य वा करिष्य इति संकल्पं न कुर्यात्तदा स उत्तमः, तस्मिन्सति मध्यमः. अग्रे स्पष्टम्. **वातवर्षातपहिमानि**त्यत्र, **आद्यश्चतुर्णामि**ति, **चतुर्णां** मध्य **आद्य**स्त्रयाणां **सहकारी**त्यर्थः. यद्वा. मन्दोऽनिलः स्वसजातीयानेकसहकारेण महत्कार्यमपि करोतीत्याशयेनेदमुक्तम्. तथा च यथाश्रुत एव ग्रन्थो बोद्धव्यः ॥३२½॥

लेखः

निर्हेतुश्चेदित्यादिना अधर्मेऽपि त्रैविध्यं विवृतम् ॥३२½॥

योजना

ष्टिप्पण्यां स्फुटः. **आद्यश्चतुर्णामि**ति **चतुर्णां मध्ये** इति टिप्पण्यां; **चतुर्णां** वातवर्षातपहिमानां **मध्ये आद्यो** वातः वर्षातपहिमानां **सहकारी.** अतो वर्षापि वातेन सहकृता पीडयति, एवं ग्रीष्मे आतपः शीतकाले हिमं चेति वातस्य सहकारित्वम् ॥३२½॥

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम्।

सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥३३½॥

एषामेव वरं जन्म देहग्रहणानन्तरजीवितं येषां न स्वार्थापेक्षा. तदुपपादयति **सुजनस्येवे**ति दृष्टान्तेन. **अहो** इत्याश्चर्यम्, एतादृशमपि जन्म जायत इति 'यत्र[1] स्वकार्यं नास्त्येव. भगवतोऽप्यवतारे लीला भवति. यद्यपि सा परार्था तथापि लोकप्रसिद्ध्या[2] स्वार्थापि भवत्यतो भगवतोऽप्याश्चर्यम्. केवलं कर्मफलभोगे मण्डूकानामिव परार्थता न स्यादत **एषामेव जन्म वरम्.** तत्र हेतुः **सर्वप्राणिनामुपजीवनं** यस्मिन्निति. ये हि सर्वान् जीवयन्ति ते सफलजीवनाः. तद् येन भवति तत् सुजनेषु प्रसिद्धं— यथा सतां गृहे समागतोऽ**र्थी** याचको विद्यमानेऽर्थे **विमुखो** न गच्छति. तादृशो दुर्लभ इत्येकवचनम्. **येषामि**ति सर्वनाम्ना वृक्षाः सर्वे तद्विधा एवेत्याधिक्यं निरूपितम्. **वै** निश्चयेनैव[3] ग्रहीतुं योग्याः. तत्रार्थित्वे सम्मते विमुखा न भवन्ति. अग्रेऽपि **वीनां मुखे** न प्रविशन्ति यदि दारूणि भवन्ति. नापि कालमुखे पतन्ति यदि वृक्षभिक्षुका एव भवन्ति ॥३३½॥

एवमर्थोत्तमतां निरूप्य कामोत्तमतां निरूपयन्नेतेषां कामजनितमपि सर्वं परार्थमेवेत्याह **पत्रे**ति.

टिप्पणी

विमुखा यान्ति नार्थिन इत्यत्र, **अग्रेऽपि वीनां मुखे न प्रविशन्ती**त्यादि. **अग्रेऽपि** देहत्यागानन्तरमपीत्यर्थः. **वीनां** पक्षिणां गृध्रादीनां मुखानि भक्षणार्थं भवन्ति येषु ते **विमुखास्**तादृशाः सन्तो **न यान्ति**, दारुषु सत्सु देहस्य भस्मीभावात्. विशब्दस्य कालवाचकत्वेपि तथा. **वृक्षमात्रभिक्षुकाः** परमहंसाः ॥३३½॥

लेखः

अहो इत्यत्र **तद्येने**ति, **तत्** सफलजीवनत्वं **येन** सर्वोपजीवनेन **भवती**त्यर्थः. **सर्वनाम्ने**ति, महासञ्ज्ञाकरणे अन्वर्थत्वाशयस्वीकारादिति भावः. **ग्रहीतुमि**ति स्वसाधर्म्येणेति शेषः ॥३३½॥

योजना

विमुखा यान्ति नार्थिन इत्यत्र **अग्रेऽपि वीनां मुख** इत्यादेष्टिप्पण्यां स्फुटोऽर्थः ॥३३½॥

---

१. अत्र. २. प्रसिद्धा. ३. निश्चयेन.

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः।

गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥३४½॥

पत्राणि संयोगिद्रव्याणि, यथा केशा दन्ताश्च. तत्र पत्राणां सर्वोपयोगो न केशानां कथञ्चन. **पुष्पाणि** रजोरूपाणि, तानि सर्वपुरुषार्थसाधकानि स्त्रीणां तु तासामप्यपकारजनकानि. **फलानि** पुत्रा इव, तेषामर्थे परमन्यान् घातयन्ति न तु तान् प्रयच्छन्ति. **छाया** गृहमिव— न तत्र सर्वः प्रविशति प्रविष्टोऽपि तापयुक्तो भवति शीतवद् भयं च प्राप्नोति व्यसनानि च वृष्टिवत्. **मूलं** तेषां धर्म एव— प्राणिनां धर्मे पशवो हन्यन्तेऽत्र तु मूलमन्येभ्यः प्रयच्छन्त्यौषधार्थम्. तथा **वल्कलानि** च परिच्छदा घटपटादय इव. **दारूणि** काष्ठानि शुष्काणि. उपभुक्तशेषमपि नान्यस्मा उपकरोति, स्त्रीशरीरादिषु तथा प्रसिद्धिः. **गन्ध**श्चन्दनादिषु कीर्तिवत् प्रसिद्धनामानोऽपि नाम्नापि नोपकुर्वन्ति. **निर्यास**स्तदन्तःसारो वाक्यरूपः, **भस्म** तदभाववत्, मृतोऽपि प्रेतवत् श्राद्धादिकारणाद् वापकरोत्येव, इदं तु क्षालनादावुपयुज्यते. **अस्थी**न्यङ्गालास्ते सर्वत्र तैजसेषूपकुर्वन्ति. एतेषां त्वस्थि न कस्याप्युपकरोति प्रत्युत दोषे निमित्ततामापाद्यते "नारं स्पृष्ट्वे"त्यादौ. **तोक्माः** सूक्ष्मवृक्षाः शाखारूपा दासादिवत्. एवं सर्वैरेव सर्वेषां **कामान् वितन्वते** ॥३४½॥

किञ्च न केवलं परार्थं कुर्वन्ति स्वार्थमपि किन्तु परार्थमेवातो मोक्षरूपा विरक्ता ज्ञानिनः पूर्णस्वार्था इति वक्तुमाह**ैतावदि**ति.

एतावद् जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु।

प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत् सदा ॥३५½॥

एतावद्धर्मवद्[1] **जन्म** तत् सफलमत **एतावदे**व वक्ष्यमाणरूपमेव **जन्मसाफल्यं देहिनां** गृहीतदेहानां **देहिषु** गृहीतदेहेषु. देहग्रहणं भगवदिच्छया

लेखः

पत्रेत्यत्र **शीतवदि**ति. छाया तापशीतवृष्टिनिवारिका भवति, गृहे तु त्रयमपि जायते. तत्र शीतस्थानीयं भयं वृष्टिस्थानीयानि व्यसनानि ॥३४॥

एतावदित्यत्र सामान्यतो **देहिनां** मध्ये विशेषतो **देहिषु** गृहीतदेहेष्वित्यर्थः. विशेषं विवृण्वन्ति **देहग्रहणमि**ति. **स्वस्यान्येषां** पुत्रादीनां च **देहग्रहणं** येषां **भगवदिच्छयै**व न तु स्वक्रियया स्वप्रारब्धेन तादृशेषु देहिविशेषेष्वेतावत्साफल्य-

---

१. यद् जन्म.

स्वस्यान्येषामपि, तत्र न स्वक्रिया काचित्. ततः संस्कारैः सिद्धे ज्ञाने यदि सर्वतुल्यता तदा न कोऽपि पुरुषार्थः. भगवान् पुनः सर्वार्थं सर्वं सृष्टवांस्ततः स्वयमपि सर्वं स्वकीयं सर्वार्थं कुर्यात् तदा भगवानिव भवेदित्यवतारतुल्यतया जन्म सफलं भवति; नो चेत् प्रवाहतुल्य एव. परार्थमेव स्वमिति स्वार्थता न सम्भवत्येव, तदाह **प्राणैरर्थैरि**ति. एते चत्वारः प्राणादयः सर्वपुरुषार्थोपयोगिनोऽपि धर्मादिषु प्रत्येकं स्वातन्त्र्येण क्लृप्ताः. अतः प्राणैर्यः साध्यो धर्मस्तं परार्थमेव कुर्यात्. अर्थाः स्पष्टा एव. बुद्धिः कामरूपा सविषयत्वात्. वागुपदेशरूपा मोक्षदायिनी. एवं सर्वेषां चतुर्भिः सर्वपुरुषार्थाः साधनीयाः. एतदपि **सदा** ॥३५½ ॥

इतीति समाप्तिः 'एवमुपदिश्ये'ति नोक्तं पूर्ववत्. अन्यथेयं लीला न स्यात्. यथा भगवतः क्रिया वर्णिता (उक्ता) एवं वाक्यान्यप्युक्तानि. ततो यत् कृतवांस्तदाह **इति प्रवाले**ति.

इतिप्रवालस्तवकफलपुष्पदलोत्करैः।
तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ॥३६½ ॥

तेषां परार्थत्वं यत् प्रसिद्धं तत् प्रदर्शयंस्तेषां **मध्येन** मार्गेण **यमुनां गत** इति सम्बन्धः. येषु वृक्षेषु पञ्चाङ्गानाम**मुत्करा** वर्तन्ते राशयः. **प्रवालाः** कोमलपत्राणि, **स्तवकाः** पुष्पाणां पत्राणां वा, **फलानि पुष्पाणि** च **दलानि** च केवलानि; तैः

टिप्पणी

[1]**एतावज्जन्मेत्यत्र, यदि सर्वतुल्यते**ति. ज्ञाने जातेऽप्यज्ञवत्स्वार्थपरता चेत्तदा तथेत्यर्थः. अत्रैव **एतावज्जन्मे**त्यस्य विवरणे– यथा पुमान् कुण्डलवान् कुण्डली भवति; न हि तत्र कुण्डलातिरिक्तं कुण्डलित्वमस्ति, तस्यैव विशेषणत्वात्, तथात्रापीत्याशयेनाहुः **एतावदि**त्यादि ॥३५॥ इति एकोनविंशोध्यायः ॥

लेखः

मित्यर्थः. **तत** इति, भगवदिच्छया देहग्रहणात् **सिद्धे**ऽपि **ज्ञाने** जन्मसाफल्यं वक्ष्यमाणधर्मेणैव भवतीत्यर्थः ॥३५॥

योजना

इति प्रवालेत्यत्र **पञ्चाङ्गानामि**ति प्रवालस्तबकफलंपुष्पदलानामित्यर्थः ॥३६॥

१. एतावज्जन्मेत्यस्य विवरणे मू. पा.

पञ्चविधैरपि समूहै**र्नम्राः शाखा** येषाम्. एतावदपि दत्त्वा विनीतास्तेषां मध्ये गमनं तद्धर्मसम्बन्धाय. यमुनापि पुनरेतादृशधर्मवतीति तत्र गतः ॥३६½ ॥

तत्र गतस्य कृत्यमाह **तत्रे**ति.

तत्र गाः पाययित्वापः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः।
ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम् ॥३७½॥

तत्र [1]यमुनायां **गा अपः पाययित्वा ततो गोपाः स्वयम**पि भगवान् **कामं** यथेच्छं **जलं पपुः**. प्रातरेव गृहात् निःसृता भोजनाभावात् क्षुधिता भगवदिच्छया च लब्धभक्षा अपि गृहगमनप्रत्याशारहिताश्च जलमेव पपुः. **आपः** स्त्रीप्रकृतिका

लेखः

तत्र गाः पाययित्वाप इत्यस्य विवरणे **आपः स्त्रीप्रकृतिका** इत्यादि. तत्र हरिधना आहुः– "यमुनायां वृक्षवत्... [2]परार्थताज्ञानं तु स्वामिनीविजातीय..... "इयं तव कथाधिके'....... तत्सजातीयभावा गाः पायितवान्......... जलमात्रं

योजना

तत्र गाः पाययित्वाप इत्यस्य विवृता**वापः स्त्रीप्रकृतिका** इति, स्त्रीणां प्रकृतिर्याभिस्ताः स्त्रीप्रकृतिका इति बहुव्रीहिर्व्यधिकरणपदः. **स्त्री**शब्देन व्रजसुन्दर्यो ग्राह्याः, **प्रकृति**पदं स्वभाववाचकं, तथा च व्रजरत्नरूपगोपनितम्बिन्यस्तासां

१. तत्र हरिधना आहुः—यमुनायां वृक्षवत् परार्थतामात्रधर्मवत्त्वं निरूपितम्. गवां तत्सम्बन्धेनापि तादृशज्ञानमुदेष्यति. तच्चानुचितं, तासां स्वामिनीसजातीयभाववत्त्वादेतच्च "गावश्च कृष्णमुखे"तिश्लोके तादृशसामग्रीविशेषप्रकटनेन प्रभुणा स्वबलेन तथाभावसम्पादनं स्पष्टमभिहितं, तद्रसस्य प्रभुयोग्यत्वात्, न हि तद्विजातीयभावानां सम्बन्धिरसं प्रभुर्भुङ्क्ते "गन्धरूपमि"ति जन्मोत्सवाध्यायीयकारिकायां स्वामिनीष्वेव भगवद्भोग्यविषयपञ्चकरूपत्वनिरूपणादत एव "रसो नवनीतस्ये"त्युक्तमाचार्यैः. परार्थज्ञानं तु स्वामिनीविजातीयभाववतामेव, तासां त्वस्मदर्थमेव प्रभुप्राकट्यमिति ज्ञानेन तद्वस्तुषु स्वीयत्वावबोधस्य दृढत्वादतः पानकर्मवाचक-जलस्यैकत्वेपि तद्वाचकपदद्वयतात्पर्यमाचार्याः निरूपयन्ति **स्त्रीप्रकृतिका** इति. यमुनाजले द्वैविध्यमस्ति– स्वामिनीसहितक्रीडासम्बन्धित्वेन तद्भावजनकत्वमत एव "तव कथाधिके"त्युक्तं तत्स्तुतावाचार्यैः, दोषमात्रनिवर्तनेन सादृश्यात् स्वरूपेण भगवद्भावजनकत्वमत एवोक्तं

२. परार्थज्ञानमितिपाठः.

अतः स्वजातीयाः पायिताः **सुमृष्टा** उज्ज्वलाः पङ्कादिदोषरहिताः **शीतला** गुणवत्यः **शिवाः** परिणामत आरोग्यकराः. **जलं** [1]नपुंसकमपि **कामरूपं** **स्वादु** स्वादिष्ठमनेनाधिकमपि पातुं शक्यत इत्युक्तम् ॥३७ १/२ ॥

एवं जात आपातत एव क्षुत् निवृत्तेति विशेषं प्रार्थयितुं भगवन्तं विज्ञापयामासुरित्याह **तस्या** इति.

तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून् नृप ।
कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन् ॥३८ १/२ ॥

कालिन्द्या **उपवने पशूंश्चारयन्त** एव **कृष्णरामावुपागम्य** तालफलन्यायेन किञ्चिद् वचन**मब्रुवन्.** गोपा इत्यविवेकिनः. सर्वत्र राजन्निति सम्बोधनं स्नेहेन

लेखः

कामरूपत्वाद्... प्रभुविवृतौ बोधाभावेन चित्तमन्यथयितव्यं सद्भिरिति सङ्क्षेप" इति ॥३७ १/२ ॥

गोपा इतीति, "विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादि"ति सिद्धान्तो दैहिकभिन्नकार्य इतिविवेकाभावो गोपत्वादित्यर्थः ॥३८॥

योजना

प्रकृतिर्भगवद्विषयकपरमस्नेहजन्यो भावविशेषस्तत्सम्पादिका याः श्रीयमुनाया आपस्तास्तु गाः पायितवान्. तत्पानेन गवां भावविशेषो भगवति जातः. यच्छ्रीयमुनायां नपुंसकप्रकृतिकं जलं तद्गोपान् पायितवान्. तत्पानेन गोपानां भगवदन्तरङ्गलीलावलोकनादौ पुम्भावरूपो दोषो न भवेत्. अयं विवेक**स्तत्र गाः** **पाययित्वाप** इत्यत्र स्त्रीलिङ्गेन सूच्यते, **कामं स्वादु पपुर्जलमि**ति नपुंसकलिङ्गेन सूच्यते. अन्यथैकस्यैव जलस्य गवां गोपानां च पाने **पाययित्वापः** **पपुर्जलमि**तिपर्यायिपदद्वयं न ब्रूयात् ॥३७ १/२ ॥

"स्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीमि"ति विवृतं च तथैव प्रभुचरणैः. अतो या **आपः स्त्रीप्रकृतिकाः** स्त्रीस्वभावाः स्वप्रवेशेन स्त्रीस्वभावसम्पादिकास्तास्तत्सजातीयभावा वा **गाः पायितवान्** यथा तासां स एव स्वीयत्वाभिमानरूपो भावः स्थिरीभवति. गोपेभ्यस्तु जलमात्रं कामरसत्वाद् भगवद्भावजनकं नपुंसकत्वाद् भगवद्विषयकदोषारोपमूलभूत-पुम्भावरूपदुःस्वभावविजयसाधकं पायितवानिति नात्र प्रभुविवृतौ बाधाभावेन चित्तमुन्मथयितव्यं सद्भिरितिसङ्क्षेप इति.

१. नपुंसकमिति.

कथायां रसोत्पादनार्थम्. राजन्निति सम्बोधनेन महत्त्वं सूच्यत इति सर्वार्थे भगवानेव वक्तव्य इति विद्याफलमन्ते सूचितम् ॥३८ १/२ ॥

॥ इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेवान्तरसाधनप्रकरणे ऐश्वर्यनिरूपकप्रथमाध्यायस्य स्कन्धादित एकोनविंशाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ इति एकोनविंशोध्यायः ॥

॥ द्वितीयः स्कन्धादितः विंशोध्यायः ॥

कर्मज्ञाने वैदिके तु विंशत्यध्याय उक्तवान् ।
उभयोर्निर्णयो यादृक् सोऽप्यत्र विनिरूप्यते ॥(१)॥

टिप्पणी

विंशतितमेऽध्यायेऽध्यायार्थसन्दर्भे, **उभयोर्निर्णयो यादृग**ित्यादि. उभयोर्ज्ञानकर्मणोः. भगवत्सम्बन्धं विना कर्मापि न सत्त्वशोधकम्, अन्यथा गोपवाक्यैरेव भगवद्भावः स्याद्विप्राणाम्. तथापि कर्मणो वैदिकत्वात् तस्य च भगवत्येव तात्पर्यवत्त्वात् पर्यवसानं भक्तावेव. तदपि न स्वतः किन्तु भक्तसङ्गादेव, भक्त्यभावे वैयर्थ्यं च. 'भक्ताया' इति वचनादेकस्याः प्रसङ्गेनान्यासामप्यङ्गीकारः. तादृशीनामपि सङ्गेन पुंसां भक्तिः. "गृह्णन्ति नो न पतय" इतिवाक्यं श्रुत्वा हि तत्समाधानपूर्वकं प्रभुर्गमनमेवोक्तवान्, सम्पन्नं च तदेव. तेनान्यशेषतया भजनं प्रभुर्न मनुते, तेन च भगवदन्तराय एव भवति. अतो न पुरुषार्थसिद्धिरिति ज्ञाप्यते. अन्यासामपि स्नेहवत्त्वेऽपि प्रसादविषय एव तद्धेतुत्वेन भक्तत्वोक्त्याऽन्यभावतो वैलक्षण्यमेतद्भावे ज्ञाप्यते. तच्च सर्वात्मभावत्वमेवेति ज्ञेयम्. पुष्टिलीलायामङ्गीकार एवात्र प्रसादः, न तु शीघ्रं मुक्तिः. पूतनादिसाधारण्येन प्रसादविशेषोक्तिरत्र विरुद्धा भवेत्. शरीरस्य मर्यादामार्गीयत्वेन तन्नाशपूर्वकं देयं दत्तवानिति हृदयम्. एवंरूपस्तयो**र्निर्णयोऽप्युच्य**त इत्यर्थः (१).

लेखः

विंशेऽध्याये कारिकायां **कर्मे**ति, विप्रतत्पत्न्योर्मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधे **कर्मज्ञाने उक्तवानि**त्यर्थः (१).

योजना

विंशत्यध्यायार्थोक्तौ **कर्मज्ञाने वैदिके त्वि**ति. "इत्युक्ता यज्ञपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन्नि"तिवाक्योक्तं **वैदिकं कर्म**, "देशः कालः पृथग् द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मय" इतिवाक्योक्तं **वैदिकं ज्ञानं विंशत्यध्याये उक्तवानि**त्यर्थः (१). साक्षाद्

कारिकार्थः

विंशाध्यायारम्भे **कर्मज्ञाने** इति. **कर्मज्ञाने** इति– विप्रतत्पत्न्योर्मर्यादा-

साक्षाद्भगवतोक्तं हि यथा पूर्वं न भासते ।
परम्परोक्तमप्येवं स्त्रिया[1] भावस्तथापरः ॥(२)॥

टिप्पणी

ननु "नन्वद्धा मयि कुर्वन्ती"ति "प्राणबुद्धिमनःस्वात्मे"त्यादिना च स्वस्मिन्सहजप्रियत्वोक्त्या स्वेतरेषु प्रीतेरौपाधिकत्वेनापुरुषार्थत्वं स्फुटमेव भगवतोक्तमिति तच्छ्रुत्वापि कथं पत्न्यो गृहान् गता इत्यत आहुः **साक्षाद्भगवतोक्तं ही**ति. **यथा** यथावत् तात्पर्यज्ञानपूर्वकं **पूर्वमेव न भासत** इत्यर्थः. गोपद्वारा ब्राह्मणेभ्यो यदुक्तं त**त्परम्परोक्तम्**, उत्तमाधिकाररहितानामिति शेषः. एतच्च "प्रायःश्रुते"तिश्लोकविवरणे स्फुटीभविष्यति.

ननु देहत्यागोत्तरावधिकोत्कटभावोऽवश्यं पूर्वमप्यन्येषामपि ज्ञातः सम्भवतीति कथं प्रतिबन्धकरणमुपपद्यत इत्यत आहुः **स्त्रिया भाव** इति. **परः**[2] सर्वासां पत्नीनां भावेभ्य उत्कृष्टः सर्वात्मभाव इति यावत्. **स्त्रिया** उत्तमनायिकाया **भावस्तथा यथा पूर्वं न भासत** इत्यर्थः, वस्तुन एव तथात्वादिति भावः. यद्वा. तर्हि पत्नीनां परम्परोक्तभानं कथमित्यत आहुः **स्त्रिया भाव** इति. यथा प्रभुवाक्यं दुर्बोधं तथा स्त्रीणां भाव एवोत्कृष्ट इत्यर्थः. तथा च प्रियसम्बन्धिवार्ताश्रवण-

योजना

भगवतोक्तं हीति, इदं स्फुटं टिप्पण्याम्. **स्त्रिया भाव** इति, एतत्तु बहुप्रकारेण स्फुटीकृतं टिप्पण्याम् (२).

कारिकार्थः

पुष्टिभेदेन द्विविधे **कर्मज्ञाने उक्तवानि**त्यर्थः. ननु "नन्वद्धा मयि कुर्वन्ती"त्यादि भगवद्वाक्यं श्रुत्वापि कथं पत्न्यो गृहान् गता इत्यत आहुः **साक्षाद्भगवतोक्तं ही**ति. **यथा** यथावत् तात्पर्यज्ञानपूर्वकं **पूर्वमेव न भासते** इत्यर्थः. गोपद्वारा ब्राह्मणेभ्यो यदुक्तं तत् **परम्परोक्तं**, तदपि उत्तमाधिकारहीनानां **पूर्वं न भासते** इत्यर्थः. ननु पत्नीनां भगवद्विषयकार्त्यतिशयं दृष्ट्वा देहत्यागसम्भावनायामपि कथं प्रतिबन्धकरणमुपपद्यते इत्यत आहुः **स्त्रिया भावस्तथा पर** इति. **परः** सर्वासां पत्नीनां भावेभ्य उत्कृष्टः **स्त्रिया** उत्तमनायिकाया **भावो, यथा पूर्वं न भासत** इत्यर्थः; वस्तुन एव तथात्वादिति भावः. एतच्च टिप्पण्यां प्रकारचतुष्टयेन व्याख्यातम् (१-२).

---

१. स्त्रियो. २. परः मू. पा.

पूर्वाध्याये विद्या पञ्चर्वोपदिष्टा तेन मोहः सर्वोप्यपगतो. दैहिका धर्मास्तु नापगतास्तेऽपि चेदपगता भवेयुस्तदा कृतार्था भवन्तीति तद् विनिश्चित्य सर्वे गोपालाः परमाधिकारिणो विज्ञापयन्ति **राम रामे**ति.

॥ गोपा ऊचुः ॥

राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्हण ।
एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छान्तिं कर्तुमर्हथ ॥१॥

आदरे वीप्सा. नाम्ना "रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि इति राम-

---

टिप्पणी

जनितोत्कटभावेनैवागताः, न तु वचनतात्पर्यं ज्ञात्वेति भावः. जात्यभिप्रायेणैकवचनमुक्तम्. यद्वा. ननु "प्रसीदन्नि"तिवाक्यात्प्रसादस्तस्यामवश्यं वाच्यः, स च देहत्यागः सद्योमुक्तिर्वेति न वक्तुमुचितम्, एतयोः पूतनादिसाधारणत्वादन्यस्य स्पष्टतयानुक्तवात् तत्कार्यं न किञ्चित्पश्याम इत्यत आहुः **स्त्रिया भाव** इति. **यथा** व्रजसीमन्तिनीनां **तथास्या**. अपि **भावः** परः सर्वोत्कृष्टः सर्वात्मभावरूप इत्यर्थः. तथाच यथैतासु लीलां कृतवानेवमेवास्यामपीति. मर्यादामार्गीयत्वाद्देहो नाशितः. यदीयमत्रागता स्यात् निवर्तेतैव, सर्वात्मभाववत्त्वात्. अतोऽत्र प्रतिबन्धकं मर्यादादेहं नाशयित्वा[1] नीतवानित्ययमेव प्रसादः, अन्यथा "ये यथा मामि"ति प्रतिज्ञा न संगच्छेतेति भावः. यद्वा. नन्वेकस्यामेव प्रसादे को हेतुरत आहुः **स्त्रिया** इति. **परः** सर्वासां भावेभ्य उत्कृष्टोऽस्या भावोऽतस्तथेत्यर्थः (२).

लेखः

राम रामेत्यस्याभासे **कृतार्था भवन्ती**ति— **कृतः** साधितः सर्वं परार्थं कुर्यादिति भगवदुपदिष्टोऽ**र्थो** यैस्तादृशा भवन्तीत्यर्थः. व्याख्याने **अयं** हीति प्रथम-

योजना

राम राम महावीर्येत्यत्र **राम**पदनिरुक्तौ "रमन्ते योगिनोऽनन्ते" इतिश्रुति-रुपन्यस्ता. यद्यपीयं श्रुतिः रामतापनीये वर्तते इति रघुवरविषयकास्ति, न बल-रामविषयका, तथा "पीति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत" इतिपरब्रह्मवाचकत्व-मस्याः श्रुतेर्दृश्यते. प्रकृते बलरामे पूर्णपुरुषोत्तमावेशात् पुरुषोत्तमत्वमेवास्ती-

---

१. नाशयित्वाऽनीतवा° मू. पा.

पदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते"ऽतो यथात्मनि रतिर्भवति तथा कर्तव्यमिति प्रार्थना. तत्र सामर्थ्यमाह **महावीर्ये**ति, अयं हि ज्ञानात्मकः श्रुतिरूप आवेशी च. भगवन्तं च प्रार्थयन्ति **कृष्ण दुष्टनिबर्हणे**ति. "क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य" इतिश्रुतेः सदानन्दतिरोभावरूपा सदानन्दादेव गच्छतीति **कृष्णे**ति सम्बोधनम्. यदीयं (यद्य-पीयं!)क्षुद् बाधिका मृत्युरूपापि भवति तथापि निवारणीयेति ज्ञापयितुमाहुर्**दुष्टनिबर्हणे**ति, सर्व एव दुष्टास्त्वया निवार्यन्त इति. स्त्रीनिवारणे नास्माकं सामर्थ्यं, न हि विद्यया स्त्रिया क्षुद्रूपा स्त्री निवर्तते, तदाहु**रेषा वै बाधते क्षुत् न** इति. ननु तदभावे सद्यः

लेखः

चरणीयपदत्रयस्यार्थत्रयमुक्तं— प्रथम**राम**पदेन योगिरमणस्थानत्वाद् **ज्ञानात्मक** उक्तः, द्वितीयेन सङ्कर्षणत्वात् **श्रुतिरूपः, महावीर्ये**त्यनेना**वेश्युक्तः** महासामर्थ्य-स्यावेशकार्यत्वात्. **सदानन्दे**ति, भ्रातृव्यत्वेन दुष्टत्वात् सत्तिरोभावो, दुःखस्वरूप-त्वादानन्दतिरोभावः. अभावः प्रतियोगिनैव नाश्यो भवतीति **एव**कारः. अस्याः दुष्टत्वे प्रमाणत्वेन श्रुतिरुक्ता. **एषे**त्यत्र स्त्रीत्वमक्षरार्थस्तदाभासमाहुः **स्त्रीनिवारणे** इति. **विद्यया स्त्रिये**ति. सर्वं भगवदीयमिति ज्ञानमुपदिष्टं, तथा च "पारतन्त्र्यं

योजना

त्यस्याः श्रुतेर्बलदेवेऽप्युपन्यासो युक्त एवेत्याकलितव्यम्. बलरामे पुरुषोत्तमावेशे किं प्रमाणमिति चेत् श्रूयतां— भगवता बलदेवं प्रति वृन्दावनस्य वृक्षपश्वादिस्वरूपं निरूपयता "गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यस्पृहा श्रीरि"ति भगवदेकभोग्यायाः श्रीलक्ष्म्याः स्पृहानिरूपणं मानं, भगवदेकभोग्यानां श्रीगोपिकानां भुजान्तःसम्बन्धनिरूपणं च मानमिति बोद्धव्यम्. **अतो यथात्मनि रतिरि**त्यादि— **आत्मनि** स्वस्मिन् रामस्वरूपे **यथास्माकं रतिर्भवति तथा कर्तव्यं;** यतस्त्वयि रामे रतिर्योगिनामेव भवत्यतो वयमपि योगयुक्ताः कर्तव्याः. योगे हि क्षुत्पिपासापारतन्त्र्यं निवर्तिष्यत इति भावः ॥१॥

कारिकार्थः

राम राम महावीर्येत्यत्र **रमन्ते योगिनो ह्यस्मिन् चिदानन्दे परात्मनि इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते**. यद्यपीयं श्रुती रामतापनीस्था दाशरथिविषया तथापि बलदेवेऽपि पुरुषोत्तमावेशेन परब्रह्मत्वादुदाहृता. पञ्चमस्कन्धनिबन्धे "रामः कदाचित् पुरुषोत्तम" इत्यादिना दाशरथेरपि पुरुषोत्तमत्वं निर्णीतं, नवमस्कन्धेऽपि "अथवा रघुनाथो हि पुरुषोत्तम उच्यत" इति ॥१॥

शरीरपातः स्यात् ततो लीला भगवता सह न स्यादित्याशङ्क्याहुस्तच्छान्तिं **कर्तुमर्हथे**ति, तस्याः शम एव कर्तव्यो यथा न बाधते. यथाज्ञानादिदोषनिवृत्तौ शास्त्रमुपायस्तथा क्षुन्निवृत्तावपि ज्ञानरूप एव कश्चनोपायो वक्तव्य इति भावः ॥१॥

भगवांस्तु संसारस्याग्रपश्चाद्भावेन गमनं स्यादिति विचिन्त्य सुतरां स्त्रीणामुपकारार्थं[1], तत्रापि ब्राह्मणस्त्रीणां [2]पुरुषाधिकाररहितानां, धर्ममार्गमपि स्थापयितुं, प्राप्तज्ञानानां भिक्षाटनमेव मुख्यमिति विचिन्त्य, प्रथमं पुरुषभिक्षामुक्तवान्, द्रव्ये हि तेषां स्वाम्यमिति. अलौकिकै[3]रुपायैः [4]स्त्रीमुक्तिर्न स्यात् सर्वेषां च सत्सङ्गो न स्यात्, ततः सम्प्रदायोच्छेदश्च स्यादभिमानाभावाद् दीनता तु नास्त्येव, भगवत्कृपया नापि लोकेऽतो भगवान् याचनमेवोपदेष्टुकाम उत्तरं दत्तवानित्याहेतीति.

लेखः

तथेतरदि''तिवाक्याद् भगवदधीनत्वलक्षणस्त्रीत्वं ज्ञाने प्रकारतया वर्तते, तथा च ज्ञानस्य विषयाकारत्वात् स्त्रीत्यर्थः ॥१॥

अग्रपश्चाद्भावेनेति, पूर्वस्य संसारस्य नाश उत्तरस्य चानुत्पादः स्यादित्यर्थः.

योजना

संसारस्याग्रपश्चाद्भावेनेति. ज्ञानोपदेशेन संसारे निवर्तनीये अग्रपश्चाद्भावेन संसारगमनं भविष्यति न तु युगपदिति क्रमेण संसारधर्मा निवर्तनीया इतीच्छया ज्ञानोपदेशं न कृतवानपि तु पुरुषभिक्षामुपदिष्टवानित्याहु**र्भगवांस्त्वि**त्यारभ्य **उक्तवानि**त्यन्तेन. **ततः सम्प्रदायोच्छेदश्चे**ति, सत्सङ्गाभावे भक्तिमार्गसम्प्रदायोच्छेदो भवेदित्यर्थः, ''सत्सङ्गेन विनोद्धवे''त्येकादशस्कन्धे उद्धवं प्रति भगवद्वाक्यात्. ननु भिक्षार्थगमने गोपानां दीनता भविष्यतीत्याशङ्क्याहु**रभिमानाभावाद् दीनता तु नास्त्येवे**ति. समानस्याग्रे याचने दीनता भवति, अभिमानस्य विद्यमानत्वात्. एतेषां दीक्षितानां पूज्यत्वात् पूज्ये चाभिमानस्याभावाद् दीनता नास्तीत्यर्थः. ननु वस्तुतो दीनताया अभावेऽपि लोके तथा प्रसिद्ध्या दीनता स्यादित्याशङ्क्याहु**र्भगवत्कृपया नापि लोके** इति. **भक्ताया विप्रभार्याया** इत्यस्य विवरणे **ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकमि**त्यारभ्य **कार्यक्षमं भवती**त्यन्तम् —एतस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥२-३॥

---

१. सुतरामुपकारार्थं. २. पुष्ट्यधि°. ३. अलौकिके तूपाये स्त्रीणां. ४. स्त्रीणां मुक्ति°.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान् देवकीसुतः ।
भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥२॥

एवं **गोपैर्विज्ञापितो**ऽपि **भगवान्** सर्वसमर्थोऽपि **देवकीसुतः** परमकृपालुः सुतरां स्त्रीषु कृपावान् भक्तिमार्गप्रवर्तको **भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदं**स्तस्याः प्रसादं करिष्य**न्निदं** वक्ष्यमाणं याचनरूप**मब्रवीत्**.

ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकं बीजरूपं, तद् ब्रह्मणैव चेत् परिपुष्यते, तदा ब्रह्मयोग्यं भवति. यथा बीजं ब्राह्मण्यामेव पुष्टं ब्राह्मणान्नेनैव[1] वृद्धिं[2] गतं ब्रह्मसंस्कारैर्ब्रह्मणा वेदेन च व्याप्तं ब्रह्मभावाय कल्पते, तथेदानीमपि जातं ज्ञानं ब्राह्मणान्नेनैव चेत् पुष्टि-

---

टिप्पणी

भक्ताया विप्रभार्याया इत्यस्य विवरणे, **ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकमि**त्यारभ्य **कार्यक्षमं भवती**त्यन्तम्. अत्रायमाशयः. पूर्वाध्याये हि सर्वमत्रत्यं भगवदर्थमिति ज्ञानमुपदिष्टम्. एवं सति स्वविनियोगानर्हत्वज्ञानेन वस्तुमात्रे तथाकरणे व्यवहारविरोधेन च लीलाविरोधः स्यात्. अत एव क्षुन्निवारणस्यावश्यकत्वेन भगवदीयवस्तूपयोगभिया नूतनप्रार्थनम्. अन्यथा फलादिभ्य एव तत्सम्भवे प्रार्थनं व्यर्थं स्यात्. तेन यदुपयोगकरणे प्रभोरिङ्गितमस्ति तस्य तथाकरणं, यत्रातथात्वं न तत्र तथेति ज्ञानमपेक्षितम्[3]. तत्रापि यदीदं मयैव भोक्तव्यमित्याग्रहः स्यात्तदैव बाललीलायां रसः स्याद्, अन्यथा शान्तरसमध्यपातित्वेन रसाभासः स्यात्. इदं चोपदिष्टज्ञाने जाग्रति न सम्भवतीति प्रथमं लोकानुरूपं पर्यवसानतो भगवद्गामि यज्ज्ञानं तद्यतो भवति तदिदमन्नमिति तथोक्तवान्, अन्नस्वामिनां बहिर्मुखत्वात् समर्पणकर्त्रीणां च भक्तत्वादुभयत्वं तस्येति. अन्नस्य ज्ञानपोषकत्वं श्रुतिसिद्धम् ॥२-३॥

लेखः

इतीत्यत्र. ज्ञानाद्युपायेन शान्तेर्विज्ञापितत्वात् तदननुरूपं सामर्थ्याननुरूपं च याचनोपदेशनमिति तत्र विशेषणयोर्हेतुत्वं न सम्भवतीति 'अपि'शब्दार्थपरतया व्याचक्षते **विज्ञापितोपी**ति. विज्ञापनसामर्थ्ययोरननुरूपमपि याचनोपदेशनं देवकीसुतत्वाद् भक्तायाः प्रसादार्थं कृतवानित्यर्थः ॥२॥

---

१. °नैव च. २. पुष्टिं. ३. ज्ञानमप्यपेक्षितम् मू. पा.

मेति तदा कार्यक्षमं भवति. तत्रापि ब्राह्मणाः पूर्णज्ञानकर्मनिष्ठा न तु यादृशास्तादृशाः. अन्नमूलकमेव हि [1]ज्ञानम्, "अन्नेन प्राणा" इत्यादिपरम्पराश्रुतौ[2] "विज्ञानेनात्मानं वेदयती"त्यन्तभूतायां तथैव निरूपणात्. "तस्मादन्नं ददत्[3] सर्वाण्येतानि ददाती"ति च ब्राह्मणदत्तमेवान्नं भुक्तं सद् [4]ज्ञानं जनयति, तद्द्वारा सर्वदानाद्, ज्ञानं ब्राह्मण एव प्रतिष्ठितमिति. अन्यान्ने तु ज्ञानादिकमन्योक्तमेव स्यात् ततश्च न तद् ब्रह्मज्ञानं भवेदतो भगवान् प्रथमं ब्राह्मणस्वरूपमाह, पश्चाद् याचनं वक्ष्यति, **प्रयाते**ति.

प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
सत्रमाङ्गिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ॥३॥

देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति **देवयजनं** यज्ञभूमिस्तेषां भेदाः श्रुतावनेके, [5]अयथाभूते देशे यज्ञो न कर्तव्य इति ज्ञापनार्थाः. **ब्राह्मणा** एव सर्वे, न तु याज्यः कश्चित् क्षत्रियस्ते च स्वधर्मैरवदाताः, तदाह **ब्रह्मवादिन** इति ब्रह्मवदनशीलाः[6]. **ब्रह्म** [7]वेदो वेदार्थश्च, तादृशा मुख्याधिकारिणः. **आङ्गिरसं सत्रं** चतुर्विंशतिरात्रं चत्वारः षडहा [8]**नामे**ति प्रसिद्धम्. **स्वर्गकाम्यये**"त्यङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमायन्नि"तिश्रुतेः स्वर्गो भगवत आनन्दांशो भगवदवतारो "देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोभवदि"त्यत्र निर्णीतोऽतस्ते सर्वोत्तमाः सत्रिणः ॥२-३॥

तत्र गत्वा याचनं कर्तव्यमित्याह **तत्र गत्वे**ति.

तत्र गत्वौदनं गोपा याचतास्मद्विसर्जिताः ।
कीर्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥४॥

अस्मद्विसर्जिता अस्मत्प्रेषिता[9] न तु स्वतन्त्रतयान्यथा गमनेप्यपराधः स्यात्, स्वनाम्ना न याचनीयं तदा**हार्यस्य** बलभद्रस्य **मम चाभिधां** नाम **कीर्तयन्तो** याचत ॥४॥

तथैव कृतवन्त इत्या**हेत्यादिष्टा** इति,

लेखः

प्रयातेत्यत्र **अतस्ते सर्वोत्तमा** इति, स्वर्गकामनायामपि तस्य भगवदानन्दांशत्वेन कर्मणो विकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥३॥

---

१. ज्ञातं. २. परम्परया. ३. ददन्. ४. भावं. ५. न यथा°. ६. ब्रह्मवादशीलाः. ७. लुप्तम्. ८. नाम्नेति. ९. °त्प्रेरिता.

इत्यादिष्टा भगवता गत्वायाचन्त ते तथा ।
कृताञ्जलिपुटा विप्रान् दण्डवत् पतिता भुवि ॥५॥

भगवतादिष्टा नान्यथा कर्तुं शक्ता अतस्तत्र **गत्वा तथैव ते** याचितवन्तः. तेषां याचने प्रकारमाह **कृताञ्जलिपुटा** इति, कृतोऽञ्जलिपुटो यैः, अगवर्धिमेतत्. **दण्डवत् पतिता भुवि** ब्राह्मणानयाचन्तेति सम्बन्धः ॥५॥

तेषां याचनवाक्यान्याह त्रिभि**र्हे भूमिदेवा** इति.

हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः ।
आप्तान् जानीत भद्रं वो गोपान् नो रामचोदितान् ॥६॥

भूमौ प्रत्यक्ष**देवा** ब्राह्मणाः[1]. **शृणुते**ति श्रवणार्थं प्रार्थयन्ते. के भवन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः **कृष्णस्यादेशकारिण** इति– सदानन्दस्य भगवतः फलरूपस्य वयमाज्ञाकारिणः. तथापि किं प्रमाणं भगवद्वाक्य इत्याकाङ्क्षायामाहु**राप्तान् जानीते**ति. आप्तवाक्यं शब्दः, प्रमाणम्. यथादृष्टार्थवादिन आप्ताः. किमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहु**र्भद्रं व** इति, प्रथमत आशिषो याचकैर्वक्तव्या इति. अथ वा यदुच्यते तद् भवतां **भद्रमे**व. वयं च जात्या **गोपा रामेण** बलभद्रेण च [2]प्रस्थापिताः. भगवान् सदानन्दो न हि भक्तान् याचने प्रवर्तयते. यदपि भगवतोक्त-'मस्मद्विसर्जिता' इति तदपि वाक्यत्वाद् वेदमध्ये प्रविष्टं बलभद्र एव प्रविशत्यतो **रामचोदितानि**ति युक्तम् ॥६॥

एवं पूर्वपीठिकामुक्त्वा याचनमाहु**र्गाश्चारयन्तावि**ति.

गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ ।
तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ॥७॥

गाश्चारयन्तौ धर्मप्रवर्तका**वविदूरे** निकट एव स्थितौ **रामाच्युतौ** ब्रह्म-परमानन्दौ **वो** युष्माकमन्नं [3]**लषतः.** तत्र हेतु**र्बुभुक्षितावि**ति, अन्यथा न याचेयातां,

---

योजना

गाश्चारयन्तावित्यत्र **ब्रह्मपरमानन्दावि**ति, **ब्रह्मे**ति **राम**पदस्यार्थः, "रमन्ते योगिनोऽनन्त" इति श्रुतेः. **परमानन्द** इति **अच्युत**पदस्यार्थः, **अच्युत**पदेन कृष्णाभिधानात्. कृष्णस्य परमानन्दत्वं "कृषिर्भूवाचक"इति श्रुतेः ॥७॥

---

१. °णा इति. २. स्थापिताः. ३. लषतोभिलषतः.

न हि कश्चिद् याचकं याचते. **बुभुक्षिताविति**[1] भगवद्वाक्यात्, 'कीर्तयन्तो भगवत' इति भगवद्वचनात्. अभिप्रायमज्ञात्वा क्षुधामेव ज्ञातवन्तः. अभिप्रायस्तु तैर्भगवानेव याचत इति ज्ञातो, यथा महान् प्रभुः सेवकं याचयित्वा ददाति तथा ब्राह्मणयाचनं कृत्वा देयमिति. अत उक्तं **बुभुक्षिताविति. द्विजा** इति सम्बोधनमज्ञानाद् रूढ्या वा. **तयो** रामकृष्णयो**रोदनं यच्छत.** क्षुधैव पात्रता निरूपिता, **अर्थित्वमपि** द्वितीयमङ्गम्, अन्यथैकादश्यामपि क्षुधितायान्नं देयं स्यात्. तत्रापि **यदि श्रद्धा**स्तिक्यबुद्धिस्तदा देयम्, एतयोदनि वयं कृतार्था भविष्याम इति. **चकाराद्** यद्योदनोऽस्ति. **यदि** वा **वो** युष्माकमेव, न त्वन्यस्य प्रसङ्गादागतः. अत्र सर्वत्र विधिनिषेधपरिज्ञानं भवतामेव वर्तत इत्याहुर्हे **धर्मवित्तमा** धर्मविदां मध्येऽतिशयिताः ॥७॥

ननु दीक्षितानामन्नमभोज्यं, "न दीक्षितवसनं परिदधीत नास्य पापं कीर्तयेत् नान्नमश्नीयादि"ति, तत्राहु**र्दीक्षाया** इति.

दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥८॥

दीक्षातः पूर्वं भोक्तुं शक्यते. ततो **दीक्षा**दिवसेषु न भोक्तव्यं **पशुसंस्था**दिवसेषु च न भोक्तव्यं, **सौत्रामण्याश्च** सुत्येऽहनि न भोक्तव्यं यदा सुराग्रहाः. अथ वा **दीक्षाया** दीक्षामारभ्य **पशुसंस्थाया** अन्यत्र पशुसंस्थापर्यन्तं न भोक्तव्यं **सौत्रामण्यां** च. "संस्थिते वाग्नीषोमीये हुतायां वा वपायामि"तिवाक्यात् सौत्रामण्यां तु सुराप्राधान्या"दन्नस्य वा एतच्छमलं यत् सुरे"ति शमलसम्बन्धान्न भोक्तव्यम्. द्रव्यनिर्देशः कृतो न वेति सन्देहात् स पक्षो नोक्तः. **अन्यत्रै**तद्व्यतिरिक्तस्थले **दीक्षितस्याप्यन्नमश्नन् न दुष्यति. हि** युक्तश्चायमर्थः, तदुपपादितं श्रुतिप्रदर्शनेन ॥८॥

एवं सोपपत्तिके याचने कृतेपि ते न दत्तवन्तस्तत्र हेतुरश्रवणं तत्रापि हेतुर्बालकोक्तमिति, "असंस्कृता न परिभाष्या" इति "न स्त्रिया न शूद्रेण सम्भाषेते"ति च. तथापि भगवन्नाम्ना याचितवन्त इत्यदाने तेषां दोष एवेति

लेखः

गाश्चारयन्तावित्यत्र अत इति क्षुधाज्ञानादित्यर्थः ॥७॥

दीक्षाया इत्यत्र **पशुसंस्थाया अन्यत्रे**ति भोक्तव्यमिति शेषः ॥८॥ **अश्रवणमि**ति ग्राह्यत्वेनाश्रवणमित्यर्थः.

१. °विति कीर्त.....भगवद्वाक्यात्.

मन्यमानः शुक आहेतीति.

इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोपि न शुश्रुवुः।
क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ॥९॥

ते हि **भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोपि** सन्तो **न शुश्रुवु**र्दत्तचित्ता न जाताः. तत्र हेतवः **क्षुद्राशा**इत्यादिपदोक्ताश्चत्वारः. क्षुद्रेऽल्पेऽर्थ **आशा** येषां; स्वर्गानन्दो हि क्षुद्रः परमानन्दापेक्षया, "अस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्ती"तिश्रुतेः. साङ्गादेव वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावः. ते ह्येवं मन्यन्ते प्रमाणबलनिष्ठा[1]– भगवान् हि सर्वात्मकः सर्वत्रैव वर्तते विशेषेणाभिव्यक्तिपक्षेऽपि यज्ञोऽपि भगवान्; सर्वस्यापि प्रारब्धमूर्तिरिव सन्तोषणीया. ततो यथा यज्ञापराधो न पतति तथा विधेयमन्यथा विधिनिषेधौ न स्याताम्. प्रायेणैतैर्द्रव्यनिर्देशः कृत– "आज्यं पशवः पुरोडाशीया एते मे यज्ञार्था यावद् यज्ञ उपयोक्ष्ये तावन् मे यज्ञार्थं शेषाद् ब्राह्मणा भुञ्जीरन्नि"ति. अतो 'ब्राह्मण'पदश्रवणाद् भगवतेऽपि न दत्तवन्तो रूपान्तरपरिज्ञानात्[2]. एवं तेषां **क्षुद्राशा.** किञ्च **ते** हि भूरिकर्माणः, यद्यल्पे कर्मणि तावानपि स्वर्गः स्यात् तथापि न कुर्युरतो महतापि यज्ञेन यावान् स्वर्गो भवति तावान् भगवतेऽन्नदानेनापि भवत्यधिकोपि सर्वयज्ञात्मकत्वात् तथापि न कृतवन्तः, कर्मतारतम्येन फलतारतम्यमिति न्यायाद्;अन्यथा–पूर्णाहुत्या सर्वे लोकाः सिद्धा इति–सत्रारम्भ एव व्यर्थः स्यादतो यथा समानफलान्यपि नाल्पानि कर्माणि क्रियन्ते तथैतदपि न कृतवन्तो, "न ददाति न पचत" इति वाक्याच्चातो **भूरिकर्माणः** स्थूल एव कर्मण्यासक्तास्तत् कर्म नष्टं भवेदिति शङ्कया न दत्तवन्तो, [3]यतो **बालिशा** अज्ञाः. कर्म हि देवताप्रीतिहेतुस्ताश्च देवता आधिदैविकभूता भगवति सन्तुष्ट एव सन्तुष्यन्ति नान्यथातो"ऽर्के चेन् मधु विन्देते"ति न्यायेन सर्वफलरूपे भगवति सर्वदेवतारूपे चोपस्थितेऽल्पसाधनेनैव परितुष्यमाण आदरमकृत्वा वस्तुज्ञानाभावेऽभिव्यक्त्यभावाद् यज्ञस्य च स्वरूपानभिज्ञानादन्यथा मूलेऽनादरासम्भवात् कर्मणो बह्वन्तरायत्वात् केवलं भ्रान्त्येदमेव कर्तव्यमिति प्रवृत्ता बालिशा एव.

लेखः

इति ते इत्यत्र **दत्तचित्ता** इति, श्रवणेऽपि चित्ते ग्राह्यत्वेन न गृहीतवन्त इत्यर्थः ॥९॥

१. °निष्ठो. २. °विज्ञानात्. ३. किञ्च.

किञ्च यथैतत् सर्वं न जानन्ति तथा स्वदोषमपि न जानन्त्यन्यथान्यो वा बोधयेत्. स्वस्य मौढ्याज्ञाने हेतुर्वृद्धमानिन इति— वयमेव त्रयीवृद्धा वेदार्थं जानीम इत्यसदाग्रहः ॥९॥

तेषामज्ञानं सर्ववस्तुयाथात्म्यनिरूपणेन प्रकटयति **देश** इति.

देशः कालः पृथग् द्रव्यं मन्त्रतन्त्रद्विजाग्रयः ।
देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥१०॥

देशादय एकादश द्वादश वा, कस्यापि ते स्वरूपं न जानन्ति. ज्ञात्वा हि कर्म कर्तव्यम्. तत्र **देशा** देवयजनानि, **कालो** वसन्तादिः. **पृथगिति** सर्वत्र भेदः, पृथग् **द्रव्याणि** वा. **मन्त्र** ऋगादि, **तन्त्र**मानुपूर्वी क्रियासमुदायो वा. **द्विजा** ब्राह्मणा, "भार्गवो होता भवती"त्यादिभेदाश्च. **अग्नयो** बहुधा भिन्ना आहवनीयादयः. **देवता** अग्न्यादयः, **यजमानो** ब्राह्मणादिः "सिक्तरेता" इत्यादिभेदाश्च. **क्रतु**र्यज्ञाधिष्ठात्री देवता, **धर्मो** यज्ञः, **च**कारात् तदङ्गादिकं सर्वमेव. आध्यात्मिकभेदेन वा **क्रतु**र्यज्ञो **धर्म**स्तज्जनितमपूर्वमिति ॥१०॥

नन्वेतत् सर्वं ब्रह्मात्मकमतः प्रकृते कथमुपालम्भः? तत्राह **तद् ब्रह्मे**ति.

तद् ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजम् ।
मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ॥११॥

यदेतत् सर्वं **तद् ब्रह्म**, तत्रापि **परमम्**. **ब्रह्म**शब्देन चत्वार उच्यन्ते— वेदो ब्राह्मणजातिश्च चतुर्मुखः परब्रह्म च, अतोऽन्यव्यावृत्त्यर्थं **परम**शब्दः. स एवायं **साक्षाद्;** औपचारिककार्यांशसगुणपक्षा व्यावर्तिताः. ततोऽप्याधिक्यमाह **भगवन्तमि**ति, षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नं पुरुषोत्तमम्. भगवच्छब्दवाच्यस्य प्राकृतत्वव्युदासायाह**ाधोक्षजमि**ति, **अधोऽक्षजं** ज्ञानं यस्मात्. तर्ह्येतादृशे वस्तुनि प्रकटे स्वप्रकाशे कथं तेषामज्ञानम् ? तत्राह **मनुष्यदृष्ट्ये**ति, अन्यथाज्ञानादज्ञानं; यद्यन्यभावस्फूर्तिर्न स्याद् विचारे ज्ञानोपाये च[1] प्रवृत्तिः स्यात्. अन्यथाज्ञाने हेतुमाह **दुष्प्रज्ञा** इति, दुष्टा प्रज्ञा येषां, बुद्धिदोषात् सर्वत्रैव तेषामन्यथाज्ञानं तथा प्रकृतेऽपि जातमित्यर्थः. नन्वत्रान्यथाज्ञानं भवितुं नार्हति, समानधर्माभावात् विषयत्वाभावादारोपायोग्यत्वात् स्वप्रकाशत्वाद् विषयः सर्वथा शुद्ध, इति कथं [2]तत्रान्यथाबुद्धिरिति चेत् तत्राह **मर्त्यात्मान** इति. न ह्यत्र तेषां बुद्धिर्विषयं स्पृशति

१. वा. २. तथान्यथा°.

लेखः

तद्ब्रह्मेत्यत्र अन्यथाज्ञानासम्भवे हेतुमाहुः **समाने**ति, समानः स्वाधिकरणवर्ती स्वसमानाधिकरणो धर्म इत्यर्थः. रजतत्वं स्वसमानाधिकरणधर्मस्य चाकचिक्यस्य शुक्तौ सत्त्वात् तत्रारोपयोग्यमतो बुद्ध्या रजतत्वारोपेण शुक्तेस्तत्प्रकारज्ञानविषयत्वम्. मनुष्यत्वं तु स्वसमानाधिकरणधर्मस्य भगवत्यभावात् न तत्रारोपयोग्यमतो बुद्ध्या मनुष्यत्वारोपासम्भवेन भगवतो मनुष्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावात् तदसम्भवः इत्यर्थः. अन्यथाज्ञानकथनादन्यथाख्यातिपक्षेणैव व्याख्यातम्. समानधर्माभावे हेतुमाहुः **स्वप्रकाशत्वादि**ति, **स्वप्रकाशत्वा**द्धेतो**र्विषयो** ब्रह्मरूपः **सर्वथा** सर्वप्रकारेण **शुद्धः,** न तत्र केनापि प्रकारेण मनुष्यत्वसमानधर्मः सम्भवतीति भावः. **कथमि**ति तदेति शेषः, असम्भवे सतीत्यर्थः. **विषयं स्पृशति** विषयौत्पत्तिकधर्मान् न विचारयतीत्यर्थः. तद्विचारे हि समानासमानधर्मविचारो भवतीति भावः.

योजना

मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे इत्यत्र **न ह्यत्र तेषां बुद्धिर्विषयं स्पृशती**ति. इदमत्र ज्ञेयम्. भ्रमो द्वेधा— सोपाधिको निरुपाधिकश्च. तत्र सोपाधिको भ्रमो घटादौ शङ्खः पीतः सिता कट्वीत्यादौ. तत्र ह्यधिष्ठानस्य घटस्य चक्षुषा ग्रहणे भ्रमरिकोपाधिं पुरस्कृत्य माया भगवतः शक्तिस्तत्र घटे मिथ्याभूतं भ्रमणमुत्पादयति. तत् मायिकं भ्रमणं सत्यो घटश्चेत्युभयं चक्षुषा गृह्यते. तदुक्तं "ऋतेर्थं यत् प्रतीयेत" इत्यस्य सुबोधिन्यां "विषयता मायाजन्या विषयो भगवानि"ति. विषये घटे भ्रमणरूपो धर्मो विषयताशब्दवाच्यः. तदुक्तं तत्रैव सुबोधिन्यां "विषये विषयता काचित् स्वीकर्तव्ये"ति. सा **विषयता** भ्रमणरूपा **मायाजन्या, विषयो** घटो **भगवानि**ति फक्किकार्थः. तत्रायं घट इति ज्ञानं विषयजन्यं, भ्राम्यतीतिज्ञानं विषयताजनितं, तत्र चक्षुरिन्द्रियं विषयं विषयतां च स्पृशति, ततो घटो भ्राम्यतीति प्रत्ययः. तत्र ये बालास्तेषां मनस्यस्माकं भ्रमरिकोपाधिवशात् मायाकल्पितं भ्रमणं प्रतीयते न स्वतो भ्रमणमस्तीति ज्ञानाभावः. तेषां बुद्धेस्तमोगुणाभिभूतत्वाद् वस्तुतोऽयं घटो भ्राम्यतीति प्रतीतिरुत्पद्यते. भागवतसिद्धान्ते ज्ञानमात्रं प्रति बुद्धेः कारणत्वाद् बुद्धिदोषेण तथाप्रतीतिः. तथा च तमोगुणाभिभूता बुद्धिर्घटं भ्राम्यन्तमेव निर्धारयति. तथा सति तेषां बुद्धिः शुद्धं घटं न गृह्णाति किन्तु स्वकल्पितं भ्राम्यन्तमेव घटं गृह्णाति. चक्षुरिन्द्रियं तु शुद्धमेव घटं मायिकभ्रमणसहितं स्पृशति, तत्सामान्यज्ञानं मनइन्द्रियजन्यं, तत्र घटो भ्राम्यतीति अन्यथाप्रतीतिः. मनः-

किन्तु [1]मध्य एवावलम्बते यथा [2]भ्रमदृष्टेर्भूम्यादयः. न हि कदाचिदपि भूम्यादीनामावर्तोऽस्ति. अतोऽन्तरेव दृष्टिभ्रमणं स्वाधिकारादारोप्यते. विषयधर्माणां हेतुत्वे रजतभ्रमवदन्यः[3] स्यात् तस्यापि कालान्तरे स्यात्. अत एव[4] ते मानुषभावे-

---

लेखः

मध्य एवेति, मध्यधर्मनिव विचारयतीत्यर्थः. **भूम्यादयः** प्रतीयन्त इति शेषः, भूम्यौत्पत्तिकधर्मविचारो न जायत इत्यर्थः. स्थिरत्वस्य भूम्यौत्पत्तिकत्वमाहुः **विषये**ति, विषये चेदावर्तः स्यादित्यर्थः. **अन्यस्यापि** अभ्रमतोऽपीत्यर्थः. **तस्यापी**ति भ्रमतोऽपी-

योजना

सहितेनेन्द्रियेण घटो भ्राम्यतीति प्रतीत्यनन्तरं तमोगुणविशिष्टा बुद्धिर्बालानां भ्राम्यन्तमेव घटं निश्चिनोति. स घटो बुद्धिकल्पितो बुद्धावेव तिष्ठति न तु बहिः· बहिस्तु शुद्ध एव घटो मायोत्पादितभ्रमणयुक्तोऽस्ति. स चक्षुषा गृह्यते न तु बुद्ध्या· अतो न चक्षुषा गृहीतस्य मिथ्यात्वं किन्तु बुद्धिकल्पितस्यैव मिथ्यात्वम्. एवं सतीन्द्रियाणां शुद्धघटसम्बन्धेऽपि तमोगुणाभिभूताया बालबुद्धेर्न शुद्धघटसम्बन्धः· तदेतदुक्तं **न ह्यत्र तेषां बुद्धिर्विषयं स्पृशती**त्यारभ्य **स्वाधिकारादारोप्यत** इत्यन्तेन· **तेषामज्ञानां बुद्धिर्विषयं न स्पृशति,** इन्द्रियाणि तु विषयं स्पृशन्ति. मन इन्द्रियेण संयुक्तं विषयं गृह्णदपि न संशयं भ्रमात्मकं निश्चयात्मकं वा ज्ञानमुत्पादयितुं शक्नोति अपि तु सामान्यज्ञानमुत्पादयति. विशेषज्ञानं तु बुद्धिरुत्पादयति, "संशयोथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगि"ति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्ये संशयादिज्ञानानां बुद्धिवृत्तित्वकथनात्. तत्र सत्त्वगुणसहिता बुद्धिर्निश्चयात्मकं ज्ञानं जनयति, रजःसहिता संशयात्मकं, तमःसहिता भ्रमात्मकमिति विवेकः. निरुपाधिके भ्रमे शुक्ताविदं रजतमित्यादौ तु न रजतं मायाजनितं किन्तु तमोगुणयुक्तबुद्धिकल्पितम्. तद् रजतं बुद्ध्यैव गृह्यते अन्तरेव तिष्ठति, न चक्षुषा गृह्यते. मनःसंयुक्तचक्षुर्गृह्यमाणायां शुक्तौ सत्यां रजतसंस्कारप्राबल्यात् तमोगुणयुक्ता बुद्धी रजतं निर्माति. तद् बौद्धं रजतं बुद्ध्या गृह्यते. तदुक्तं वेदस्तुता"वन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरस" इत्यस्य सुबोधिन्यां "रजतं तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते विषयीक्रियते चे"ति. अत इन्द्रियेण शुक्तिरेव गृह्यते, बुद्ध्या रजतं विषयीक्रियते. अत इन्द्रियेण संयुक्तायाः शुक्तेः सकाशादन्यस्य

---

१. मध्यममेवा° २. भ्रमद्दृष्टेः. ३.°दन्यथापि, °दन्यस्यापि. ४. एते.

नैव व्याप्ता मनुष्या एव वयमिति मन्यमाना भगवन्तमपि तथैव मन्यन्ते. यथा चौरः[1] सर्वानिव [1]चौरान् जानाति, तथा मूर्खा देवमप्यागतं स्वसमानमेव मन्यन्ते, यथा व्याधस्तपस्विनम्, इतरवैलक्षण्याज्ञानात्. तस्मात् स्वदोषादेव निर्दुष्टे विषयेऽन्यथा-स्फूर्तिः. अत एते **मर्त्यात्मान** आत्मानमपि मर्त्यं कृतवन्तः परमात्मनस्तथाकरणे कः प्रयासः? अतो भगवच्छास्त्रं दृष्ट्वापि **न मेनिरे** नाङ्गीकृतवन्तः ॥११॥

लेखः

त्यर्थः. **मनुष्या एवे**ति जीवं देहरूपं मन्यमाना इत्यर्थः. **मर्त्यं कृतवन्त** इति जीवं देहरूपं मानितवन्त इत्यर्थः. **अत** इति, स्वधर्मस्यैव मानितस्य मर्त्यत्वस्य विचारका,

योजना

रजतस्य ख्यातिः अन्यख्यातिरिति सिद्धान्तः. सोपाधिकभ्रमे शङ्खः पीत इत्यादौ न विषयधर्माणां भ्रमहेतुत्वमपि तु काचकामलादिरूपोपाधिना भ्रमहेतुत्वमित्याहु**र्विषयधर्माणां हेतुत्व** इत्यादि. **रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्याद**िति, यथा रजतभ्रमो विषयनिष्ठचाकचक्यधर्ममादायोत्पद्यते न तथा शङ्खः पीत इत्यादौ विषयधर्मेण भ्रमः. तथा सति यथैकस्योत्पन्नो रजतधर्मोऽपरस्याप्युत्पद्यते, न तथैकस्योत्पन्नः शङ्खे पीतिमभ्रमोऽपरस्य कामलदोषरहितस्याप्युत्पद्यते, विषये पीतत्वाभावात्. तदेतदाहुः **रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्याद**िति. किञ्च यस्य 'शङ्खः पीत' इति भानं जातं तस्यापि कामलोपाधिनिवृत्तौ न जायते. यदि विषयधर्माणां हेतुत्वं स्यात् तदा विषयधर्माणां सर्वेषां तुल्यत्वात् कालान्तरेऽपि कामलादिनिवृत्तावपि स्यादित्याहु**स्तस्यापि कालान्तरे स्याद**िति. स निरुपाधिकभ्रमोऽधिष्ठानज्ञाननाश्यः, सोपाधिकभ्रमः पीतः शङ्ख इत्यादिरूपस्त्वधिष्ठानस्य पीतरूपाभाववत्त्वज्ञाने सत्यपि जायमानत्वात् नाधिष्ठानज्ञाननाश्य किन्तूपाधिनाशनाश्य इति विभेदः. प्रकृते भगवदिच्छया प्रदर्शितानामवास्तवमनुष्यधर्माणां भक्तिराहित्येन बुद्धिदोषाद् भगवति प्रतीयमानत्वाद् भगवति मनुष्यबुद्धिः, तथा चायं सोपाधिकभ्रम इति ज्ञेयम्. यदा भगवदिच्छया भगवद्भक्तिराहित्यरूपोपाधिनाशस्तदा अयं भ्रमो निवर्तिष्यते इति बोध्यम्. भ्रमस्वरूपस्य विशेषविचारस्तु मया प्रमेयरत्नार्णवे ख्यातिविवेके स्फुटीकृत इति विशेषजिज्ञासायां ततोऽवगन्तव्यः ॥११॥

१-१. चो°.

ततो यद् जातं तदाह **न ते यदोमिति प्रोचुरिति.**

न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परन्तप।
गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः ॥१२॥

ओमित्यङ्गीकारे **नेति** [1]निषेधे. निषेध उपायान्तर एव प्रवृत्तिः स्यात् तेषां धर्मेण वा तुष्टा भवेयुः. **नेत्य**सत्ये, सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वात्. अतो **निराशाः**. **परन्तपे**ति सम्बोधनं स्वाधिदैविकशुकं प्रति कोपनिषेधार्थमागतं, राज्ञो वा. महद्भाग्ययोगे ह्यतिथिर्विमुखो न गच्छतीति तद्भाग्याभिनन्दनार्थम्. **प्रत्येत्य** व्याघुट्य समागत्य **कृष्णरामयोः** पुरतस्**तथोचुः** ॥१२॥

लेखः

न तु भगवद्धर्मस्य स्वप्रकाशत्वस्य, अतो भगवति मनुष्यदृष्ट्या तद्वाक्यं न मेनिरे इत्यर्थः. **भगवच्छास्त्रमि**ति, वेदादिकं **दृष्ट्वापि** तत्तात्पर्याज्ञानात् मर्त्यात्मत्वमित्यर्थः. **मर्त्यो** मर्त्यत्वेन मानित **आत्मा** येषामिति विग्रहः ॥११॥

न ते यदोमित्यत्र निषेधाभावे निराशत्वं कथमित्याशङ्क्याहुर्**नेती**ति. असत्याभिनिवेशे वस्तुयाथात्म्यज्ञानाभावे **ने**ति वदेयुः. सा सत्यनिवृत्तिस्त्ववचनेऽपि सिद्धैव, तादृशज्ञाने अवचनं कथं स्यादिति. अतो **ने**तिवचनाभावेऽपि तेषामज्ञानं निश्चित्य निराशा जाता इत्यर्थः. **परन्तपे**ति, इदं राज्ञः **सम्बोधनं** निरोधलीलारम्भे स्वस्मि**न्नागतं स्वाधिदैविकशुकं** भगवन्तं **प्रति कोपनिषेधार्थम्** उक्तमिति शेषः. त्वं परन्तपत्वात् मदाविष्टं भगवन्तं पश्यसि, अतः प्रत्यक्षत एव तत्र कोपाभावं पश्येति भावः. राज्ञः शुकाविष्टभगवद्दर्शनं स्फुटं कुत्रापि नोक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **राज्ञो वे**ति. कोपनिषेधार्थमिति शेषः. तद् व्युत्पादयन्ति **महदि**ति, तव तादृशं भाग्यं वर्तते तेषां नास्तीति भाग्याभावादेवं कृतवन्तः. अतो मूढेषु न कोप उचित इति भावः ॥१२॥

---

१. लुप्तम्.

योजना

न ते यदोमिति प्रोचुरित्यस्य विवृतौ **नेत्यसत्ये सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वादि**ति. ब्राह्मणा यद् ओमिति नोचुस्तत्तु सत्ये, तथैव ब्राह्मणानामभिप्रायात्. यत् नेति नोचुस्तत् तु **असत्ये**-यतस्तेषामदानेऽभिप्रायस्ततो '**ने**'त्येव कथनस्य युक्तत्वं, तथापि 'ने'ति नोचुरतो निषेधकरणाभावस्य ज्ञापको यो **न**कारः स असत्ये इत्यर्थः, निषेधस्य ब्राह्मणाभिप्रेतत्वात्. तथा च **नेती**ति निषेधस्य निषेधबोधको नेत्यसत्य इति भावः. एवं निषेधनिषेधो ब्राह्मणानां हृदये असत्याभिनिवेशं बोधयति. तथा सति सिद्धमाहुः **सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वादि**ति, असत्ये सति सत्यनिवृत्तिः सिद्धा. यत्र असत्यं तत्र सत्यावलम्बिना सत्यैव निवृत्तिः न तु तत्र स्थितिः, अतो **गोपा निराशाः** प्रत्यागता इत्यर्थः. **परन्तपेति सम्बोधनं स्वाधिदैविकशुकं प्रति कोपनिषेधार्थमागतमि**ति, दशमस्कन्धीयलीलानिरूपणाय शुके भगवानाविष्टः, "वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरातमि"तिवाक्यात्, "भगवता सह वर्तमानः सभगवानि"ति विवरणात्. तथा च शुके आविष्टो भगवानाधिदैविक शुक उच्यते, **आधिदैविकं शुकं** भगवन्तं **प्रति परन्तपेति सम्बोधनमि**त्यर्थः. शुकेन 'परन्तपे'ति सम्बोधनं स्वाविष्टं भगवन्तं प्रत्युक्तम्. तत्र प्रयोजनमाहुः **कोपनिषेधार्थमागतमि**ति, "गोपा निराशा आगता" इति शुकमुखात् श्रुत्वा शुकाविष्टो भगवान् क्रोधं कुर्यात् तस्य क्रोधस्य निषेधार्थमित्यर्थः. **परं** क्रोधात्मकं शत्रुं **तापयती**ति **परन्तपः**, तस्मात् परन्तपत्वात् क्रोधो न कर्तव्य इति हार्दम्. ननु स्वाविष्टं भगवन्तं प्रति सेवकः शुकः क्रोधो न विधेय इति कथमुपदिशेदित्याशङ्क्याहुः **आगतमि**ति, शुकस्य तत्सामयिकलीलाभावना-पारवश्या**दागतं** निःसृतं, न तु शुकेन विचार्योक्तमित्यर्थः. **राज्ञो वे**ति, **राज्ञः** परीक्षितो वा **परन्तपे**ति सम्बोधनमित्यर्थः. प्रयोजनं तु **कोपनिषेधार्थमागतमि**ति पूर्वोक्तमेव. राजा हि परमवैष्णवो "गोपा निराशाः प्रत्यागता" इति श्रुत्वा क्रोधं कुर्यात्. तं निषेधति शुकः– यतस्त्वं **परं** शत्रुं क्रोधरूपं **तापयसी**ति **परन्तपो**ऽसि अतो ब्राह्मणानामनयेऽपि क्रोधो न कर्तव्यः, ब्रह्मण्यदेवत्वात् श्रीकृष्णस्य तत्सेवकत्वात् तवेति भावः ॥१२॥

तदुपाकर्ण्य भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः ।
व्याजहार पुनर्गोपान् दर्शयँल्लौकिकीं गतिम् ॥१३॥

गोपानां खेदादिकं दृष्ट्वा, भगवद्वैमुख्ये क्रोधं च, तन्निवृत्त्यर्थं हास्यं कृतवान्. ननु क्रोधः कर्तव्य आज्ञोल्लङ्घनात्, कथं [1]हास्यं ? तत्राह **जगदीश्वर** इति, जगतः स एवेश्वरः, तथैव ते [2]प्रतिबोधिताः. तेषां पूर्वखेदस्य विस्मृतत्वात् **पुनराह**, तेषां गमनाङ्गीकारार्थे [3]प्रबोधनं च कृतवान्— **लौकिकी गति**रेतादृशी क्वचित् प्राप्यते क्वचिन्न क्वचिदुत्तराभावश्च ॥१३॥

भगवद्वाक्यमाह **मां ज्ञापयते**ति.

मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससङ्कर्षणमागतम् ।
दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया ॥१४॥

यज्ञे यजमानपत्न्यः पत्न्य एवोच्यन्ते निर्दुष्टत्वज्ञापनाय, "तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उपस्तितरं वदन्ती"तिश्रुतेः[4]. अतो निर्दुष्टत्वात् **मां पत्नीभ्यो ज्ञापयत ससङ्कर्षणं** बलभद्रसहित**मागतम्.** याचनं तु न कर्तव्यमयाचिता एव दास्यन्तीत्याह **दास्यन्ती**ति. **कामं** यथेष्टं तद् **वो** युष्मभ्यं; [5]तस्यान्नदोषो निरूपितः **काम**पदाद् **व**इतिपदाच्च. दाने हेतुः **स्निग्धा** इति, **मयि** ताः

टिप्पणी

[6]**मां ज्ञापयते**त्यत्र, **तस्यान्नदोषो निरूपित** इति. पूर्वं **यथेष्टमि**ति **काम**पदं व्याख्यातम्, अधुना तस्यान्नविशेषणत्वमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमुच्यते. दोषः[7] स्वभोगे ज्ञेयः, स कथं निरूपित इत्यत आहुः **कामपदादि**ति. अत्रेदमाकूतम्. अन्नं हि पुरुषस्वामिकं भवतीति तदन्नं तैः स्वर्गकामनया यज्ञसम्बन्धिदेवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पपूर्वकं निष्पादितत्वात् सकाममपि कामप्राचुर्यात् कामरूपमेव जातमिति ज्ञापनाय तथा विशेषणम्. तेन तेषामभक्तत्वं सूचितम्. तथा चान्योद्देशेन कृतमभक्तसम्बन्धि स्वभोगयोग्यं न भवतीति दोषोक्तिः. [8]किञ्च, **मां ज्ञापयत**

लेखः

मां ज्ञापयतेत्यत्र **निर्दुष्टत्वे**ति, पत्युः स्त्री पत्नीति पुंयोगेन पतिव्रतात्वज्ञाप-

१. हास्यमिति. २. प्रबोधिताः. ३. प्रबोधं. ४. तै. सं. ६/५/८/२.
५. तस्मान्न दोषो, तस्यान्नस्य दोषो. ६. 'मामि'त्यारभ्य 'सर्वमवदातमि'त्यन्तं शोधपत्रमेकस्मिन्नेव पुस्तके लब्धम्. एतन्मूलपाठे नास्ति. ७. 'दोष अत्र स्वभोग्यत्वाभावो ज्ञेयः' इति कुत्रचित् पाठः. मू. पा. ८. किंच पूर्वं 'मां मू. पा.

टिप्पणी

पत्नीभ्यः इत्युक्त्वा दानसमयेऽपि **मह्यं दास्यन्ती**ति[1] पात्रान्तरोक्त्या चोक्तदोष एवान्नस्य स्फुटीभवतीत्याशयेनोक्तं **व इति पदाच्चे**ति. न च पूर्वोत्तरवाक्ययोः कथं संगतिरिति वाच्यं, तासां भक्तत्वात् मदागमने ज्ञापिते मत्सम्बन्धित्वं ज्ञात्वा **वो** युष्मभ्यमपि **दास्यन्ती**ति ज्ञापयितुमादौ स्वकथनम्, अग्रे [2]दोषत्वमन्नस्य ज्ञापयितुं **व** इति कथनमित्युपपत्तेः. अन्यथा यथा भगवतोक्तं **वो दास्यन्ति** तथा ता अपि तेभ्य एव दद्युः, न तु [3]स्वमत्रानयेयुः. तर्हि कथं तदन्नमेताभिरानीतं भगवानङ्गीकृतवानिति चेद्, अत्रैवं प्रतिभाति. पत्न्या आत्मनोऽर्धत्वात्तदन्ने तासामंशो[4] भवितुमर्हति. स च तासां भक्तत्वादुक्तदोषरहित एवेति मन्तव्यम्. तथा सति तस्य पूर्वमपृथग्भावात् समुदिताभिप्रायेण दोषोक्तिः. ततस्ताभिर्भगवदर्थं स्वांशे पृथक्कृते तदङ्गीकरणमावश्यकं प्रभोः, "भक्त्युपहृतमश्नामी"ति वचनात्.

यद्वा. "अन्नमादाय भाजनैरि"ति भाजनोक्त्या पृथग्भावासंभवेपि यथा तदन्ने पूर्वमन्योद्देशो दोषहेतुरभूद्, एवं पश्चाद्भगवदुद्देशस्तस्मिन्निवृत्तिहेतुरभूत्[5]. अतः सर्वमेवान्नमङ्गीकरणयोग्यमित्युपपद्यते. न च तासां भक्त्या पुमंशः कथमदुष्टो भवतीति शङ्कनीयं, तत्सम्बन्धात्तेषामपि भक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्.

अथवा, **कामं यथेष्टमि**ति पक्षेऽपि तत्तात्पर्योक्ति**स्तस्यान्नस्य दोष** इति. अत्रायमर्थः. [6]आधिदैविकं यज्ञं संपादयितुं पुंभिराधिदैविकयज्ञात्मकस्य भगवतस्तदाज्ञयाध्यात्मिकानां[7] गोपानां याच्ञाभङ्गः कृतः. सोऽत्र **दोष**पदेनोच्यते. तथा सति कथमाधिभौतिकोऽपि स संपत्स्यत इति ज्ञात्वा साक्षादाधिदैविके दातुमशक्यत्वादाध्यात्मिकेभ्यो **वो** युष्मभ्यं यावता तृप्तिर्भविष्यति तावद् **दास्यन्ति.** तेन चाधिदैविकस्य तृप्तिर्भविष्यति,[8] आधिभौतिकश्च[9] संपत्स्यत इत्याशयेनोक्तं **कामपदाद् व इति पदाच्चे**ति. अन्यथा [10]यज्ञीयान्नस्य यज्ञार्थमस्थापयित्वा यथेष्टदान-कथनानुपपत्तेः. तास्तु "यथा तरोर्मूलनिषेचनेने"ति [11]ज्ञानेनाधिदैविकद्वारेणैव सर्वं तत्रैव भवत्विति सर्वमन्नमानीतवत्य इति सर्वमवदातम् ॥१४॥

१. दास्यन्ती'ति वक्तव्ये तथानुक्त्वा 'वो दास्यन्ती'ति मू. पा. २. सदोषत्व° मू. पा.
३. स्वयमत्रा° मू. पा. ४. तासामप्यं° मू. पा. ५. देशस्तन्निवृत्ति° मू. पा.
६. आधिभौतिकं मू. पा. ७.°याध्यात्मिकयज्ञात्मकानां गोपानां च मू. पा.
८. भविष्यतीति मू. पा. ९. आधिदैविकश्च मू. पा. १०. यज्ञार्थीयान्नस्य मू. पा.
११. न्यायेनाधि° मू. पा.

स्निग्धाः प्रेमवत्योऽतो मदागमने ज्ञापिते परितुष्टा एव **दास्यन्ति,** यथा प्रियवार्ताहर्त्रे दानम्. किञ्च **धिया पुनर्मय्येवोषितास्ताः** सङ्घाते बुद्ध्या मयि तिष्ठन्ति, शेषेण तत्र, बुद्ध्येत्युपलक्षणं; ज्ञानशक्त्यान्तःकरणेन चात्र तिष्ठन्ति, बाह्यक्रियया देहेन च तत्र. अतो ज्ञानशक्तिर्मय्येव तिष्ठतीति **दास्यन्ति** ॥१४॥

ते पुनर्बालाः पूर्ववदेव गत्वा तथैव[1] याचितवन्त इत्याह **गत्वेति.**

गत्वाथ पत्नीशालायां दृष्ट्वासीनाः स्वलङ्कृताः।
नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥१५॥

अथ भिन्नप्रक्रमेण, येन मार्गेण यया रीत्या पूर्वं गता न तथेति. **पत्नीशाला** भिन्नैव प्राग्वंशे सदसि वा भवति, परं प्राग्वंश एव यत **आसीना** निश्चिन्ताः **सुष्ठ्वलङ्कृताश्च.** अनेन[2] सौभाग्यसहितास्ता निरूपिताः. पूर्ववदेव **नत्वा प्रश्रिता** विनीताः सन्त **इदं** वक्ष्यमाण**मब्रुवन्.** ब्राह्मणसम्बन्धान्नमनं **सतीत्वाद्** विनयः ॥१५॥

तेषां वाक्यमाह द्वयेन **नम** इति.

नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः।
इतोऽविदूरे चरता कृष्णेन प्रेषिता वयम् ॥१६॥

वैदिकार्थापरिज्ञानाद् **विप्रपत्नीभ्य** इत्युक्तं, तत्राप्यनवधानतानिवृत्त्यर्थं **निबोधते**त्याहुः. के भवन्त इत्याकाङ्क्षायामाहु**रितो** निकट एव **चरता** परिभ्रमता लीलाकर्त्रा **कृष्णेन** सदानन्देन **वयं प्रेषिता** इति.

कार्यनिवेदनं वा प्रयोजनमाहु**र्गाश्चारयन्नि**ति.

गाश्चारयन् स गोपालैः सरामो दूरमागतः।
बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् ॥१७॥

लेखः

नायेत्यर्थः. **ताः सङ्घाते** इति निर्धारणे सप्तमी; सङ्घातमध्ये **बुद्ध्या** अन्तःकरणेन **मयि तिष्ठन्ति, शेषेण** देहेन्द्रियप्राणै**स्तत्र** तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥१४॥

नमो व इत्यत्र **वैदिकार्थे**ति, यज्ञे यजमानपत्न्यः पत्न्य एवोच्यन्त इतिज्ञाने पत्नीपदमात्रमेव वदेयुरित्यर्थः ॥१६॥

---

१. लुप्तम्. २. अनेनैव.

ते त्वन्यान्नं न गृह्णन्त्यतो भगवतोक्तमपि स्त्रीभिर्दत्तमप्यन्नं स्वयं न गृहीतवन्तः किन्तु भगवदर्थमेव याचन्ते, तेषां स एव धर्म इति. दोषकीर्तनं त्वज्ञानात्. गवां [1]चारणमावश्यकमिति तदनुरोधेन तृणवति देशे समागतो **गोपालैश्च** सहितः. अनेन [2]स्वागमने सर्व एवागच्छेरन्निति बाधकमुक्तम्. **सराम** इति आदरार्थे कार्यान्तराभावार्थे च. अतो वा दोषकीर्तनम्. अतो **बुभुक्षितस्य तस्य** ससेवकस्य तस्यै**वान्नं** तत्र गत्वा **दीयता**मिति. प्रकर्षो यथायोग्यम् ॥१६-१७॥

ततो यद् जातं तदाह **श्रुत्वाच्युत**मिति.

श्रुत्वाच्युतमुपायान्तं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः।
तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसम्भ्रमाः ॥१८॥

'चरते'तिवचनात् सोऽपि पश्चादागच्छतीत्युक्तम्, अत आ**होपायान्त**मिति, उप समीप आगच्छन्तम्. पूर्वं तु तास्तत्र गता, इदानीमत्र भगवान् समायाति. मनोरथस्तु पूर्वशेष इति समागमन इतिकर्तव्यतानभिज्ञाः स**सम्भ्रमा जाताः.** किञ्च

लेखः

गाश्चारयन्नित्यत्र, **अन्यान्नमि**ति, भगवत्सम्बन्धरहितमित्यर्थः. **स्त्रीभिर्दत्तमपी**ति सम्भावनाया**मपि**शब्दः, सम्भावितदानविषयीभूतमपीत्यर्थः. **दोषकीर्तनमि**ति भगवतो बुभुक्षाकथनमित्यर्थः ॥१७॥

श्रुत्वाच्युतमित्यत्र **मनोरथस्त्वि**ति, अस्माभिस्तत्र गत्वैवमेवं कर्तव्यमिति**म-**

योजना

गाश्चारयन्नित्यत्र, **दोषकीर्तनं त्वज्ञानादि**ति, "बुभुक्षितस्य तस्यान्नमि"त्यनेन भगवति बुभुक्षितत्वदोषकथनं तु अज्ञानात्. "मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्" "गूढः कपटमानुष" इत्यादिवाक्यैर्मनुष्यासाधारणधर्माणां भगवति मायया प्रतीतिर्न तु वस्तुतो भगवति मनुष्यधर्माः सन्त्यतः "क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य" इतिश्रुतेः क्षुधो मनुष्यासाधारणधर्मत्वात् न भगवति बुभुक्षितत्वमित्याकारकशास्त्रार्थस्याज्ञानादित्यर्थः ॥१७॥

श्रुत्वाच्युतमुपायान्तमित्यत्र **पूर्वं तु तास्तत्रागता** इति. **ता** यज्ञपत्न्यः **पूर्वं** स्वमनोरथेन **तत्र** भगवत्समीपे **आगता** इत्यर्थः. **मनोरथस्तु पूर्वशेष** इति–रमण**मनोरथः पूर्वं** विचारितस्य भगवन्निकटगमनस्य **शेष**भूतः. भगवन्निकटे यदा

---

१. °मवश्यमिति. २. मदागमने.

नित्यं तद्दर्शनार्थमुत्सुकाः, अतः शीघ्रमपि गन्तव्यं, क्षुधित इति सामग्र्यपि नेयातोऽपि सम्भ्रमः. किञ्च **तस्य** भगवतः **कथाभिराक्षिप्तं मनो** यासां, यत्र क्वापि स्थितं मनस्तत **आ**समन्ताद् दूर एव **क्षिप्तम**तो भगवति गतमतो मनोरथबाहुल्यात् किं कर्तव्यमिति **ससम्भ्रमाः** ॥१८॥

इदानीन्तनं बलिष्ठमिति विचार्य ससामग्रीका [1]आगता इत्याह **चतुर्विधमिति.**

चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः ।

अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः ॥१९॥

भक्ष्यं पेयं चोष्यं लेह्यमित्यन्यथा भोजनं न स्यात्. भक्ष्ये दन्तानां विनियोगोऽन्यद् गौणं, चोष्ये परितः स्थितांशानां, लेह्ये जिह्वायाः, पेयेऽन्तःस्थितस्य वक्त्रस्यातश्च**तुर्विधमे**व सर्वं भोजनं भवति. **गुणा** व्यञ्जनानि धर्मा वा, **बहवो गुणा** यत्र. **अन्नं** साधारणम्, अपेक्षितादप्यधिकम्. **भाजनैर्येष्वेव** स्थितं नतूद्धृत्य. **अभिसस्रुर**भिसरणं कृतवत्य आभिमुख्येन गमनं, समुदायशक्त्या सर्वथा गमनं प्रतीयते. तत्र हेतुः **प्रियमिति**, प्रियं प्रति हि सर्वेषां गमनम्, अतः **सर्वा** एव. बह्वीनां कथमेकत्र गमनमेकदेत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरन् प्रतिबन्धाभावमाह **समुद्रमिव निम्नगा** इति. **निम्नगा** नद्यो मध्ये पर्वतादीनामपि प्रतिबन्धं न मन्यन्ते, न हि तासां देवाः पतयो भवन्ति किन्तु समुद्र एव, तथात्रापि. निम्न एव गच्छन्तीत्युच्चैरहङ्कारे स्थिताः पतयो नाङ्गीकृताः ॥१९॥

प्रतिबन्धाभावमाशङ्क्याह **निषिध्यमाना** इति.

लेखः

नोरथस्तु पूर्वं चिन्तितस्य स्वगमनस्य **शेष**भूतः; समागतस्तु भगवानतो मनोरथं विस्मृत्य **ससम्भ्रमा** एव **जाता** इत्यर्थः ॥१८॥

चतुर्विधमित्यत्र धर्मा वेति मधुरत्वादय इत्यर्थः. **साधारणमि**ति सर्वासां साधारणं, न तु पृथक्कृतमित्यर्थः. **समुदायेति**, **अभिसरण**पदस्य समुदायार्थेनेत्यर्थः ॥१९॥

योजना

गमनं स्यात् तदा रमणमनोरथः सिध्येत्, भगवांस्त्वत्र आयात्यतः परं कथं मनोऽभिलाषः सेत्स्यतीति **ससम्भ्रमा जाता** इति हार्दम् ॥१८॥

---

१. गता.

निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बन्धुभिः सुतैः ।

भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः ॥२०॥

उदासीनानां भाषणं निषिद्धमतः सम्बन्धिभिरेव **निषिद्धाः**, बलवद् बाधकं च तत्. पितरोऽत्र नोक्ता, अन्यथोत्पत्तिविरोधः स्यात्. उपपत्तिविरोधे तु शास्त्रं बलिष्ठम्. तासां चतुर्विधपुरुषार्थाश्चतुर्भिर्देया— धर्मदः **पतिरर्थदो भ्राता** अभिलषितार्थदातारो **बान्धवाः सुता** मोक्षदाः. तेषां निषेधे तत्तत्पुरुषार्थहानिस्तथापि पञ्चममेव पुरुषार्थं मन्यमाना गता एवेत्याह **भगवतीति.** भगवांस्तु षड्गुणः स्वयं चैकोतः सप्तपुरुषार्थास्तत्र सिध्यन्ति[1]. कि**ञ्चोत्तमश्लोक** इति, **उत्तमैः** सिद्धपुरुषार्थैरपि **श्लोक्यते**तो भक्तिरप्यष्टमः पुरुषार्थः. किञ्च कामितो हि पुरुषार्थो भवति न त्वकामितोऽतो धर्मादीनामपुरुषार्थतैव; किन्तु भगवानेव पुरुषार्थ इत्यभिप्रायेणाह **दीर्घश्रुतधृताशया** इति— **दीर्घ**कालपर्यन्तं यः **श्रुतो** यद्वा **श्रुतं** तस्मिन् तेन वा **धृत आशयो** याभिः. यथा फलश्रवणेन फले चित्तं भवति तथा भगवति चित्तं न त्वन्यत्र. निषेधोऽत्र वाचनिक, ऋत्विजां कर्मवैयग्र्यात्. न [2]ह्यन्यभार्या अन्येन स्प्रष्टुं [3]शक्या यागनाशश्च स्यादतो यजमानपत्नीव्यतिरिक्ताः सर्वा एव गता एकरूपाश्च. ऋत्विजां मिश्रप्रतिषेधात् "यूनः स्थविरान् वे"ति. यजमानस्तु विसदृशोऽपि भवत्यतो गता एव ॥२०॥

गतानां समागमनप्रकारमाह **यमुने**ति.

लेखः

निषिद्ध्यमाना इत्यस्यान्ते **यजमानस्त्वि**ति, सर्वेषां यजमानत्वेप्यातिदेशिकं तत्, मुख्योऽत्र **यजमान**पदेनोच्यत इति ज्ञेयम् ॥२०॥

यमुनेत्यस्याभासे. एतासां सर्वात्मभावाभावात् पूर्वोक्तमभिसरणमेव मुख्यं, दर्शनं तु तत्प्रकारत्वेन गौणमित्यभिप्रेत्य **प्रकार** एव वाक्यार्थ उक्तः. व्याख्याने. **क्रूरे**ति तनुनवत्वोपलक्षणेन प्रतिबन्धकमात्रनिवर्तिकेत्यर्थः. अतस्तदुपवने प्रति-

योजना

भगवत्युत्तमश्लोक इत्यस्य विवृतौ **पञ्चममेव पुरुषार्थमि**ति, स्वतन्त्रभक्तिरूपं पुष्टिमार्गभजनाख्यं पुरुषार्थमित्यर्थः ॥२०॥

यमुनोपवन इत्यस्य विवृतौ **यमुना**पदतात्पर्यमाहुः **यमुना क्रूरे**ति, भगव-

---

१. ॰न्तीति. २. ह्यन्यस्य, त्वन्यस्य. ३. शक्या इति.

यमुनोपवनेऽशोकनवपल्लवमण्डिते ।
विचरन्तं वृतं गोपैर्ददृशुः साग्रजं स्त्रियः ॥२१॥

यमुनोपवने विचरन्तं स्त्रियो ददृशुरिति सम्बन्धः. जलस्थलक्रीडायोग्यभूमिः सूचिता. उपवने पुष्पाणि फलानि च[1] सर्वदा भवन्ति, तथाविधान्येवारोप्यन्त इति. **यमुना** क्रूरेत्युपवनरक्षा [2]यमभागाभावश्च. गतानामुभयपरित्यागे शोकः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह**ाशोकानां नवपल्लवैर्मण्डित** इति, अनेन शय्या अपि निरूपिताः. तादृशे विभावादियुक्ते **गोपैर्मुग्धैर्वृतं** विशेषेण हंसगत्यादिना गच्छन्तं साग्रजं क्रियाशक्तिसहितं सर्वतो रक्षणसमर्थं **ददृशुः** स्वाभिलषितप्रकारेण दृष्टवत्यो, यतः **स्त्रियः** ॥२१॥

स्त्रीदृष्टं भगवन्तं वर्णयत्यन्यथा भगवच्चरित्रं न भवेदन्योपसर्जनत्वाद्. वर्णितं तु भगवतैव [3]तथा क्रियत इति तादृशरूपप्राकट्येन निश्चीयते. **श्याममिति.**

श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमालिबर्हधातुप्रवालनटवे[4]षमनुव्रतांसे ।

लेखः

बन्धका नायास्यन्तीति भावः. तात्पर्यान्तरमाहुः **यमे**ति, तद्दोषपरिहारार्थमेव यमुनोत्पादनात्. सामान्यतोऽपि भगिन्यां न भ्रातुर्भागः, अतस्तत्र गतानां भगवत्सम्बन्ध एव भवति न तु पुनः संसारे समागत्य यमसम्बन्ध इति भावः. **उभयपरित्यागे** इति– भगवदप्राप्त्या बुद्ध्या यत्र स्थितास्तत्परित्यागः, गृहत्यागाच्छेषेण यत्र स्थितास्तत्परित्यागः. अप्राप्तावपि तादृगवस्थित्या प्राप्तिनिश्चयात् न शोक इति भावः ॥२१॥

अन्योपसर्जनत्वादिति, दर्शनस्याभिसरणाङ्गत्वादित्यर्थः. **तथा क्रियते** इति

योजना

त्सम्बन्धे यावन्ति प्रतिबन्धकानि तेषां विनाशिकेत्यर्थः. तथा च स्वोपवनस्य भगवदेकक्रीडौपयिकत्वात् तद्वनविनाशकस्य विनाशं कथं न कुर्यादित्यर्थः. **यमभागाभावश्चे**ति, यमस्य कालरूपत्वात् कालस्य सर्वभक्षकत्वादेतदुपवनमपि कदाचिदन्यथा कुर्यात् तदत्र यमुनासम्बन्धात् न करोत्येव, भगिनीसम्बन्धेन तद्रक्षाकरणस्यैवोचितत्वादिति **यमुना**पदतात्पर्यम् ॥२१॥

१. लुप्तम्. २. °भोगा°. ३. यथा. ४. °वेश°.

विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ॥२२॥

आदौ वर्णः शृङ्गाररसात्मको, गौरो रजोरूप एव स्यात् तैजसश्च, शुक्लो जलप्रकृतिको अव्यक्तरसो, अन्नमेव हि सर्वरसात्मकं भोग्यं च. केवलं तद् रसजनकं न भविष्यतीति[1] तयोरपि सम्बन्धो निरूप्यते– **हिरण्यपरिधिं वनमालि**नमिति. सुवर्णमेखलैव परिधिरूपा कुण्डलमुकुटकण्ठाभरणानि च पीताम्बरं कङ्कणाङ्गदादीनि च. अनेन परिधिसहितः सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्रो निरूपितः. वनमाला वर्ततेऽस्येति, सर्वपुष्पमयी सा शुभ्रा. अन्येऽपि सर्वे रसास्तत्र सन्तीति ज्ञापयितुं साधनत्रयमाह **बर्ह-**

लेखः

स्वरूपं तद्दर्शनविषयीभूतं क्रियत इत्यर्थः. **श्याममि**त्यत्र **रजोरूप** इति, रसोद्दीपिका सामग्री 'रजः'पदेनोच्यते इति टिप्पण्यां पूर्वमुक्तम्. तथा च रसोद्दीपको न तु रसरूप **इत्येव**कारः, गौरस्य शृङ्गारोद्दीपकत्वात् शृङ्गारस्य च श्यामत्वादिति भावः. **तैजसश्चे**ति, श्रुतौ तेजसो लोहितत्वादिति भावः. **केवलमि**ति, रसपक्षे उद्दीपकरहितं गुप्तरसरहितं च अन्यस्य **रसजनकं न** भवतीत्यर्थः. **केवलमि**ति, **बर्हे**त्यनेन

योजना

श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य विवृतौ **वर्णः शृङ्गाररसात्मक** इति शृङ्गारस्य श्यामरूपत्वात्. **गौरो रजोरूप** इति **हिरण्यपरिधिमि**त्यनेनोक्तानां सुवर्णमेखलाद्याभरणानां गौरत्वात्. तत्स्वरूपमाहुः **गौरो रजोरूप एव स्यात् तैजसश्चे**ति. **वनमालिबर्हे**त्यनेनोक्तायाः वनमालायाः स्वरूपमाहुः **शुक्लो जलप्रकृतिकः अव्यक्तरस** इति, सुवर्णमेखलादिरूपतैजसैः वनमालारूपजलप्रकृतिकैः सहितस्य श्यामवर्णस्य स्वरूपमाहुः **अन्नमेव हि सर्वरसात्मकं भोग्यं चे**ति. "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्ये"तिश्रुतावन्नस्य श्यामतोक्ता. **अन्न**शब्देन पृथिव्युच्यते. प्रकृते **श्यामं हिरण्यपरिधिमि**त्यनेन स्वरूपस्य श्यामत्वोक्तेरन्नरूपतोक्ता. 'अन्न'शब्देन पृथिवी, पृथिव्यां च सर्वे रसाः सर्वेषां भोग्यत्वं च, अतोऽत्रापि श्यामत्वकथनात् सर्वरसात्मकत्वं सर्वभोग्यत्वं च सिद्धम्. तत्र स्वरूपस्य शृङ्गाररसात्मकत्वात् तद्भाववतीनामेव भोग्यमिति गूढाशयो बोध्यः. **अनेन परिधिसहितः सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्रो निरूपित** इति. **अनेने**ति **श्यामं हिरण्यपरिधिमि**ति-विशेषणविशिष्टश्यामस्वरूपकथनेनेत्यर्थः. **परिधिसहित** इति परिधिरूपसुवर्ण-

१. °तीतीतरयोरपि.

यमुनोपवनेऽशोकनवपल्लवमण्डिते ।
विचरन्तं वृतं गोपैर्ददृशुः साग्रजं स्त्रियः ॥२१॥

यमुनोपवने विचरन्तं स्त्रियो ददृशुरिति सम्बन्धः. जलस्थलक्रीडायोग्यभूमिः सूचिता. उपवने पुष्पाणि फलानि च[1] सर्वदा भवन्ति, तथाविधान्येवारोप्यन्त इति. **यमुना** क्रूरेत्युपवनरक्षा [2]यमभागाभावश्च. गतानामुभयपरित्यागे शोकः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह**ाशोकानां नवपल्लवैर्मण्डित** इति, अनेन शय्या अपि निरूपिताः तादृशे विभावादियुक्ते **गोपैर्मुग्धैर्वृतं विशेषेण** हंसगत्यादिना गच्छन्तं **साग्रजं** क्रियाशक्तिसहितं सर्वतो रक्षणसमर्थं **ददृशुः** स्वाभिलषितप्रकारेण दृष्टवत्यो, यतः **स्त्रियः** ॥२१॥

स्त्रीदृष्टं भगवन्तं वर्णयत्यन्यथा भगवच्चरित्रं न भवेदन्योपसर्जनत्वाद्. वर्णितं तु भगवतैव [3]तथा क्रियत इति तादृशरूपप्राकट्येन निश्चीयते. **श्याममिति.**

श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमालिबर्हधातुप्रवालनटवे[4]षमनुव्रतांसे ।

लेखः

बन्धका नायास्यन्तीति भावः. तात्पर्यान्तरमाहुः **यमेति**, तद्दोषपरिहारार्थमेव यमुनोत्पादनात्. सामान्यतोऽपि भगिन्यां न भ्रातुर्भागः, अतस्तत्र गतानां भगवत्सम्बन्ध एव भवति न तु पुनः संसारे समागत्य यमसम्बन्ध इति भावः. **उभयपरित्यागे** इति– भगवदप्राप्त्या बुद्ध्या यत्र स्थितास्तत्परित्यागः, गृहत्यागाच्छेषेण यत्र स्थितास्तत्परित्यागः. अप्राप्तावपि तादृगवस्थित्या प्राप्तिनिश्चयात् न शोक इति भावः ॥२१॥

अन्योपसर्जनत्वादिति, दर्शनस्याभिसरणाङ्गत्वादित्यर्थः. **तथा क्रियते** इति

योजना

त्सम्बन्धे यावन्ति प्रतिबन्धकानि तेषां विनाशिकेत्यर्थः. तथा च स्वोपवनस्य भगवदेकक्रीडौपयिकत्वात् तद्वनविनाशकस्य विनाशं कथं न कुर्यादित्यर्थः. **यमभागाभावश्चेति**, यमस्य कालरूपत्वात् कालस्य सर्वभक्षकत्वादेतदुपवनमपि कदाचिदन्यथा कुर्यात् तदत्र यमुनासम्बन्धात् न करोत्येव, भगिनीसम्बन्धेन तद्रक्षाकरणस्यैवोचितत्वादिति **यमुना**पदतात्पर्यम् ॥२१॥

---

१. लुप्तम्. २. °भोगा°. ३. यथा. ४. °वेश°.

विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ॥२२॥

आदौ वर्णः शृङ्गाररसात्मको, गौरो रजोरूप एव स्यात् तैजसश्च, शुक्लो जलप्रकृतिको अव्यक्तरसो, अन्नमेव हि सर्वरसात्मकं भोग्यं च. केवलं तद् रसजनकं न भविष्यतीति[1] तयोरपि सम्बन्धो निरूप्यते– **हिरण्यपरिधिं वनमालि**नमिति. सुवर्णमेखलैव परिधिरूपा कुण्डलमुकुटकण्ठाभरणानि च पीताम्बरं कङ्कणाङ्गदादीनि च. अनेन परिधिसहितः सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्रो निरूपितः. वनमाला वर्ततेऽस्येति, सर्वपुष्पमयी सा शुभ्रा. अन्येऽपि सर्वे रसास्तत्र सन्तीति ज्ञापयितुं साधनत्रयमाह **बर्ह-**

लेखः

स्वरूपं तद्दर्शनविषयीभूतं क्रियत इत्यर्थः. **श्याममित्यत्र रजोरूप** इति, रसोद्दीपिका सामग्री 'रजः'पदेनोच्यते इति टिप्पण्यां पूर्वमुक्तम्. तथा च रसोद्दीपको न तु रसरूप **इत्येव**कारः, गौरस्य शृङ्गारोद्दीपकत्वात् शृङ्गारस्य च श्यामत्वादिति भावः. **तैजसश्चे**ति, श्रुतौ तेजसो लोहितत्वादिति भावः. **केवलमिति**, रसपक्षे उद्दीपकरहितं गुप्तरसरहितं च अन्यस्य **रसजनकं न** भवतीत्यर्थः. **केवलमिति**, **बर्हे**त्यनेन

योजना

श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य विवृतौ **वर्णः शृङ्गाररसात्मक** इति शृङ्गारस्य श्यामरूपत्वात्. **गौरो रजोरूप** इति **हिरण्यपरिधिमि**त्यनेनोक्तानां सुवर्णमेखलाद्याभरणानां गौरत्वात्. तत्स्वरूपमाहुः **गौरो रजोरूप एव स्यात् तैजसश्चे**ति. **वनमालिबर्हे**त्यनेनोक्तायाः वनमालायाः स्वरूपमाहुः **शुक्लो जलप्रकृतिकः अव्यक्तरस** इति, सुवर्णमेखलादिरूपतैजसैः वनमालारूपजलप्रकृतिकैः सहितस्य श्यामवर्णस्य स्वरूपमाहुः **अन्नमेव हि सर्वरसात्मकं भोग्यं चे**ति. "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्ये"तिश्रुतावन्नस्य श्यामतोक्ता. **अन्न**शब्देन पृथिव्युच्यते. प्रकृते **श्यामं हिरण्यपरिधिमि**त्यनेन स्वरूपस्य श्यामत्वोक्तेरन्नरूपतोक्ता. 'अन्न'शब्देन पृथिवी, पृथिव्यां च सर्वे रसाः सर्वेषां भोग्यत्वं च, अतोऽत्रापि श्यामत्वकथनात् सर्वरसात्मकत्वं सर्वभोग्यत्वं च सिद्धम्. तत्र स्वरूपस्य शृङ्गाररसात्मकत्वात् तद्भाववतीनामेव भोग्यमिति गूढाशयो बोध्यः. **अनेन परिधिसहितः सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्रो निरूपित** इति. **अनेनेति श्यामं हिरण्यपरिधिमिति-**विशेषणविशिष्टश्यामस्वरूपकथनेनेत्यर्थः. **परिधिसहित** इति परिधिरूपसुवर्ण-

---

१. °तीतीतरयोरपि.

धातुप्रवालेति. त्रयाणामन्योन्यसम्बन्धात् सर्व एव रसाः– **बर्हैश्चित्र**[1] एव धातवोऽनेकविधाः शुभ्रादयो मिश्राः, प्रवाला आरक्ता एव. एतैरपि **कृत्वा नटवेषो**[2] यस्य, केवलं रसं धर्मिसहितमपि रसं दातुमुपस्थितः. किञ्च लीलामपि सामग्रीरूपां स्वयमेव[3] करोतीत्या**हानुव्रतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जमि**ति. लीलायाः प्राधान्यख्यापनार्थं स्वस्य परवशत्वं बोध्यते. स्वातन्त्र्ये[4] रसो गुप्तो भवतीत्यनुव्रतस्य स्वसमानधर्मशील**स्यांसे** स्कन्धे **हस्तं विन्यस्य** युग्मरसं ख्यापयन्, विश्वमेव कमलात्मकं भ्रामयति सर्वमेवान्यथा करिष्यामीति ज्ञापयन्, निर्भयतां सम्पादयति. परमनुव्रतत्व एवाणुमात्रान्यथाभावेऽपि नैवमयं रसः क्रियापर्यवसायीति स्कन्ध एव कृतिर्निरूपिता. उभयोरेकत्र व्यापृतौ[5] रसो न स्यादिती**तरेणे**त्युक्तम्. कम्पते

लेखः

नटवेषकथनात् **केवलो** रस उक्तः, पूर्वविशेषणत्रयेणेतरसम्बन्ध-विशिष्टशृङ्गाररसात्मकत्वकथनाद् **धर्मसहित** उक्तः. **सामग्रीरूपा**मिति, तादृशलीलां दृष्ट्वा रस उद्बुद्धो भवतीति रसोद्बोधे लीला सामग्री. **स्वातन्त्र्ये** इति, रसस्य **स्वातन्त्र्ये** प्राधान्ये सति **गुप्तो** रक्षितो **रसो भवती**त्यर्थः. **उत्पलाना**मिति, कमलस्य ब्रह्माण्डात्मकत्वेन रूपमर्यादाहेतुत्वादिति भावः ॥२२॥

योजना

मेखलामुकुटकण्ठाभरणपीताम्बरकङ्कणाङ्गदादिसहित इत्यर्थः. **सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्र** इति, **परिधि**पदात् सूर्याचन्द्रमसोर्द्वयोः प्राप्तावपि श्यामवर्णत्वेन शृङ्गाररसरूपताया उक्तत्वात् शृङ्गाररसे च चन्द्रस्यैव योग्यत्वाच्चन्द्रत्वमेवेति तथोक्तम्. सहस्रमूर्तित्वं तु सुवर्णमेखलादीनां स्वरूपविचारेणोक्तम्. द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां ये वराहादयोऽवतारास्ते सर्वे भगवतः प्रादेशमात्रत्वादि-धर्माणामवताररूपा इत्युपपादितम्. तत्र मेखलाया वामनावतारत्वं, पीताम्बरस्य पृथ्ववतारत्वम् –एवं सर्वेषाम् आभरणानामवतारेष्वभिनिवेशः. तथा च मेख-लादयो वामनादिमूर्तयस्ताभिः सहितः श्रीकृष्णश्चन्द्र इति फलितम्. तत्र "[6]अवतारा ह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजा" इतिसूतवाक्यादवताराणामनन्तत्वम्, अनन्तावताराणामाभरणादिमूर्तित्वम्, एवं सहस्रमूर्तिसाहित्यम्. **केवलं रसं धर्मसहितमपी**ति, **बर्हे**तिपदेन नाट्यानुसारिवेषकथनात् केवलरस उक्तः,

१. °त्रमेव. २. नटवद् वेषो, नटवेशो. ३. स्वयमपि.
४. स्वातन्त्र्येण. ५. व्यावृत्तौ. ६. भाग. १/३/२६.

मकरन्दः स्रवतीति रसार्थमेव तथाकरणम्. ज्ञानक्रिययोर्मर्यादायाः शास्त्राणामङ्गानां भक्तेर्विरोधमाशङ्क्य परिहरति **कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासमि**ति. **कर्णयोरुत्पले येऽलका** नालसहितकमलस्थितभ्रमरा इव **कपोलयोर्मुखे** च **हास्यं** यस्येति. तेष्वपि हाससम्बन्धः कपोलयोर्मुखे च. सर्वेषामेव कमलत्वं कपोलयोर्मुखस्यैव वा. कर्णयोर्योगसाङ्ख्यत्वं प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रत्वं च. उत्पलानां

टिप्पणी

अत्रैव **श्यामं हिरण्यपरिधि**मित्यस्य विवरणे, **ज्ञानक्रिययोरि**त्यारभ्य **सर्वविरोधः परिहृतो भवती**त्यन्तम्. ननु स्वरूपस्योक्तरूपत्वे तासां व्याघुट्य गमनं सर्वथा विरुद्धम्. तथाहि. ज्ञानं हि क्रियापर्यवसायि. तथाच **बर्हधातुप्रवाले**त्यादि-विवरणे केवलधर्मसहित-रसदानार्थोपस्थिति-परवशत्व-युग्मरसख्यापनादिक्रियया तदनुरूपमेव भगवज्ज्ञानमपीति ज्ञायते. तथा च व्याघुट्य गमनमेतदुभयविरोधि. इत एव मर्यादाविरोधः. न हि भगवज्ज्ञानादि विरुद्धं भवितुमर्हति. "कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिट् न पुनर्विसृष्टगेहेष्वि"त्यादिभागवतं शास्त्रं रसशास्त्रं च तादृशमतस्तद्विरोधः. अङ्गानि भगवत्प्रेम्णः प्राचीनश्रवणादीनि विभावकानुभावकादीनि च. भगवत्सङ्गतानामन्यत्रापि पतित्वेन भजनमिति भक्तेर्विरोधः. व्यामोहेन समाधानस्यायमाशयः. यदि पूर्वोक्तरूपेष्वेकस्यापि स्फूर्तिः स्यात्, स्यात्तत्कार्यमेव. किन्तूक्तानां मूलरूपे मोहकसम्बन्धात् कस्यापि न स्फूर्तिरिति न तत्कार्यसम्भव इति. यद्वा. भगवतो ब्रह्मत्वेन तज्ज्ञानशक्तेरपि सर्वसमत्वेन विकाराजनकत्वादुक्तरीतेश्च तज्जनकत्वात् तथा. तत्क्रियाशक्तिरपि योगशास्त्रादिनिरूपिता मनःसमाधिहेतुत्वेनोक्तरूपैवेति तथा. ब्राह्मणीष्वेवंभाव-प्राकट्यं मर्यादाविरोधि. शास्त्राणि स्वस्वाधिकारानुसारेण भगवद्भजनं विदधते.

योजना

"केवलो नाट्ये प्रसिद्ध" इतिवेणुगीताध्यायसुबोधिन्यां निर्धारितत्वात्. **केवल**-शब्देन विप्रयोगशृङ्गाररसो ज्ञेयः. **श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाली**त्येभिर्विशेषणै-र्धर्मसहितो रस उक्तः. धर्मसहितस्तु संयोगशृङ्गाररसो बोध्यः, "धर्मसहितः सम्भोगे" इति वेणुगीतसुबोधिन्यामुक्तत्वात्. **ज्ञानक्रिययोरि**त्यारभ्य **विरोधः परिहृतो भवती**त्यन्तग्रन्थस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. **कर्णयोरुत्पले ये अलका** इत्यादि. नालस्थानापन्नौ कर्णौ, तत्र ये उत्पले तत्र अलका भ्रमरस्थानीया इत्यर्थः ॥२२॥

मर्यादारूपत्वम्. अलकानां शास्त्रत्वं विद्वत्त्वं वा. कपोलयोर्भक्त्यङ्गत्वं मुखस्य भक्तित्वम्. सर्वेषामेव सरसत्वायाब्जत्वम्. तत्र **हासो** यस्येति सर्वव्यामोहात् सर्वविरोधः परिहृतो भवति[1].

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा तत्र तासां स्वरूपमाह **प्राय** इति.

प्रायःश्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरन्ध्रैः ।
अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेन्द्र ॥२३॥

प्राचुर्येण **श्रुताः प्रियतमस्याभ्युदय**रूपा गुणास्त एव **कर्णपूराः** कर्णाभरणानि तद्द्वारा भगवत्यन्तःप्रविष्टे **यस्मिन् निमग्नमनसो** जाता, यथा गृहे

टिप्पणी

तथा सति शुभं फलम्, विपरीते विपरीतमिति. एतासां विवाहितपुंभजनस्यैव तथात्वादुक्तरीतेश्चातथात्वहेतुत्वेन तथा. शास्त्रोक्तरीत्यैव भजनं भक्त्यङ्गमिति तद्वैपरीत्येन भावजनकरीतिप्राकट्यमङ्गविरोधि. जारत्वेन ह्यत्र भजनं स्यात्, तच्च भक्तिविरोधि. व्यामोहसमाधेरयमाशयः. लोके यो हि येन यदर्थं व्यामोहितः क्रियते स तदनुगुणमेव करोति, न तु [2]स्वानुगुणम्. तथाच पूर्वोक्तानामेवंभावेन भजन एव तात्पर्यमधुना सम्पन्नमिति तेषां पुष्टिमार्गीयत्वकरणान्न विरोधगन्धोऽपीति. यद्वा. **ननु स्वरूपस्योक्तरूपस्योक्तरूपत्व** इत्यादिनास्मदुक्ताशङ्कानिरासायाहुः **सर्वव्यामोहादिति, सर्वासां** पत्नीनां **सर्वांशे** वा तासामेव **व्यामोहो** भगवता कृत इति पूर्वोक्तभगवदीयज्ञानक्रियादेः कार्यासम्पत्तिरभवदेतासु, तेन गेहं गताः. अत्रेदमाकूतम्. तासां गृहगमनोक्त्या भगवदीयज्ञानक्रियादिकार्यासम्पत्तिः स्पष्टैवेति ज्ञानाद्युक्तिर्निरर्थेति शङ्कानिरासायावश्यं तत्प्रयोजनं वाच्यम्. तच्च मर्यादादेहं त्याजयित्वा पुष्टिमार्गीयं तं प्रापयित्वा समानीता या, तन्निमित्तं प्रभुणा तादृशा धर्माः प्रकटीकृता इति तस्यां तत्कार्यं सम्पन्नम्. एतदर्थमप्राकट्यादेतासु तत्कार्यासम्भवेऽपि न विरोधः. अत एवैतद्दर्शनमस्मिन् श्लोके नोक्तम् किन्तु पूर्वस्मिन्नेव. परन्तूभयदृष्टं रूपमेकमेवेति पूर्वेणास्य श्लोकस्य संगतिः कृता. प्रतीयमानानामपि धर्माणामेतद्धृदयानारोहो व्यामोहादिति. पूर्वमप्रतीतिरेव धर्माणामुक्ता, संप्रति प्रतीतावपि हृदयाप्रवेश उच्यत इति विशेषः.

१. अत्र स्वतन्त्रलेखो वर्तते. २. न स्वानुगुणम्. मू. पा.

गङ्गापूरे समागते गृहं निमग्नं भवति. **तमेव** भगवन्तमन्तःस्थितं पुनः प्रकारान्तरे**णाक्षिरन्ध्रैरन्तः प्रवेश्य तापं जहुः**. पूर्वं शब्दात्मकः प्रविष्टः कर्णद्वारा, इदानीमक्षिद्वारा[1] रूपात्मकः प्रविशत्यतोऽथेति भिन्नप्रक्रमः. तेन तु सांसारिका एव तापाः परिहृता न त्वलौकिका, अनेन त्वलौकिकाः परिह्रियन्ते, तदाह **तापं जहु**रिति. ननु तापः सर्वाङ्गेषु प्रविष्टः कथमन्तःप्रवेशनमात्रेण शान्त इत्याशङ्क्याह **सुचिरं परिरभ्ये**ति, अन्तर्बहुकालमालिङ्गितवत्यस्ततः सर्वतापपरित्यागः. ननूपशान्ता एव तापा न तु नष्टा इति चेदित्याशङ्क्य तास्तत्रैव लीना इति वदन् स्वरूपतोऽपि तापनाशमाह दृष्टान्तेन **प्राज्ञं यथाभिमतय** इति. **प्राज्ञं** सुषुप्तिसाक्षिणं स्वात्मानमेव भगवद्रूपमहङ्कारवृत्तयः प्राप्य तत्रैव लीना भवन्त्येवमेता भगवत्येव सायुज्यं प्राप्तवत्यः. परं संस्कारशेषा अतः पुनर्बहिर्गमनमन्यथा सायुज्यमेव स्यात्, **प्राय**ग्रहणेन सर्वे भगवदीया गुणा न श्रुता [2]अन्यथा मोहयतीति ज्ञानेन मुग्धा भवेयुः. किञ्च[3] **श्रुत** एव, न दृष्टः कोप्यनुभावः. किञ्च **प्रियतम**त्वेनैव **श्रुतो** न तु साधनत्वेन. **उदय** इति कोमला एव भावाः **श्रुताः**. तेपि **कर्ण** एव प्रवाहत्वेन प्रविशन्ति न तु सर्वाङ्गे[4] दृष्टानन्तर्याभावादतो **मन** एव **निमग्नं** न तु देहादिः. इदानीमप्येता ज्ञाननिष्ठा अन्तरेव सत्कारं कृतवत्यः सायुज्यं च प्राप्तवत्यः. ज्ञानं हि तमोरूपं

टिप्पणी

प्रायःश्रुतेत्यत्र, **कर्णपूर**पदतात्पर्योक्तौ, **दृष्टानन्तर्याभावा**दिति, दृष्टं दर्शनम्, तदानन्तर्याभावादित्यर्थः. यद्युक्तानां भावानां तदनुरूपस्वीयभावैः साक्षादनुभवानन्तरं श्रवणं स्यात्, तदा पूर्वानुभवसंवादेन सर्वाङ्गे तद्रसाविर्भावः स्यात्. अत्र तु तथात्वाभावान्न तथेति भावः ॥२२-२३॥

लेखः

प्रायःश्रुतेत्यत्र अलौकिका इति भगवद्विरहजा इत्यर्थः. **ननूपशान्ता एवे**ति. परिरम्भस्य भेदघटितत्वात् प्रियपरिरम्भे तद्विरहजतापशान्तिवदत्रापि स्यादित्यर्थः. अत्रैतत्परिरम्भेऽभिमतीनां प्राज्ञप्राप्तिदृष्टान्तः, तथा च भेदाघटितपरिरम्भात् तापनाश इति भावः. **प्रियतमत्वेनैवे**ति, तथा च कामभाव एव न तु भक्तिसाधनत्वज्ञानेन शुद्धभाव इत्यर्थः. **इदानीमपी**ति भक्तिनिष्ठायामपीत्यर्थः.

१. °मप्यक्षि°. २. नान्यथा. ३. किं श्रुत. ४. सर्वाङ्गैः.

रजोरूपा भक्तिः सत्त्वरूपः सङ्ग इत्यतः सुपुप्तिदृष्टान्तः. तापनिवृत्तिः फलमन्यथा गततापा नेत्रपेयमेव भगवल्लावण्यामृतं पपुः. **नरेन्द्रे**ति सम्बोधनं ध्यानार्थममोहार्थं च ॥२२-२३॥

ततो भगवता यत् कर्तव्यं तदाह **तास्तथे**ति.

तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया ।
विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः ॥२४॥

तथा पूर्वोक्तप्रकारेण **त्यक्ता** ऐहिकपारलौकि**काशा** याभिः, **आत्मनः** स्वस्य **दिदृक्षया प्राप्ताः** केवलं भगवान् द्रष्टव्यः. मर्यादायां ह्येतावदेव, श्रुतो[1] हि भगवान् मनोनिदिध्यासितव्यश्च (मतो निदिध्यासितश्च) साक्षात्कर्तव्य इति. तत् त्वेतासां जातमतो रूपप्रकारविलक्षणं वचनमाह **विज्ञाये**ति. तासां स्वरूपं **विज्ञाय प्रहसिताननो** भूत्वा **प्राह.** दर्शनानन्तरभावव्यामोहार्थं हासः, प्रकर्षेण कथनमबाधितस्य. नन्वेवं कथनमयुक्तमिति चेत् तत्रा**हाखिलदृग्द्रष्टे**ति, **अखिलदृशां** सर्वबुद्धीनां **द्रष्टा** सधर्माणां धर्मिणां यत्र प्रवृत्तिः. केवलधर्मिणां[2] प्रवाहवत् सर्वत्र गच्छतां धर्मिणां बाधकसहितानां सधर्माणां पश्चादेवोत्पन्नबाधवतां[3] सर्वमेव[1] प्रवृत्तिं जानाति. अत एता[2] अन्तिमपक्षनिमग्ना इति तथोक्तवान् ॥२४॥

भगवतो वाक्यमाह **स्वागतमि**ति चतुर्भिः,

पूर्वानुवादस्तत्रैव उपपत्तिश्च तद्विधाम् ।
मर्यादायां प्रवेशश्च ततो गन्तव्यबोधनम् ॥(३)॥

स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवाम किम् ।
यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः ॥२५॥

आदौ जातमनुवदति लौकिकन्यायेन– **वो** युष्माकं **स्वागतं** सुष्ठ्वागमनं जातमिति कुशलप्रश्नः. बाह्यं तु देयं किमपि नावशिष्यत इत्याह **महाभागा** इति. महत्त्वमान्तरमपि भाग्यं सूचयति, तेन सर्वसमृद्धिः साक्षात्कारश्च सिद्धो निरूपितः. समागतानां खेदाभावाया**हास्यतामि**ति. उद्देश्यमर्थं पृच्छति **करवाम किमि**ति. अनेनासङ्ग्रहे सङ्ग्रहः कारणीयोऽन्ते च शुद्धा गतिः, तद् वक्ष्यति 'यज्ञपत्न्यस्तथापर' इति, वैष्णवैः सह सङ्गश्च. अतस्तेषां याज्ञिकानां ज्ञानं, ततः शुद्धानां समागमने सर्वथैव प्रपत्तिः स्यात्, तदा तद्द्वारा एता अप्यन्यथा भवेयुरतो यावद् युक्तं तावत् करिष्याम इत्याह. ननु नाधिकं किञ्चित् कर्तव्यं किन्तु द्रष्टुमेवागता इति चेत् तत्राह[3] **यन् नो**ऽस्माकं **दिदृक्षया** समागतास्**तदुपपन्नम्. व** इतिबहुवचनेन केवलो भावो निवारितः, अत आ**होपपन्नमिदं हि व** इति, सर्वसामग्रीसहितो भगवान् द्रष्टव्य इति ॥२५॥

ननु मर्यादायां ज्ञानमार्गे चैतद् भवत्यस्माकं तु प्रेमाधिकमस्तीति कथमेतावन्मात्रत्वं युक्तं तत्राह **नन्वद्धे**ति.

नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शिनः ।
अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥२६॥

नन्विति कोमलसम्बोधने. स्नेहोऽपि मर्यादायामेव युक्तोऽत **एवाद्धा** साक्षात्– न तु कामनार्थं भक्तिं **कुर्वन्ति. मयी**त्यनेनात्मता निरूपिता, एक-

---

लेखः

ज्ञानं हीति एतासामिति शेषः. मनोनिमज्जनं ज्ञानं, कामभाववत्त्वात् तमोरूपत्वं युक्तमिति **हि**शब्दः. अत एवाभिमतिदृष्टान्त इति भावः. सादरावलोकनं मुखविषयकत्वाद् भक्तिः, तत्र हाससम्बन्धाद् रजोरूपत्वम्. सुचिरं परिरम्भः सङ्गः, तस्य शान्तिरूपत्वात् सत्त्वरूपत्वम्. **अन्यथे**ति ज्ञानभक्तिसङ्गैरित्यर्थः. एतेनैतच्छ्लोकार्थ उपसंहृतः, महावाक्यार्थमाहुः **नेत्रे**ति. तथा च "ददृशुः स्त्रिय" इत्यत्रोक्तस्याभिसाराङ्गदर्शनस्य भगवच्चरित्रत्वकथनायेदं श्लोकद्वयमिति भावः. **नरेन्द्रे**ति. ध्याने नरस्य विशेषतोऽधिकारात् तच्छ्रेष्ठस्य च मोहाभावादित्यर्थः ॥२३॥

योजना

प्रायःश्रुतेत्यस्य व्याख्याने **ज्ञानं हि तमोरूपमि**ति, यज्ञपत्नीनां भगवज्ज्ञानं तमोरूपं, भगवति कामित्वेन बोधात्. **रजोरूपा भक्तिरि**ति, एतासां **भक्तिः रजोरूपा** राजसीत्यर्थः. **सत्त्वरूपः सङ्ग** इति, **सुचिरं परिरभ्ये**त्यनेनोक्तः परिरम्भरूपः **सङ्गः सत्त्वरूपः** सात्त्विक इत्यर्थः ॥२३॥

कारिकार्थः

स्वागतं वो महाभागा इत्यादिश्लोकचतुष्टयवाक्यार्थानाहुः **पूर्वानुवाद** इति. एकेन **पूर्वानुवादः,** द्वाभ्या**मुपपत्तिः,** "तद्यात साध्व्यो यजनमि"त्येकेन **गन्तव्यबोधनम्.** अतो विप्रपत्नीनां **मर्यादायां प्रवेशो** बोधितः (३).

---

१. श्रुतौ. २. धर्माणां. ३. बाधवतां च तां.

१. °मेव च तां. २. एव. ३. तत्राहुर्यन्.

वचनेनान्ये व्यावर्तिताः. **कुर्वन्ती**ति नेदमपूर्वं किन्तु परम्परयैव 'तत् सिद्धं यतस्ते **कुशलाः**— सर्वाणि साधनान्यनेन प्रकारेणानायासेन सिद्धानि भवन्ति फलं च. किञ्च **स्वार्थकुशला**स्तेऽन्यत् सर्वमिन्द्रियादिगामि भवतीदमेव परमात्मगामीति यावत् न भगवति प्रेम तावत् नात्मनि, तत एव तत्रायातीति, यावत् नात्मनि स्नेहस्तावदन्यरागो न गच्छत्यतस्ते **स्वार्थदर्शिनः**. अत **एवाहैतुकीमव्यवहितां** देहेन्द्रियादिभिर्व्यवधानमप्राप्तां **भक्तिं** प्रेमलक्षणां **यथात्मनि** प्रीतिविषये कुर्वन्ति

टिप्पणी

नन्वद्धा मयीत्यत्र, यावन्न भगवति प्रेमेत्यादि. अत्रायं भावः. भक्तिमार्गे स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं भगवत एवेति निरुपधिस्नेहस्तद्विषयक एव भवति. तदुपयोगित्वेन स्वात्मादेः परं तथात्वमिति वस्तुस्थितिः. अत एव "यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसूनि"ति महिषीवचनं गीयते. [२]एवं यथा विषयिणामात्माध्यासप्रयुक्तस्नेहविषयत्वे(!)षु देहेन्द्रियादिषु स्वात्माज्ञानेऽपि परमस्नेहः, तथा भगवत्स्नेहरहितानामपि मुमुक्षूणां विषयवैराग्यमिति ज्ञेयम् ॥२६॥

लेखः

नन्वद्धेत्यस्य टिप्पण्यां **एवं सती**ति, भक्तिमार्गे भगवति स्नेहात् तदुपहिते आत्मनि स्नेहः तेनान्यरागाभावः सम्भवति, मुमुक्षोस्तु भगवति स्नेहाभावात् तदुपहिते आत्मनि कथं स्नेहः सेत्स्यति. तथा च वैराग्यमपि कथं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाहुः **यथे**ति, यथा विषयिणामात्मनो अज्ञानेन तत्र स्नेहाभावेऽपि तदुपहिते देहादौ स्नेहः तथा मुमुक्षूणां भगवति स्नेहाभावेऽपि तदुपहिते आत्मनि स्नेहस्तेन विषयाणामात्मनाशकत्वात् तत्र वैराग्यं, विषयिणां देहोपघातके द्वेषवदित्यर्थः. तथा चोपहितज्ञानमेव स्नेहे हेतुस्तथापि मूलास्पर्शात् तद् वैराग्यं दृढं न भवतीत्याशयेन सुबोधिन्यां तथोक्तमत एव भरतस्य पुनर्विषया-

योजना

नन्वद्धा मयीत्यत्र मयीत्यनेनात्मतेति "अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद् देहादिर्यत्कृते प्रिय" इति तृतीयस्कन्धे ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यात्. **यावत् न भगवति प्रेमे**त्यादीनामर्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥२६॥

---

१. [1]वैतत्. २. एवं सति यथा मू. पा.

तथैव कुर्वन्ति. ज्ञानिनामात्मा दृष्टान्तस्ततोऽग्रिमकक्षाभावात् लोकेऽपि स्वस्य प्रीतिविषये भर्त्रादौ, लोके [1]हि पदार्थो ज्ञानार्थं सिद्ध इति ॥२६॥

एतदुपपादयति **प्राणे**ति.

प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः ।
यत्सम्पर्कात् प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रियः ॥२७॥

प्राणादयः सर्व आत्मसम्बन्धात् प्रिया, आत्मापि परमात्मसम्बन्धात्. परमानन्दो ह्यात्मरूपः प्रियो, न केवलमात्मनः प्रियत्वं नाप्यानन्दस्य, परानन्दे दुःखितजीवे[2] च[3] व्यभिचारादतः प्राणादिषु स्नेह औपाधिकः, सहजो मयि. अतः को वापरः प्रियो भवेत्! **प्राणा** इन्द्रियाणि प्राणाश्च **बुद्धि**र्मनोनियामिका **मनश्च स्वं** शरीरं धनादिकं **वात्मा** देह आत्मैव वा **दाराः** स्त्रियोऽ**पत्यानि** पुत्रा **धनं** पश्वा**दयो** यावत्किञ्चिद् आत्मसम्बन्धि. **यस्या**त्मनो मम सम्बन्धात् **प्रिया आसंस्ततो** मत्तो, **न्वि**ति वितर्के, **को** वा **प्रियः** स्यात्! **अपर**श्च, नियम्यस्त्वप्रियो भवति ॥२७॥

अतः कार्यस्य सिद्धत्वाद् गृहं यातेत्याह **तद् याते**ति.

तद्[4] यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः ।
स्वसत्रं पारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः ॥२८॥

यद्यप्यहमात्मा तथापि बहीरमणे बुद्धिरन्यथा भविष्यतीति न तत् कर्तव्यम्. यतो भवत्यः साध्व्यः पतिव्रताः संस्कारैश्च संस्कृता अतो **देवयजनं यात**. किञ्च **वो** युष्माकं **पतयो द्विजातयो** ब्राह्मणजातीया अतः संस्कारनाशे यज्ञो न सिध्येदतस्ते **स्वसत्रं युष्माभिः** कृत्वा **पारयिष्यन्ति** पारं नेष्यन्ति. यतो **गृहमेधिनो** गृहस्था भार्यासहिता एव कर्माधिकारिणस्तस्मात् कार्यस्य सिद्धत्वात् स्वरक्षासम्भवात्

लेखः

सक्तिरिति भावः. सुबोधिन्यां **भर्त्रादावि**ति, आत्मा दृष्टान्त इति शेषः. **ज्ञानार्थमि**ति दृष्टान्तेनालौकिकज्ञानार्थमित्यर्थः. अत एव "न वा अरे पत्युः कामाये"त्यादिना पत्यादिदृष्टान्तेनात्मा बोधित, इति **लोके ही**ति **हि**शब्दः ॥२६॥

अपरश्चेति, परो नियामकः न परो नियम्य इत्यर्थः, अन्यस्त्वेतादृशः, अतोऽ**प्रियो भवती**त्यर्थः ॥२७॥

---

१. लोकेपि. २. जीवेपि. ३. लुप्तम्. ४. प्रयात साध्व्यो यजनम् इति विजयध्वजपाठः.

परोपकारात् तेषां च जातियज्ञगार्हस्थ्यसम्पादकत्वाद्[1] गन्तव्यमित्यर्थः ॥२८॥

पत्न्यस्तु सर्वपरित्यागेन समागताः कृतसाक्षात्काराः पुनः पूर्वावस्थाप्राप्तुमयुक्तेति सञ्चिन्त्य गमनाभावं प्रार्थयन्ति **मैवमि**ति.

॥ पत्न्य ऊचुः ॥

मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम्।
प्राप्ता वयं तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैर्निवोढुमतिलङ्घ्य समस्तबन्धून् ॥२९॥

गृहगमनं त्वनुचितमेव कर्तव्यं च, तथापीश्वरवाक्यात् कर्तव्यं चेत् तदा कर्तव्यतायां वान्ताशित्वेन महद् भयमाशङ्क्य विज्ञापयन्ति– **विभो** हे समर्थ सर्वप्रकारेणापि सर्वं कर्तुं सम**र्थैवं**(र्थ **एवं!**) **गदितुं भवान् नार्हति.** अनर्हे हेतुमाह **नृशंसमि**ति, इदं हि क्रूरं वाक्यं स्वरूपतः फलतोऽर्थतश्च. आदौ पुष्टिमार्गप्रवर्तनार्थं भगवानवतीर्णः कथं मर्यादां स्थापयति? नापीयं मर्यादा, त्यागानन्तरं पुनर्ग्रहणविधानात्. यद्यपि स्त्रीणां त्यागो नोक्तस्तथापि त्वय्यवतीर्णे उचितः, स्त्रीणामर्थ एवानन्दस्य प्रकटितत्वादतोन्यदा फलरूपानन्दाभावाद् भोग्यत्वेन तासामन्यगामित्वावश्यकत्वात् त्यागोऽनुचितो भवतु नाम, प्रकृते तु तद्वैपरीत्यात् तस्यैव भोगपर्यवसानादुचित एव त्यागस्तथा सति पुनः परिग्रहः क्रूरो भवति. किञ्च दयाभावाच्च, संसारदवानलात् निर्गतं पुनस्तत्र प्रवेशयतीति. अथ यदि तेनैव प्रकारेण पुरुषार्थसिद्धिस्तथापि न प्रेषणीया यतस्त्वं सर्वसमर्थः अत्रैव तथाप्रकारं सम्पादय– स्वयं तद्रूपो भूत्वा क्वचित् तिष्ठास्मान् वान्यथा प्रदर्शयात्मनि वा प्रवेशय वृक्षादिभावं वा प्रापयादृश्यान् वा कुरु. एवं सर्वोपायेषु विद्यमानेषु स एव कुतः क्रियते?

लेखः

मैवं विभोर्हतीत्यत्र आदाविति प्रकारत्रये आदौ स्वरूपतः क्रूरत्वे इत्यर्थः. फलत आहुः **नापीयमि**ति, विरुद्धविधानात् फलतः क्रूरत्वमित्यर्थः. **अत** इति अवतीर्णे सत्युचितत्वादित्यर्थः, अन्यदा फलरूपानन्दाभावेऽयं हेतुः. **उचित एवे**ति फलानुभावकत्वादिति भावः. अर्थतः क्रूरत्वमाहुः **किञ्च दये**ति, दयाभावबोधकत्वादित्यर्थः. दयाभावं विवृण्वन्ति **संसारे**ति. **तद्रूप** इति पतिरूप इत्यर्थः. **अन्यथे**ति, गोपिकादिरूपा अस्मानन्येभ्यः प्रदर्शयेत्यर्थः. **मूल**पदार्थमाहुः **प्रेमे**ति, प्रेमप्राप्ता

---

१. °सम्भावक°.

सिद्धत्वादिति चेत् तत्राहुः **सत्यं कुरुष्व निगममि**ति, **निगमो** वेदस्त्यागे न पुनर्ग्रहणमिति– "तस्मात् न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः" "न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत" इति, "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत". एवमनेकविधो निगमोऽसत्यो भवेद् यदि त्यागानन्तरं त्वयैव चेद् ग्राहितः स्यादतः स्वनिगमं सत्यं कुरुष्व. ननु "मामुपेत्ये"ति वाक्याद् न भवतीनां परावृत्तौ दोषो, भिन्नतया तिष्ठन्तीति चेत् तत्राहु**स्तव पादमूलं प्राप्ता वयमि**ति, प्राणिनस्त्वेतावद्दूरे स्वप्रयत्नो– यत् तव चरणयो**र्मूलं,** प्रेम रजश्छाया [1]चित्ते [2]तदवलम्बिनि स्थितिर्वाधोभाग इति सेवानिवेशो वा. एवं कृते शिष्टं त्वयैव कर्तव्यं न त्वधः पातनीयम्. ननु स्त्रियो भवत्यः कामयुक्तास्तथा सत्यनुचितं लोकशास्त्रावतारविरुद्धं कथं कुर्यामतो व्याघुट्य गमनमेवोचितमिति चेत् तत्राहु**स्तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैर्निवोढुमि**ति. न वयमनुचितकर्माभिलाषिण्यः किन्तु सम्पूर्णं दिनं सेवां विधाय स्वामिनो निद्रासमये निद्रिते वा पादसंवाहने क्रियमाणे पादयोः समर्पितं **तुलसीदाम** प्रसादत्वेन त्वया दत्तमस्पर्शे वा दूरादुत्सृष्टं परमपुरुषार्थत्वेन प्राप्य महाप्रसादरूपं **केशैः** केशसम्बन्धिभिर्वेण्यापीडादिभि**र्नि**तरां **वोढुं तव पादमूलं प्राप्ता** इति सम्बन्धः. नन्वेतावदेव चेत् तत्रैव तुलसिदाम प्रेषयिष्यामि तत्राहु**रतिलङ्घ्य समस्तबन्धूनि**ति, सर्वे बान्धवाः पतिपुत्रादयस्त्यक्ता अतस्तद्विरोधादपि न तत्र स्थितिः सम्भवति ॥२९॥

किञ्च तेषामुपकारार्थं गन्तव्यमिति यदुक्तं तदपि न सम्भवतीत्याहु**र्गृह्णन्ती**ति.

लेखः

इत्यर्थः. **रजः** रजोधारितवत्य इत्यर्थः. **छाया** छायामाश्रित्य तदनुगा इत्यर्थः. त्रयमुक्तम्, मूलप्राप्तिं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति **चित्ते** इति, **चरणावलम्बिनि चित्ते** स्थितिस्तन्निष्ठतेत्यर्थः. **अध** इति चरणाधोभागे स्थितिं **स्वामिनो निद्रासमय** इत्यादिना विवरिष्यन्ति. **पादयोः समर्पितमि**ति, चरणाभरणस्थले पुष्पाभरणवत् बद्धमित्यर्थः. मुक्तेषु केशेषु तुलसिदामस्थापनं न सम्भवतीत्याशयेन केशपदस्यार्थमाहुः **केशसम्बन्धिभिरि**ति. **न तत्र स्थितिरि**ति, तदा तुलसिदामप्रेषणे कुत्रेति भावः ॥२९॥

---

१. वित्ते. २. °दवि°.

गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा
न भ्रातृबन्धुसुहृदः कुत एव चान्ये ।
तस्माद् भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो
नान्या भवेद् गतिररिन्दम तद् विधेहि ॥३०॥

ते परिग्रहमेव न करिष्यन्ति, तद्वाक्योल्लङ्घनेनागतत्वाद्. भर्तुरग्रहणे पितृगृहे स्थातव्यमित्यपि पक्षो निराक्रियते **पितराविति**. **सुता वा** भिन्नतयान्नं दास्यन्तीति, बान्धवा [1]वा स्वमध्ये स्थापयिष्यन्तीति, **सुहृदो** मित्राणि वोपकरिष्यन्तीति. प्रत्यक्षं बन्धुसाहसस्य कृतत्वाद**न्ये** सुतरामेव न ग्रहीष्यन्ति. अथ यदि जातिपरित्यागेन यत्र क्वचित् स्थातव्यं तर्ह्यत्रैव स्थातव्यम्. अत्र स्थितानां स्वर्गो न भविष्यतीति चेत् मास्त्वित्याहु**र्भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नान्या गतिर्भवे**दिति[2]. पादाग्रे पतितानां पादगतिरेव गतिः, यथोपानहः प्रपदपतितवस्त्राणां वा. तथास्माकमप्यन्या स्वर्गादिगतिर्मा भवतु भर्तृभिः सहितातः पादगतिमेव **विधेहि**. दास्यो भूत्वा त्वत्सङ्गे सर्वत्र पर्यटनम्. भर्त्रादिभयं तु तव नास्त्येव, तदाहुर्हे **अरिन्दम** शत्रुनाशक, तद् गमनमेव **विधेह्या**ज्ञापय ॥३०॥

एवम्प्रार्थनायां बाधकादेवं वदन्तीति सद्यः सञ्जातबाधकं प्रति समाधत्ते पतय इति.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पतयो नाभ्यसूयेरन् पितृभ्रातृसुतादयः ।
लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ॥३१॥

त्यागाग्रहणसम्भावनैव नास्त्यभ्यसूयामपि न करिष्यन्ति, पित्रादयोऽपि पूर्वपूर्वोपाधिरहिताः. न हि पितुः कामोस्ति न हि भ्रातुर्लोभोस्ति. किञ्च **लोकाः** सर्व एव न दोषारोपं करिष्यन्ति. तत्र हेतु**र्मयोपेता भवतीर्देवा अप्यनुमन्वते** सन्माननं करिष्यन्ति. अशास्त्रे(स्त्र!)युक्ते हि सर्वेषामसम्मतिर्नत्वात्मनि कस्याप्यसम्मतिः, अन्यथा स्वस्पर्शे स्वार्थगमनेपि त्यागः स्यात् ॥३१॥

नन्वेवं सति लोकवेदविरोधाभावात् सङ्गोऽप्यस्त्विति चेत् तत्राह **न प्रीतय** इति.

न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यङ्गसङ्गो नृणामिह ।
तन् मनो मयि युञ्जाना अचिरान् मामवाप्स्यथ ॥३२॥

इहास्मिन्नवसरेऽ**ङ्गसङ्गो नृणां प्रीतये न** भवति. अङ्गेन सङ्ग आत्मनैव सङ्ग

लेखः

गृह्णन्तीत्यत्र सर्वत्र पर्यटनमिति कुर्वन्त्यो भवामेति शेषः ॥३०॥

पतय इत्यत्र **त्यागे**ति. **नास्त्येवे**त्ययोगव्यवच्छेदक **एवकारः** ॥३१॥

योजना

गृह्णन्ति नो न पतय इत्यत्र **गमनमेव विधेही**ति, भगवद्गमनेऽस्माभिरपि तत्रैव भगवत्सङ्गे गन्तव्यमिति भावः ॥३०॥

पतयो नाभ्यसूयेरन्निति **त्यागाग्रहणसम्भावनैव नास्ती**ति, भवतीनां

टिप्पणी

पतयो नाभ्यसूयेरन्नित्यत्र, **पित्रादयोपि पूर्वपूर्वोपाधी**त्यादि. पतिपितृभ्रातृसुतादीनां मध्ये पूर्वस्यैतन्निषेधप्रयोजको यो धर्मः स उत्तरे नास्तीत्यर्थः. एतदेव विवृतं **नही**त्यादिना. पितुस्तत्सुतदत्तपिण्डे लोभादेतन्निषेधः सम्भवति, स न भ्रातरि. भ्रातुः स्वसृसौभाग्येच्छा भवति तथा, सुते तु न सा, अस्य मातुर्निर्दोषत्वमपेक्ष्यम्, अन्येषां तदपि नेत्यर्थः. यद्यप्यन्यधर्माभावोऽनसूयायां न हेतुः, तथापि स्वनिष्ठतादृग्धर्माणामप्यधुना नाशात् तदुपलक्षकोऽयं ग्रन्थ इति ज्ञेयम्. एवं सत्यागमनसमये प्रतिबन्धकृतिहेतुभूतपत्यादिनिष्ठधर्मा एव **पूर्वपूर्वोपाधि**शब्देनोच्यन्त इत्यपि ज्ञेयम् ॥३१॥

लेखः

न प्रीतय इत्यत्र **बाधितत्वादि**ति, भगवत्यङ्गाङ्गिभावाभावादित्यर्थः ॥३२॥

योजना

पतयोऽ**भ्यसूयामपि न करिष्यन्तीत्**युक्तौ **त्यागस्य अग्रहणस्य** च **सम्भावनैव नास्ती**त्यर्थः. त्यागश्च अग्रहणं च त्यागाग्रहणे, त्यागाग्रहणयोः सम्भावना त्यागाग्रहणसम्भावनेति समासः. त्यागो नाम पुनरस्वीकारः, अग्रहणं तात्कालिकोऽस्वीकारः. **पूर्वपूर्वोपाधिरहिता** इत्यस्यार्थष्टिप्पण्यामुक्तः ॥३१॥

न प्रीतयेनुरागायेत्यत्र अङ्गयोरिति न वक्तव्यमिति. यज्ञपत्नीनामङ्गवत्त्वेपि भगवतोऽङ्गवत्त्वाभावात् सिद्धान्ते भगवदङ्गस्य भगवदभेदाङ्गीकारात् "केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृगि"ति वसुदेवस्तुतौ उक्तत्वात् ॥३२॥

---

१. लुप्तम्. २. भवेत्.

उचितो मनसा वा न त्वङ्गेनाङ्ग्योरिति न वक्तव्यं, बाधितत्वादतो लोकविरुद्धत्वान्न कर्तव्यम्. किञ्चैतद्धि भक्त्यर्थं कर्तव्यं, यथाधिकः स्नेहो भवतीति, तदपि न भविष्यतीत्याहा**नुरागाये**ति, भवतीनामप्येत**दनुरागाय न** भविष्यति **नृणाम**प्येतज्ज्ञाने. किञ्च सङ्गः परं प्रतिबन्धकः सायुज्येऽतो **मय्येव मनो युञ्जाना अचिरा**च्छीघ्रमेव **मामवाप्स्यथ.** अनेनान्या गतिरपि निवारिता. ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनमयुक्तमित्येवमुक्तम् ॥३२॥

भगवतोनुल्लङ्घ्यवाक्यं तथैव कृतवत्य इत्या**हेत्युक्ता** इति.

इत्युक्ता द्विजपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
ते चानसूयवस्ताभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥३३॥

अयं यज्ञः प्राथमिक इति सर्वत्र द्विजग्रहणमत एवाग्रे जन्मत्रयं वक्ष्यन्ति. समाप्तिपर्यन्तं तु द्विजत्वमेव. ननु दीक्षितविमितादन्यत्रगमने यज्ञनाशश्रवणात् कथं प्रवासो? "गर्भो वा एष यद् दीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यद् दीक्षितो दीक्षितविमितात् प्रवसेद् यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव[1] तद् यानि दीक्षितव्रतानि तानि पत्न्या" इतिश्रुतेः कथं यज्ञपूर्तिरिति चेत् सत्यं, मुख्या न गता नापि तेषामपि स्वर्गप्राप्तिः किन्तु पदप्राप्तिरेव, अग्रे तेषामपि भक्तत्वेन निरूपणात्, संस्कारा एते फलोपकारिणो न तु यज्ञोपकारिणः, "विवदमान आर्त्विज्यं बलीय" इतिन्यायेनापि न तासां मुख्यत्वम्. कर्मसमयेऽपि ता आगता एवेत्याह **यज्ञवाटं पुनर्गता** इति. भगवदुक्तं तथैव जातमित्याह **ते चे**ति, **अनसूयव** एव **ताभिरे**व पत्नीभिः स्व**सत्रमपारयन्** समाप्तं कृतवन्तः ॥३३॥

मुख्या न गतेत्याह **तत्रैके**ति.

तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवन्तं यथाश्रुतम् ।
हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धनम् ॥३४॥

तासु मध्य **एका धृता स्वभर्त्रा** यजमानेन. ततोऽनर्थ एव जात इत्याह **यथा**

लेखः

सत्रमपारयन्नित्यत्र. एकस्याः मरणेऽपि सत्रे यजमानस्यापि मरणे तत्प्रतिनिधिः षष्ठस्य तृतीये व्यवस्थापित इति प्रतिनिधिस्थापनेन सत्रपूरणमिति भावः ॥३३॥

---

१. °शे°.

श्रुतं भगवन्तं हृदोपगुह्य देहं विजहाविति. त्यागे हेतुः **कर्मानुबन्धनमि**ति, कर्मानुबन्धनं यस्माद्, अपकारित्वात् त्याग. आत्मनोऽधिकारार्थमेतत्परिग्रह, उपकारस्त्वेतावानेव. स चान्यथैव सिद्धो– भगवानेवोपगूढ इति भगवदालिङ्गिताया न स्थानान्तरं मृग्यते तच्छक्तीनामिव. यदैव पुनः कर्मसम्बन्ध आत्मनस्तदैव तेन बध्यत इति कर्मार्थिं तत्र न गन्तव्यमवसरस्तु कर्मण इति तस्मात् त्याग एव श्रेष्ठो, यज्ञ इदानीं समारूढ इति. कर्माधीनत्वाभावात् न कर्मभोगो वक्तव्यो, गोपिकाना-

---

लेखः

तत्रैकेत्यत्र **स्थानान्तरमि**ति देहान्तरमित्यर्थः. **देवतारूपाया** इति,

योजना

तत्रैका विधृतेत्यत्र **अपकारित्वात् त्याग** इति, देहस्य पतिनिरोध्यत्वेन भगवत्सम्बन्धे प्रतिबन्धकत्वादपकारित्वमवगत्य त्यागः कृत इत्यर्थः. **आत्मनः अधिकारार्थम् एतत्परिग्रह** इति. भगवदीयानां देहपरिग्रह **आत्मनो** जीवस्य भगवत्सेवाधिकारार्थं; न हि देहरहितेन केवलजीवेन हरिसेवा कर्तुं शक्यते अतो देहपरिग्रह इत्यर्थः. **उपकारस्त्वेतावानेवे**ति, जीवे देहकृत उपकारस्तु भगवत्सेवारूपः. स उपकारः शरीरेण चेत् सिध्येत् तदा देहः समीचीनो, यदि न सिध्येत् तदा तु देहः सर्वदोषनिधिः परमापकारकर्तेति. तदेवाहुः **एतावानेवे**ति. **स चान्यथैव सिद्ध** इति, अन्येन प्रकारेण मानसिकालिङ्गनेनैव सिद्धः, "हृदोपगुह्य विजहौ" इति-वाक्यात्. तदेवाहुः **भगवानेवोपगूढ** इति. **स्थानान्तरमि**ति, भगवन्निकटस्थानेतर-स्थानं भगवदालिङ्गिताया न भवितुमर्हति. यावद् देहस्तावत् पत्या सह कर्मसम्बन्ध आवश्यकः, कर्मणि कृते पुनर्बन्धसम्भावना, अतो देहत्याग एव श्रेष्ठ इति तं कृतवतीत्यर्थः. **यज्ञ इदानीं समारूढ** इत्यारभ्य **वक्तव्य** इत्यन्तम्. यज्ञे जायमाने मध्ये भगवतौदनयाचनाद् यजमानैरदत्ते यज्ञपत्नीभिः सर्वां सामग्रीं विधाय भगवन्निकटगमनाय प्रस्थिते भर्त्रा निरुद्धैका देहं जहौ. अतो यज्ञात्मककर्मणोऽसिद्धत्वादसिद्धस्य नियामकत्वाभावात् न कर्माधीनता, अतो न भोगो वक्तव्यः. तत्र विलक्षणो दृष्टान्तः **गोपिकानामिव,** फलप्रकरणे वक्ष्यमाणानामन्तर्गृहगतगोपिकानां यथा भगवद्विरहजन्यदुःखानुभवेन पापक्षयो भगवदालिङ्गनजन्यपरमसुखानुभवेन पुण्यक्षयो निरूपितस्तथैतस्या न निरूपित इत्यर्थः. **देवतारूपायाः पत्न्या** इत्यादि. "यज्ञो वै यजमान" इतिश्रुतेराधिदैविकयज्ञस्याधिष्ठानं यजमानस्तथाधिदैविक-

मिव. देवतारूपायाः पत्न्या अधिष्ठानात् कालकर्मस्वभावा निवृत्ता, भगवानालिङ्गित इति, भगवानपि. अतस्तस्या मुक्तिः सिद्धा ॥३४॥

तस्यामन्तःसमागतायां तां बालकांश्च भोजितवानित्याह **भगवानपीति.**

भगवानपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् ।
चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ॥३५॥

यद्यप्यन्यथापि सर्वसामर्थ्यमस्ति, आज्ञयापि क्षुत् निवर्तयितुं शक्या, तथापि गवां सर्वस्य धर्मस्यापीन्द्र इति धर्मरक्षार्थं भक्तिरक्षार्थं स्ववाक्यरक्षार्थं च **तेनैवान्नेन** भक्ष्यादि**चतुर्विधेन** सम्पूर्णरसात्मकेन **गोपकानाशयित्वा** भोजयित्वा **स्वयं च बुभुजे,** चकाराद् बलभद्रोऽपि. स्वस्य भोजनं पूर्ववत्. इदानीं पत्न्या भुक्तमतो 'व'इतिवचनं न विरुध्यते. नन्वेतदपूर्वं कथं कृतवान् ? तदाह[1] **प्रभुरिति** ॥३५॥

वैदिके ज्ञानकर्मणी निरूप्योपसंहरत्य**ेवमिति.**

एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् ।
रेमे गोगोपगोपीनां रमयन् रूपवाक्कृतैः ॥३६॥

लेखः

दिवुधातोः क्रीडार्थत्वादन्तर्भगवदालिङ्गिताया इत्यर्थः. **भगवानपीति** अन्तर्यामिरूपोऽपि निवृत्त इति शेषः. अत कृष्णे **मुक्तिः सिद्धेति** भावः ॥३४॥

भगवानपीत्यत्र धर्मेति, प्राप्तज्ञानानां भिक्षयैव निर्वाह इति धर्मरक्षार्थमित्यर्थः. **भक्तीति,** भक्तायाः प्रसादार्थमित्यर्थः. **स्ववाक्येति,** आज्ञया क्षुन्निवारणे प्रेषणवाक्यमयथार्थं स्यादित्यर्थः ॥३५॥

योजना

यज्ञपत्न्या अधिष्ठानं यजमानपत्नी. अतो **देवतारूपाया** आधिदैविकयज्ञपत्न्या **अधिष्ठानं** यजमानपत्नीदेहस्तस्मात् **कालकर्मस्वभावा निवृत्ता** इत्यर्थः. तत्र हेतु**र्भगवानालिङ्गित इती**ति. यज्ञात्मककर्मण असिद्धत्वात् तत्कृतप्रतिबन्धाभावं निरूप्य कालकर्मस्वभावानां निवृत्तिमुक्त्वा भक्तिमार्गीयत्वादन्तर्यामिणि लयासम्भवादन्तर्यामी भगवानपि निवृत्त इत्याहुः **भगवानपीति. निवृत्त**स्तिरोभूत इति यावत्. अतः सा परमभक्ता पुरुषोत्तमे मुक्तिं प्राप्तेति सिद्धम् ॥३४॥

---

१. तत्राह.

लीलार्थमेव नरवपुर्नृलोकं सर्वमेव लौकिकं वैदिक**मनुशीलयन्** [1]स्वधर्मैर्योजयन्नुभयविधानपि भगवच्छास्त्रानुसारिणः कुर्वन् **गोगोपगोपीनां** मध्ये **रेमे,** सम्बन्धी वा भूत्वा. द्वितीयार्थे वा षष्ठी; ता **रमयन्** स्वयमपि **रेमे. रूपेण** गा **वचनेन** गोपान् **कृतै**र्गोपीः, सर्वत्र सर्वं वा. सच्चिदानन्दास्त्रयो निरूपिता रमणकरणरूपाः, स्वस्य रमणे त्रयोऽपि सम्बन्धिनः ॥३६॥

एवं ज्ञानकर्मणी द्विविधे निरूप्य तयोः फलं भक्तिं निरूपयत्य**थे**ति. एका हि भगवतः कृतिरनेककार्यसाधिका— तेषां द्विजानां प्रबोधनं [2]बालकशिक्षार्थं पत्न्या मुक्त्यर्थं तेषां प्रबोधार्थं[3] मर्यादास्थापनाद्यर्थं चातो वाक्येन प्रबोधितानां द्विजानां वाक्यान्याह भक्तिबोधकानि.

पश्चात्तापो विगर्हा च हेतुस्तस्य च[4] रूप्यते ।

टिप्पणी

अथानुस्मृत्येत्यस्याभासे, **एवं ज्ञानकर्मणी द्विविधे** इति. विप्रतत्पत्न्योर्मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधे ते निरूप्ये इत्यर्थः.

लेखः

अथेत्यत्र **प्रबोधनमि**ति वाक्यैः प्रबोधनरूपाकृतिरित्यर्थः. कारिकासु **तस्य**

योजना

रमयन् रूपवाक्कृतैरित्यस्य विवृतौ **सच्चिदानन्दास्त्रयो निरूपिता** इति, **त्रयः** पदार्थाः रूपवाक्कृतरूपाः **सच्चिदानन्दा** इत्यर्थः; त्रयोऽपि प्रत्येकं सच्चिदानन्दरूपा न तु रूपादिष्वेकैकमिति ज्ञेयम् ॥३६॥

अथानुस्मृत्येत्यादीनामर्थनिरूपिकासु कारिकासु **पश्चात्तापो विगर्हा चे**त्यादि. "अथानुस्मृत्ये"तिश्लोके **पश्चात्तापः,** "दृष्ट्वा स्त्रीणामि"त्यस्मिन् **विगर्हा, तस्य** विगर्हणस्य **हेतु**"र्धिग्जन्म न" इत्यस्मिन्, **तथात्वे** भगवद्वैमुख्ये माया **हेतुरि**ति

कारिकार्थः

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते इत्यादीनामध्यायसमाप्तिपर्यन्तानां चतुर्दशानां श्लोकानां वाक्यार्थानाहुः **पश्चात्ताप** इत्यादिभिश्चतुर्भिः. **पश्चात्ताप** इत्यादि "अथानुस्मृत्य विप्रास्ते" इत्येकेन **पश्चात्तापः,** "दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवती"त्यनेन स्वनिन्दा, "धिग् जन्मे"त्यनेन **तस्य** विगर्हणस्य **हेतुः,** "नूनं भगवतो माये"त्यनेन

---

१. °धर्मे योज°. २. बाल°. ३. °धनार्थं. ४. निरूप्यते.

तथात्वे चापि हेतुर्हि स्वहीनत्वं च कर्मभिः ॥(४)॥
संस्कारणामहेतुत्वं भक्तेरन्यच्च साधनम् ।
स्वभक्तेर्बोधनं[1] हेतुरन्यथा नोपपद्यते ॥(५)॥

योजना

"नूनं भगवत" इत्यस्मिन् उक्तम्. "अहो पश्यत नारीणामि"त्यनेन तासामुत्कर्षो भक्त्या बोधित इति **स्वस्य** भक्त्यभावात् **हीनत्वं कर्मभिरित्युक्तम्** (४). "नासां द्विजातिसंस्कार" इत्यादिना संस्काराणां व्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात् संस्काराणां भक्तिं प्रति न कारणतेति तदेवाहुः **संस्काराणामहेतुत्वमि**ति, भक्तिं प्रत्यहेतुत्वमित्यर्थः. "अथापि ह्युत्तमश्लोके" इत्यनेन **भक्तेः साधनम्** अन्यत् संस्कारादितरदित्यर्थः. तदाहुः **भक्तेरन्यच्च साधनमि**ति, संस्कारादिभ्योऽन्यद् **भगवदनुग्रहरूपमित्यर्थः.** मूले संस्कारादिमतामप्यस्माकं न भक्तिरित्युक्त्वान्वयव्यभिचारो दर्शितः, अतोऽन्वयव्यतिरेकोभयव्यभिचारदर्शनान्न संस्कारादीनां भक्तिकारणत्वमिति सिद्धम्. **स्वभक्तेर्बोधनं हेतुरि**ति– **स्वभक्तेर्बोधनं** भगवत्कर्तृकयाचने **हेतुरि**त्यर्थः. यजमानानां भगवद्विषया या भक्तिस्तस्या उद्बोधनमेव याञ्चाप्रयोजनमिति भावः. **अन्यथा नोपपद्यत** इति, यदि भक्तेरुद्बोधनं न कर्तव्यं स्यात् तदा भगवान् न याचेत. तदुक्तम् "अन्यथा

कारिकार्थः

तथात्वे वैमुख्ये मायामोहरूपो **हेतुः. स्वहीनत्वं च कर्मभिरि**ति, **स्व**शब्दो विप्रपरः, तथा च भगवद्वैमुख्येन कर्मणामाधिदैविकत्वासम्पत्त्या कर्मरहितत्वमेव विप्राणामित्यर्थः. एतदपि "नूनं भगवतो माये"त्यस्मिन्नेव श्लोके बोधितम्. तदुक्तमेतच्छ्लोकव्याख्याने सुबोधिन्यां "द्विजा इतिसम्बोधनमस्य यज्ञस्याधिदैविकवैमुख्येन असम्पन्नत्वादि"ति. "अहो पश्यत नारीणामि"तिश्लोकस्तु प्रक्षिप्तः, सुबोधिन्यां व्याख्यानाभावात् (४). **संस्काराणामहेतुत्वमि**ति, "नासां द्विजातिसंस्कार" इति "तथापि ह्युत्तमश्लोक" इतिश्लोकद्वयेन संस्काराणां भक्तिहेतुत्वं नास्ति किन्तु भक्तेः संस्कारेभ्यो**ऽन्यदनु**ग्रह एव **साधनमि**त्युक्तम्. **स्वभक्तेर्बोधनमि**ति, "ननु स्वार्थविमूढानामि"तिश्लोके **स्वभक्ते**र्विप्राणां भक्ते**र्बोधनमु**द्बोधनं भगवतो याचने **हेतुरि**त्युक्तम्. "अन्यथा पूर्णकामस्ये"तिश्लोकार्थमाहु**रन्यथे**ति, **अन्यथा** विप्राणां

---

१. °र्बोधने.

तथात्वसाधनं तस्य कर्मवैयर्थ्यबोधनम् ।
द्वाभ्यां रूपद्वयोक्त्यैव स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थता ॥(६)॥

लेखः

चेति विगर्हणस्येत्यर्थः. **तथात्वे** इति वैमुख्ये इत्यर्थः. **स्वभक्तेरि**ति– **स्वस्य** विप्राणां **भक्तेर्बोधनमु**द्बोधो भगवतो याचने **हेतुरि**त्यर्थः. **तथात्वे**ति, **तस्य** भगवतो याचनार्हत्वं **साधनमि**त्यर्थः. **कर्मे**ति **द्वाभ्यां** श्लोकाभ्यां देशादिभिः कर्मस्वरूपं भगवत्स्वरूपं चेति **रूपद्वयोक्त्या** स्वकृतकर्मणो **वैयर्थ्यबोधनं**, "मूढा न विद्मह" इत्यनेन ज्ञानरूपफलाजनकत्वबोधनमित्यर्थः. तर्हि भक्तिरपि कथं सिद्धेत्याशङ्क्य स्वयमेव समादधते **स्त्रीसम्बन्धादि**ति. भक्तिजनकत्वेन कृतार्थता भक्तसम्बन्धात् न

योजना

पूर्णकामस्ये"तिश्लोकेन (५). **तथात्वसाधनं तस्ये**ति, **तस्य** भगवत्कर्तृकयाचनानर्हत्वस्य **साधनम्** उपपादनं "हित्वान्यान् भजते यं श्रीरि"तिश्लोकेनेत्यर्थः. **कर्मवैयर्थ्यबोधनमि**ति, **द्वाभ्यां कर्मवैयर्थ्यबोधनमि**त्यन्वयः. **रूपद्वयोक्त्यैवे**ति, "देशः कालः पृथग् द्रव्यमि"त्यनेन कर्मस्वरूपं "स एष भगवान् साक्षादि"त्यनेन भगवत्स्वरूपमुक्तम् –एवं रूपद्वयोक्त्या स्वकृतकर्मणो वैयर्थ्यमुक्तम् "अपि मूढा न विद्महे" इत्यनेनेत्यर्थः. **स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थते**ति, "अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रिय" इतिश्लोके स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थतोक्तेति ज्ञेयम् (६).

कारिकार्थः

प्रबोधस्य याचनफलत्वाभावे याचनं **नोपपद्यत** इत्यर्थः (५). "हित्वान्यान् भजते यं श्रीरि"तिश्लोकार्थमाहुः **तथात्वसाधनं तस्ये**ति, **तस्य** भगवतो याचनानर्हत्वसाधनमित्यर्थः. **कर्मवैयर्थ्यमि**ति, "देशः कालः पृथग् द्रव्यमि"तिश्लोकेन कर्मस्वरूपमुक्तं, "स एष भगवान् साक्षादि"त्यनेन भगवत्स्वरूपमुक्तमित्येवं **द्वाभ्यां** श्लोकाभ्यां **रूपद्वयोक्त्या** स्वकृत**कर्मणो वैयर्थ्यबोधनमि**त्यर्थः. तर्हि भक्तिरपि कथं सिद्धेत्याशङ्क्याहुः **स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थते**ति. एतच्च "अहो वयं धन्यतमा" इतिश्लोकार्थकथनं ज्ञेयम्. यद्यप्ययं श्लोको विगीतस्तथापि सुबोधिन्यां व्याख्यात इति तदर्थोऽपि कारिकायां सङ्गृहीतः, सहस्रनामादौ प्रक्षिप्ताध्यायार्थसङ्ग्रहवत्. तथा च भक्तसङ्गादेव भक्तिर्न तु स्वकृतकर्मणेति कर्मणो वैयर्थ्यमेवेति भावः (६). **क्षमापनमि**त्यादि, "नमस्तुभ्यं भगवत" इतिश्लोकेन **नमस्कारैः क्षमापनं**, "स वैष आद्यः

क्षमापनं नमस्कारैः प्रार्थनाभिर्निरूप्यते ।
अनागमनमिच्छातो भक्त्यैवेत्थम्मतिर्भवेत् ॥(७)॥

प्रथमतोऽनुतापमाहाथानुस्मृत्येति.

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन् कृतागसः ।
यद् विश्वेश्वरयोर्याच्ञामहन्म नृविडम्बयोः ॥३७॥

भगवदीयानां वाक्यं स्मृत्वा तन्मूलभूतं भगवद्वाक्यं तद्द्वारानुस्मृत्य कर्मजडतां विहाय भक्त्यनुसारिणो भूत्वा **विप्राः** पश्चादेव जायमानज्ञानाः कृतागसो भूत्वा पत्नीनिरोधेन निषेधेनावाच्यकथनेन भक्तमारणेन जातापराधा अनुताप-

---

लेखः

तु केवलकर्मणस्तत्फलमित्यर्थः. ततो द्वाभ्यां **नमस्कारैः प्रार्थनाभिश्च** अपराध**क्षमापनं**, तत एके**नानागमनम्** —एवं चतुर्दशप्रकारापि **मतिर्भक्त्यैव भवेद्**, अत आभासे भक्तिरवान्तरप्रकरणार्थ उक्त इति भावः (७).

योजना

क्षमापनं नमस्कारैरिति, "नमस्तुभ्यं भगवते"इति श्लोके नमस्कारैः क्षमापनमुक्तम्. **प्रार्थनाभिरि**ति, **प्रार्थनाभिः क्षमापनमि**त्यन्वयः. "स वैष आद्यः पुरुष" इतिश्लोके प्रार्थनाभिश्च क्षमापनमित्यर्थः. **अनागमनमिच्छात** इति, यद्यपि भगवद्दर्शनार्थमिच्छास्ति तथाप्यनागमनं कंसभयादिति "इति स्वाघमनुस्मृत्ये"ति श्लोकेनोक्तमित्यर्थः. **भक्त्यैवेत्थं मतिरि**ति, पश्चात्तापं कृत्वा भगवद्वैमुख्यनिन्दादिरूपा भगवद्भक्तस्वस्त्रीसङ्गसभाजनापराधक्षमापनादिरूपा **मतिर्भक्त्यैव भवेद्** यतः पूर्वमप्येते ब्राह्मणा भक्ताः स्थिता अतः एतादृशी सद्बुद्धिर्जातित्यर्थः (७). **यद्विश्वेश्वरयोरि**त्यस्य विवृतौ **वस्तुतो भगवतैवे**त्यारभ्य **न विरुद्धानि भवन्ती**त्यन्तग्रन्थस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥३७॥

कारिकार्थः

पुरुष" इत्यनेन **प्रार्थनाभिः क्षमापनमि**त्यर्थः. **अनागमनमिच्छात** इति, इच्छात इति ल्यब्लोपे पञ्चम्यर्थे तसिल् सप्तम्यर्थे वा. तथा च भगवद्दर्शनेच्छां प्राप्य वा इच्छायां सत्यामप्यपराधक्षमापनार्थं विप्राणां व्रजे अनागमनं कंसभयादेवेत्यर्थः. तदुक्त"मिति स्वाघमनुस्मृत्ये"तिश्लोकेन, कंसभयप्रकारश्च व्याख्यातः सुबोधिन्याम् (७).

कृतवन्तः. सर्वापराधापेक्षयेश्वरवाक्योल्लङ्घनं महान् दोष इति तं निरूपयन्ति[1] **यद् विश्वेश्वरयोरि**ति. **विश्वेश्वरयोरि**ति द्विवचनं काल-पुरुषोत्तमपरं शब्दब्रह्म-परब्रह्मपरं वा. याच्ञा बालद्वारौदनविषयिणी. वस्तुतो भगवतैवाज्ञाभङ्ग कारितः. प्रथमतो भक्तकृपया तथोक्त्वापि बलिवाक्यात् परम्परयापि दूरीकृतवान् "न पुमान् [2]मामुपाव्रज्य भूयो याचितुमर्हती"ति.

ब्राह्मणानामयं धर्मः स्नेहाच्चापि न बाध्यते ।

टिप्पणी

यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामित्यत्र, **विश्वेश्वर**पदतात्पर्यमाहुः **वस्तुतो भगवतैवे**त्यादि. विश्वस्यैवेश्वरो नियामकः प्रवर्तको निवर्तकश्च यत इति भावः. **बलिवाक्यात् परम्परयापी**त्यादि. यद्यपि 'मामि'ति पदात् बलिना स्वविषयकमेवोक्तमिति न भगवद्धर्मनिरूपकं तद्वाक्यमिति भाति, तथापीश्वरस्यैवेदृशं वाक्यं भवतीत्यैश्वर्यधर्मरूपत्वात् तस्य च भगवदीयस्यैव बलौ सत्त्वाद्भगवद्वाक्यमेव[3] पर्यवस्यतीति भावः. ननु याच्ञाभङ्गश्चेद् भगवत्कर्तृक एव, तदा विप्रापराधत्वेनास्य कथनं कथम् ? अपरञ्च पत्नीनां दीक्षितविमितात् प्रवासं न ददातीति विध्युल्लङ्घनं च कारितवानिति प्रत्युत विप्रापकारकृतिरापद्यत इत्याशङ्क्याहुः **ब्राह्मणानामयमि**ति. **अयं** सत्रलक्षणो **धर्मो**ऽन्नसमर्पणेन **न बाध्यते,** "शेषाद् भुञ्जीरन्नि"ति विधेरन्नदानस्य विहितत्वाद्यज्ञार्थनिर्दिष्टाज्यादेः शेषभूतान्नातिरिक्तवस्तुदानस्यैव निषेधस्य कृतत्वा"दन्नहीनं दहेद्राष्ट्रमि"ति-

लेखः

यद् विश्वेश्वरयोरित्यत्र **तथोक्त्वापी**ति, याचनवाक्यमुक्त्वापि **भक्तकृपया** हेतुभूतया पुनः प्रेषणेन भक्तायाः प्रसादार्थं **प्रथमत आज्ञाभङ्गः कारितः**; द्वितीय-वारं पत्नीषु प्रेषणे त्वाज्ञा सिद्धैवेति भावः. **बलिवाक्यादि**ति. तथा च बलियाचनानन्तरं भगवतो याचनमनुचितमत इयमाज्ञैव न तु याचनमिति भावः. एतस्य टिप्पण्यां **न ददातीति विध्युल्लङ्घनं चे**ति— "प्रवासं न ददाती"तिवाक्योल्लङ्घनं "न ददाति न पचत" इति अन्नदानविध्युल्लङ्घनं **च कारितवानि**त्यर्थः. द्वितीयविध्युल्लङ्घनस्य समाधानमाहुः **ब्राह्मणानामि**ति. अन्नदानविधिं व्यवस्थया स्थापयन्ति **अयमित्यारभ्येति भाव** इत्यन्तेन. प्रथमस्य समाधानमर्थापत्त्या निरूपयन्ति **किञ्चाग्रे**

---

१. निरूपयति. २. मामुप°. ३. वाक्यत्वमेव मू. पा.

टिप्पणी

वाक्यादावश्यकत्वाच्चेति भावः. किञ्च, अग्रे फलदर्शनादपि साधनवैगुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः **स्नेहाच्चापी**ति. यद्यपि तदीयान्नस्वीकारेण भक्तसङ्गेन च तेषां भक्तिर्जाता, तथाप्यग्रे तेषां कर्मफलासम्भवाद्वैदिककर्मणो वैयर्थ्यासम्भवादेतत्फलत्वेनापि भगवता भक्तिरेव सम्पादितेति ज्ञापना**यापि**शब्दः. यद्योक्तं **याच्ञाभङ्गश्चेदि**त्यादि, तत्राहुः **भिक्षारूपेणे**ति. भगवता विहितैव सा बाध्यत इत्यर्थः. **लौकिकी** तु विप्रैरेवेति युक्तमपराधत्वेन कथनं याच्ञाभङ्गस्येति भावः. अतो याच्ञापराणि भगवद्वचनानि लौकिकतत्परत्वान्न विरुध्यन्त इत्याहुः **न्यासभूतावि**त्यादि. यद्वा. ननु भक्तवाक्परिपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिवाग्विरुद्धं स्त्रीषु याचनं कृतवानित्यत आहुः **ब्राह्मणानामि**ति. बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मत्वेनोक्ता स्नेहप्रयुक्ता च या याच्ञा सा न बाध्यते. कन्यादिविषयिणी सा **लौकिकी,** सापि तथा. किन्तु दैन्यप्रयुक्तैव सा बाध्यत इत्यर्थः. प्रकृते च न दैन्यप्रयुक्ता सा, "भक्तायाः प्रसीदन्नि"ति वाक्यादिति भावः. अत एव तादृग्वचनैरविरोध इत्याहु**र्न्यासभूतावि**त्यादि ॥३७॥

लेखः

इति. यदि विध्युल्लङ्घनं स्यात् तदा भक्तिरूपं फलं नोत्पद्येतेत्यर्थः. द्वितीयस्यापीदं समाधानं सम्भवतीति **किञ्चे**ति समुच्चयः. प्राप्तज्ञानानां भिक्षाटनमेव मुख्यमिति भिक्षारूपाया विहिताया याच्ञाया अयुक्तत्वात् तद्बाधो अदानसम्पादनेन भगवता सम्पादनीयो लौकिक्यास्त्वयुक्तत्वाभावाद् तद्बाधो विप्रैरेव कृत इत्याहुः **भगवते**ति. तथा च भिक्षांशो भगवता बाधितो लौकिकांशो विप्रैरिति भावः. सुबोधिन्यां **न वे**ति, मर्यादामार्गीयत्वेन स्वस्य ग्रहणे **अयुक्तं तेषां** सम्बन्धि देहादिकं स्वोपयुक्तं **न** कृतं किन्तु व्याघुट्य प्रेषिता एव. अतोपि **न बाध्यते** विध्युल्लङ्घनं न जातमित्यर्थः ॥३७॥

कारिकार्थः

एतच्छ्लोकविवरणे एव **ब्राह्मणानामि**ति. इदं टिप्पण्यां पक्षद्वयेन व्याख्यातम्. तथा हि **ब्राह्मणानामि**ति, **अयं** सत्रलक्षणो **धर्मो** अन्नसमर्पणेन **न बाध्यते,** अन्नदानस्यावश्यकत्वादिति भावः. किञ्चाग्रे विप्राणां भगवद्विषयकस्नेहात्मकफलदर्शनादपि साधनवैगुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः **स्नेहाच्चापी**ति. "अथानुस्मृत्य विप्रास्ते" इत्यादिना भगवति स्नेहदर्शनादपि धर्मबाधो न जात इति ज्ञायत

भिक्षारूपेण सा याच्ञा बाध्यते न तु लौकिकी ॥(८)॥

"न्यासभूतौ प्रयच्छ मे" "तथापि याचे तन्नः प्रयच्छे"ति "तत्तन्निवेदयेदि"त्यादिवाक्यानि न विरुद्धानि भवन्ति. न वा तेषामयुक्तं वा किञ्चिद् गृहीतम्. नन्विमौ बालकौ कथमीश्वरौ तत्राहु**र्नृविडम्बयोरि**ति, **नृणां विडम्बं** विडम्बनं याभ्यां, केवलं मनुष्यरसमभिनयेन प्रदर्शयतः. एवं स्वस्यापराधित्वं निरूपितम् ॥३७॥

तस्य दण्डं कुर्वन्तः स्वगर्हां कुर्वन्ति **दृष्ट्वे**ति.

लेखः

दृष्ट्वेत्यस्याभासे **गर्हां कुर्वन्ती**ति. 'वयं दुष्टा' इत्यादिरूपा गर्हा ग्रन्थाद्

कारिकार्थः

इत्यर्थः. अत्र "न पुमान् मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हती"तिबलिवाक्यसत्यत्वार्थं भगवतैव आज्ञाभङ्गः कारित इत्युक्तं सुबोधिन्याम् एतट्टिप्पण्यां च. ननु याच्ञाभङ्गश्चेद् भगवत्कर्तृक एव तदा याच्ञाभङ्गस्य विप्रापराधत्वेन कथनं कथमित्याशङ्क्याहु**र्भिक्षारूपेणे**ति, भगवता विहितैव **याच्ञा बाध्यत** इत्यर्थः. बलिवाक्यसत्यत्वाय ब्राह्मणांस्तथा प्रेरयित्वा भगवतैवाज्ञाभङ्गः कारितो यद्यपि तथापि **भिक्षारूपेण** अदानेपि लोकरीत्या गोपेभ्यो दानमुचितमेवेति लोकरीत्याप्यदाना**ल्लौकिकी याच्ञा** विप्रैरेव **बाध्यत** इति युक्तमपराधत्वेन कथनं याच्ञाभङ्गस्येति भावः. ननु सर्वापि जीवकृतिर्भगवत्प्रेरणाधीनैवेति को विशेष इति चेत्, सत्यं, भगवत्प्रेरणं हि द्विविधम्– एकं जीवादृष्टानुरूपम् अपरं स्वातन्त्र्येण विशेषेच्छयेति. प्रकृते भिक्षारूपेण याच्ञाभङ्गो भगवता स्वतन्त्रप्रेरणया कारित इति तस्मिन्नंशे न विप्रापराधः, लौकिकयाच्ञाभङ्गस्तु स्वादृष्टानुरूपप्रेरणया भगवता कारित इति विभेदः. अथ टिप्पण्युक्तद्वितीयव्याख्यानानुसारेण व्याख्यायते. ननु भक्तवाक्परिपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिवाग्विरुद्धं स्त्रीषु याचनं कृतवानित्यत आहुः **ब्राह्मणानामि**ति. याच्ञा हि चतुर्विधा– वर्णाश्रमधर्मरूपा स्नेहप्रयुक्ता लौकिकी दैन्यप्रयुक्ता चेति. तत्र बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मरूपा स्नेहप्रयुक्ता च या याच्ञा सा न बाध्यते, कन्यादिविषयिणी लौकिकी याच्ञापि न बाध्यते, किन्तु दैन्यप्रयुक्तैव सा बाध्यत इत्यर्थः. प्रकृते च न दैन्यप्रयुक्ता सा, "प्रसीदन्निदमब्रवीदि"ति वाक्यादिति भावः (८).

दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम्।
आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥३८॥

स्त्रीणां कृष्णेऽलौकिकीं भक्तिं दृष्ट्वा तया हीनमात्मानं व्यगर्हयन् –पुष्टिभक्तेरेषैव स्थितिः. **भगवान्** षड्गुणैश्वर्योऽपि **कृष्णः** सदानन्द एव जातो, धर्मोपसर्जनत्वेन धर्म्येव जातः. फलरूपत्वात् स्त्रीणां तत्र भक्तिः, पुरुषास्तु धर्मपरा अतस्तया रहिताः. तदुभयमाह **स्त्रीणां कृष्णे भक्ति**मिति. दोषाभावायाह**अलौकिकी**मिति. तारतम्यपरिज्ञानं पदार्थयाथात्म्यं भक्तिभावाभावौ च यो जानाति स भक्तः. अत एते[1] तद्विधा इति निन्दैषा स्तुतिरेव. न केवलं ज्ञानं तेषां [2]बाधकमुत्पन्नं किन्तु क्रियापि, तदाह **अनुतप्ता** इति ॥३८॥

ननु कथमात्मविगर्हात्मनि सत्पदार्थानां विद्यमानत्वादन्यथा सद्विरोधे तेषामनिष्टमेव स्यादित्याशङ्क्य स्वस्मिन् विद्यमानानां सत्त्वेन प्रतिभासमानानां बीजाभावादसत्त्वमेवेति ख्यापयन्ति **धिग् जन्मे**ति.

लेखः

बहिरेवेति ज्ञातव्यम् अतोऽत्र श्लोके गर्हैव वाक्यार्थः. अग्रिमश्लोके गर्हाहेतुर्वाक्यार्थो न तु गर्हाविवरणं, तत्र तथैव व्याख्यास्यते. व्याख्याने. **पुष्टी**ति, स्वदोषपरिज्ञानं भगवदनुग्रहाद् भवेदित्यर्थः; अयोगव्यवच्छेदक **एव**कारः. **षड्गुणैश्वर्य** इति, षड्गुणेष्वैश्वर्यं यस्येत्यर्थः. **परिज्ञानमि**ति, करणव्युत्पत्त्या परिज्ञापकं धर्ममित्यर्थः. **बाधकमि**ति, स्वस्यैव कृतार्थताभिमाने बाधकमित्यर्थः. **क्रियापी**ति अश्रुपातादिरूपेत्यर्थः ॥३८॥

बीजाभावादिति, सत्त्वबीजस्य भगवत्साम्मुख्यस्याभावादित्यर्थः. **अधोक्षजे** इत्यस्याभासे **तत्रे**ति यज्ञपराणामपि भगवद्वैमुख्ये इत्यर्थः ॥३९॥

योजना

दृष्ट्वा स्त्रीणामित्यस्य सुबोधिन्यां **धर्मोपसर्जनेन धर्म्येव जात** इति, ऐश्वर्यादिधर्मान् गौणीकृत्य तेषामस्फुरणं कृत्वा यज्ञपत्नीनां हृदये **धर्म्येव** "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि"ति श्रुतेरानन्दरूप एव स्फुरितः. कोटिकन्दर्पाधिकलावण्य एव तासां हृदये स्फुरित इति भावः. **स्त्रीणां तत्र भक्तिरि**ति, केवलधर्मिणि साक्षान्मदनमोहनस्वरूपे श्रीकृष्णचन्द्रे कामभावेन स्त्रीणां भक्तिरित्यर्थः ॥३८॥

---

१. एव. २. बाधम्.

धिग् जन्म नस्त्रिवृद् विद्यां धिग् व्रतं धिग् बहुज्ञताम्।
धिक् कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥३९॥

[1]धिक्कारो दह्यतामित्यर्थे– प्राणे गते शरीरं दह्यत एव तथा जन्मादीनां प्राणभूता भक्तिस्तदभावे दाह एवोचितः. **त्रिवृद् जन्म** शुक्लसावित्रयाज्ञिकरूपम्. **विद्यामपि धिक्.** सापि **त्रिवृद्** विद्या वेदत्रयसहिता. **व्रतं** "न देयमि"त्यादि; तदपि **धिक्. बहुज्ञतामि**ति, धर्मसूक्ष्मपरिज्ञाने ये हि बहुज्ञास्ते लोकविरुद्धमपि कुर्वन्ति, तथैतत् कृतं; तां च बहुज्ञतां **धिक्.** अथ कुलीना इति वंशे कलङ्कसम्बन्ध इति स्त्रीणां निवारणं; तत् **कुलम**पि **धिक्.** क्रियादक्षतामपि **धिग्** यया भगवत्यवहेला[2] भवत्यन्यथा पुरुषार्थं साधयिष्यामोऽशक्तपरैव हि भक्तिरिति यथान्धपङ्ग्वादयः क्रियायामसमर्था अन्यत्र युज्यन्ते तथा भक्तावपीति. एवं यत् **क्रियादाक्ष्यं** तदपि धिक्. तत्र [3]बीजाभावं हेतुमाह **ये वयमधोक्षजे विमुखाः.** नन्वेतदेव कथं ? यज्ञोऽपि भगवानेवातो ये यज्ञपराः कथं भगवद्विमुखा इतीमं पक्षं **तु**शब्दो व्यावर्तयति. तत्र हेतु**रधोक्षज** इति, अधोऽक्षजं यस्मादिति. ज्ञानेऽप्यात्मसाक्षात्कारः, कर्मणि च क्रियारूपेऽलौकिके च रूपे ज्ञानवताम्. भक्तौ तु न साक्षात्कारः फलं; जायमानमप्यङ्गतामापद्यते. केवलरसभक्षका इक्षुभक्षकेभ्योऽपि सरसा. अत

टिप्पणी

विमुखा ये त्वधोक्षज इत्यत्र, **ज्ञानेप्यात्मसाक्षात्कार** इत्यादि. इन्द्रियजन्यज्ञानस्य पुरुषोत्तमाविषयत्वं प्रदर्शयन्ति **ज्ञानेऽपी**त्यादिना. मनोजन्यात्मसाक्षात्कारफलकज्ञानमार्गस्यात्ममात्रपर्यवसायित्वम्. कर्ममार्गस्याधिकारिभेदेन द्वैविध्यम्. बहिर्मुखानां तु **क्रियारूपे** भजनम्, तेनैवादृष्टद्वारा फलसिद्धिरिति यतस्तन्मतम्. श्रुतितात्पर्य**ज्ञानवतां त्वलौकिके** यज्ञ**रूपे** भजनमितीन्द्रियजज्ञानकृत्यविषयत्वेनाधोक्षजत्वं सिद्धमित्यर्थः. भक्तिमार्गे भगवत्साक्षात्कारो "नाहं वेदै" "र्न तु मां शक्यसे द्रष्टुमि"त्यादिवाक्यैर्नेन्द्रियजन्य इति भावः. दृष्टेऽपि भगवति यावत्सर्वेन्द्रियैः साक्षान्नानुभूयते न तावत्स्वास्थ्यमिति **न साक्षात्कार**मात्रं **फलम्.** "दर्शयन् मुहुर्मनसि स्मरं यच्छसी"ति वाक्याद् दर्शनस्याग्रेतनभोगोपयोगित्वेनाङ्गत्वम्. यथेक्षुदण्डस्य रससम्बन्धाद् भक्ष्यत्वम्, तथा भगवदानन्दलेशसम्बन्धेनान्येषां रूपाणां भजनीयत्वमित्याशयेनेक्षुदृष्टान्तः.

---

१. धिगिति धिक्कारे. २. भगवद्धेला. ३. बीजभाव°.

[1]एतादृशो भक्तिमार्गो भगवता प्रकटित इति रूपान्तरपुरःसरं ये पक्षास्ते [2]सर्व एव पूर्वपक्षाः ॥३९॥

ननु वैमुख्ये ज्ञानवतां को हेतुस्तत्राह **नूनं भगवत** इति.

नूनं भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी।
यद् वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ॥४०॥

मायया हि पूर्वस्थितं ज्ञानादिकमाच्छाद्यतेऽतो ये शिष्याः प्राकृतास्तेषां तद् ज्ञानमाच्छाद्य नूतनमुत्पादनीयमन्यथा पूर्वविरोधान्नोत्पद्यते ज्ञानम्. अतो गुरवः सर्व एव मायाविनः. तदत्र विपरीतं भगवन्मायया कृतं– ते स्वमायया स्वबुद्धिमेवाच्छादितवन्तः प्राकृतीं च बुद्धिं गृहीतवन्तः. तदाह **नूनं** निश्चयेन **भगवतो माया मायिनामपि** व्यामोहजनिका **यद् वयं** लोकानां **गुरवः** प्राकृतीं बुद्धिमाच्छाद्य स्वबुद्धिदातारस्ते स्वबुद्धिमेवाच्छाद्य प्राकृतीं बुद्धिमेव गृहीतवन्तः. भगवन्मायायाश्चैतत् कार्यं [3]प्राकृत्यामेव बुद्धौ, तथात्वमाच्छाद्यातथात्वं ग्राह्यत इति. अन्यथा भगवान् भगवच्छास्त्रं वा किं ग्राहयेद् भक्तिं वा कथं ग्राहयेद्, ज्ञानेन प्रतिरोधात्. सहजं प्राकृतं भक्तिर्नाशयितुमसमर्था. सूक्ष्मा हि सातो गुरुमाययाच्छादितेऽलौकिके च ज्ञाने सम्पन्ने तस्मिन्नपि ज्ञाने लब्धपदे भगवन्मायया पश्चादाच्छादित आगतं प्राकृतत्वममूलकमिति भगवच्छास्त्रेण भक्त्या वा तत् निराकृत्य स्वकीयं तत्र स्थाप्यत इति भगवन्माया मायिनां व्यामोहिकेति **नूनं** नात्र

टिप्पणी

केवलरसात्मकः स्वयमधुनैव प्रकट इतीतः पूर्वमेव ते पक्षाः कर्तव्यत्वेन स्थिता नत्वतः परमपीत्याहुः **अत एतादृश** इत्यादि ॥३९॥ इति विंशोध्यायः ॥

लेखः

नूनमित्यत्र अतो ये इति. **मायया** मूलज्ञानाच्छादनाद्धेतोः प्राकृता लौकिकज्ञाना इत्यर्थः. **अन्यथा भगवानि**ति, प्राकृत्यां बुद्धौ प्राकृतत्वानाच्छादने इत्यर्थः. **ज्ञानेने**ति प्राकृतज्ञानेनेत्यर्थः ॥४०॥

योजना

विमुखा ये त्वधोक्षज इत्यस्य विवृतौ **ज्ञानेऽप्यात्मसाक्षात्कार** इत्यारभ्य **ते सर्वे पूर्वपक्षा** इत्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥३९॥

१. एव तादृशो. २. सर्वेपि. ३. °ताया°.

पूर्वपक्षसम्भवः. **द्विजा** इतिसम्बोधनमस्य यज्ञस्याधिदैविकवैमुख्येनासम्पन्नत्वात् ॥४०॥

किञ्च**ाहो**' इति.

[1]**अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ।**
दुरन्तं भावं योऽविध्यत् मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ॥
नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि।
न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ॥४१॥

अहो इत्याश्चर्ये– नरेषु दुर्लभं नारीषु भवति, **भावं पश्यत.** घुणाक्षरन्यायेन कादाचित्कं व्यावर्तयति **दुरन्तमि**ति. ननु स्त्रीणां पुरुषेषु भावो भवत्येवेति किमाश्चर्यमित्याहुः **कृष्णे जगद्गुरावि**ति, सदानन्दो जगद्गुरुश्च; तस्मिन्. नारीणां भावो कामिष्वेव वर्तते न तु भगवत्यत आश्चर्यम्. ततः किमत आह **योऽविध्यदि**ति, **यो** भावो **गृहसंज्ञकान् मृत्युपाशानविध्यद**च्छिनत् तं **भावं** भक्तिं **पश्यते**ति ॥

नन्वस्य यज्ञस्य मुख्यफलाभावेऽप्युत्तरमीमांसान्यायेन चित्तशुद्धिपरत्वं भवत्वतो धिकारोऽनुचित इति चेत् तत्राहु**र्नासामि**ति. संस्काराणामहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात्, संस्काररहितासु स्त्रीषु भक्तिसम्भवात् संस्कारवत्स्वस्मासु तदभावात्. तदाहु**रासां** स्त्रीणां **द्विजातिसंस्कार** उपनयनं **नास्ति. नापि गुरौ निवासो** वेदाध्ययनं **तपः** स्वधर्मः श्रौतस्मार्तकर्माणीन्द्रियनिग्रहो वा स्नानादिना क्लेशसहनं वा. **नाप्यात्ममीमांसा**त्मविचारो **नापि शौचं नापि शुभाः क्रिया** अग्निहोत्रादयः ॥४१॥

एवं भक्त्यधिकरणे साधनाभावं निरूप्य भक्तिमाहु**रथापी**ति.

अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे।
भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि ॥४२॥

नन्वस्या भक्तेः संस्कारा न साधनभूता यथा जार इतीमामाशङ्कां व्यावर्तय**न्त्युत्तमश्लोक** इति. **उत्तमैर**पि व्यासवाल्मीकिपराशरादिभिः **श्लोक्यते** कीर्त्यत इत्यनेन प्रमाणोत्कर्ष उक्तः. प्रमेयोत्कर्षमाह **कृष्ण** इति, फलोत्कर्षोप्युक्तः.

१. अत्र श्लोकतद्व्याख्यानं च क्वाचित्कमेव.

साधनोत्कर्षमाह **योगेश्वरेश्वर** इति, **योगेश्वराणामपीश्वरे** नियन्तरि. सापि **भक्तिर्दृढा** पत्यादिभिः प्रतिबद्धापि न विहतेति तैलधारावदनवच्छिन्ना सर्वतोऽधिका. अन्वयव्यभिचारमाहुर्न **चास्माकमित्यष्टचत्वारिंशत्संस्कारवतामपि** ॥४२॥

ननु तासां जन्मान्तरे संस्काराः सिद्धाश्चर्षण्य एता अन्यथा भर्तृपरित्यागो न स्यादतः पुरुषा एवैते पूर्वजन्मनि, गोपिका इव. भवतां च "जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिर्नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत" इत्यतो भवतां बहुजन्मसंस्कारा न जाता इत्याशङ्क्याश्चर्येण तस्य समाधानमाहुः–

ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया ।
अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ॥४३॥

नन्विति कोमलसम्बोधने. **ननु** सत्यमेवमेव **स्वार्थविमूढानां गृहेहया प्रमत्तानां नोऽस्माकं गोपवाक्यैः** पूर्वस्थितिं **स्मारयामास**. वयमपि भगवदीया एव पूर्वं स्थितास्ततो दैत्यावेशाद् दैत्यप्रभुदेशे स्थित्या तैः पाल्यमानास्तदन्नभोजिनो विस्मृतस्वरूपा जातास्तन्न भगवान् गोपवाक्यमिषेण स्मारयामासान्यथान्यान्नं किं भगवान् याचते ? अस्मांश्च पुनः स्वकीयान् जानाति. अहो अत्याश्चर्यमेतत्– कथं वाक्यमात्रेण प्रबोध इति, अलौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः, **अहो** इति तस्यानुकरणम्. अनेन पूर्वोक्तपक्षा निराकृताः. स्त्रियोऽप्येताः स्वस्यैव भगवतो दास्यो वयं च दासा, नात्र सन्देहः. अन्यथा प्रतिकूलतर्कं वक्ष्यन्ति. **स्वार्थे** भगवत्सेवायां **विमूढा. गृहेहया** इति कृत्यचिन्ता गृहधर्माश्च. तत्रापि **प्रमत्तास्त**च्चिन्तया भगवत्सेवायां वा प्रमत्ता. अतः स्वसेवकान् स्मारितवान्, साक्षादुपदेशेऽनधिकारिणो मत्वा **गोपवाक्यैः**

लेखः

अथापीत्यत्र अष्टाचत्वारिंशदिति. अधुना अपरसंस्काराभावेष्युत्तमदेहान्यथानुपपत्त्या पूर्वजन्मनि सिद्धा एवेत्यर्थः ॥४२॥

चर्षण्य इति. "यज्ञपत्न्यस्तथापरे" इतिवाक्येन तादृशलीलाविषयत्वादेता अपि वक्ष्यमाणशक्तिमत्य इत्यर्थः.

---

१. लुप्तम्.

तथाकरणे हेतुः **सतां गतिरि**ति, सतामयमेव गतिः, यद्येवं भगवानुपेक्षेत तदा सन्तो नष्टा एव भवेयुः ॥४३॥

एतत् सर्वं याचनान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते. तत्रान्यथोपपत्तिं कल्पयित्वा परिहर**न्त्यन्यथे**ति.

अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः ।
ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद् विडम्बनम् ॥४४॥

भगवतस्तु नापेक्षितं किञ्चित्. नापि दुःखनिवृत्तिस्तत्साधनं वा; नापि सुखं तत्साधनं वा, **पूर्णकाम**त्वात्. तस्य हि कामाः पूर्णा उत्पन्ना विषयैर्न पूर्यन्ते लौकिकवत् किन्तु पूर्णा एवाविर्भवन्ति, अतो नित्यविषयास्ते. तथा सति यान्नकामना भगवत्याविर्भूता सान्नसहितैवेति सिद्धेऽर्थे याचनमनुपपन्नम्. परमुद्देशान्तरं चेत् तदा सिद्धमपि दूरीकृत्य[1] साधनान्तरं करोति, असाधनं वा बोधयति. तस्मादस्मत्प्रबोध एव याचनफलम्. किञ्च **कैवल्याद्याशिषां पति**र्भगवान्. **कैवल्यं** केवलता सङ्घातनिवृत्त्या केवलस्थितिः प्रत्यापत्तिरूपम्. तत् प्रथमं फलं, ततः पूर्वं दुःखमेवातः कैवल्ये प्राप्ते ततः स्वरूपेण भजनं तत आनन्दाविर्भावस्ततो भगवति प्रवेशो भक्तिर्वा. तदनन्तरं धर्मा भगवदीया भगवदाज्ञापनरूपा अर्थाश्च

योजना

कैवल्याद्याशिषां पतेरित्यस्य विवरणे **ततो भगवति प्रवेशो भक्तिर्वे**ति. कैवल्यप्राप्त्यनन्तरं **स्वरूपेण** शुद्धजीवरूपेण **भजनं, तत**स्तिरोहितस्य स्वकी**यानन्द-स्याविर्भावः**. ततः पक्षद्वयं– मर्यादाभक्तानां भगवति प्रवेशः, पुष्टिमार्गीयाणां तु फलरूपा भक्तिरित्याहुः **भगवति प्रवेशो भक्तिर्वे**ति. इदं त्ववधेयं– धर्मादयः कैवल्यान्ताः पुरुषार्था इति सर्वत्र प्रसिद्धिः. श्रीमद्भागवते तु **कैवल्याद्याशिषां पतेरि**तिवाक्यात् कैवल्यं प्रथमकक्षा. तत्स्वरूपं सुबोधिन्यां **कैवल्यं केवलता सङ्घातनिवृत्त्ये**त्यारभ्य **कामाश्चे**त्यन्तेन विवृतम्. अत एव कैवल्यं ज्ञानादेव श्रुतौ निरूपितं "ज्ञानादेव हि कैवल्यमि"ति. नैतावता भक्तेः काचित् क्षतिः. सङ्घातनिवृत्त्या केवलस्थितिस्वरूपं कैवल्यं ज्ञानादेव भवति, अध्यासनिवर्तकत्वात् ज्ञानस्य. न हि कैवल्यमात्रं परमपुरुषार्थः, कैवल्यस्य प्रथमकक्षात्मकत्वात्,

---

१. दूरीकृत्वा.

तदीयाः कामाश्च. एवं **केवल्याद्या** या **आशिषस्तासां पतिरयं** दाता नियामकः. तथा सति गोपानां क्षुदेव न स्यात् नापि तैः प्रार्थ्येत. लोकानामपि कैवल्यादिदाता, न हि तान् सङ्घाते स्थापयति येन क्षुद् भवेदतः क्षुधमप्युत्पाद्य विद्यमानेप्यन्ने तददत्वा बोधनार्थमेवात्र प्रेपितवान्. कि**ञ्चेशितव्यैरस्माभिः किं** स्यात् ? **वयमीशितव्या** दासा; न हि दासान्नं भुज्यते, तेभ्यो दीयत एव. न हि महाराजस्य दिनमात्रव्यवस्थामपि कश्चिद् दासः सम्पादयितुं शक्तः. नाप्यस्माभिस्तस्याग्रे कृत्यमत **ईशस्यैतद**नुकरणमात्रं न तु याचनम्. अनुकरणं तु रसोत्पत्त्यर्थमिति निश्चयः. न हि नटस्य योगिभावप्रदर्शने किञ्चित् कृत्यमस्ति विना रसोत्पादनं, तथा भगवद्याच्ञानुकरणमपि बोधनार्थमेव[1] ॥४४॥

ननु पूर्णोप्यवतारं कृत्वा लीलया नट इव लौकिकं सम्पादयत्यतो याच्ञा युक्तेति चेत् तत्राहु**र्हित्वान्यानि**ति.

हित्वान्यान् भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयासकृत् ।
आत्मदोषापवर्गेण तद्याच्ञा जनमोहिनी ॥४५॥

यदि याचनीयं, लक्ष्मीरेव वक्तव्या, **किं भिक्षुकैः ? न च** मन्तव्यं लक्ष्मीः कार्यान्तरव्यापृतेति, **यान्यान्** सर्वानिव **हित्वासकृद् भजते,** तत्रापि **पादस्पर्श आशा**मात्रम्. सा चेदाज्ञां प्राप्नुयात्, कृतार्थैव भवेत्. तां विहायान्ययाचनमन्यार्थमेव. ननु लक्ष्म्यां चाञ्चल्यमस्त्यतस्तदा न स्थितेति चेत् तत्राहु**रात्मदोषापवर्गेणे**ति.

योजना

केवल्याद्याशिषां पतेरितिवाक्यात्. परमपुरुषार्थस्तु पुरुषोत्तमनित्यलीलाधामप्रवेशः. स च पुरुषोत्तमानुग्रहजन्यपुष्टिभक्त्यैकलभ्यः, "मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतमि"ति भगवद्गीतासूक्तत्वात्, "एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि सन् बहुधा यो विभाति तं पीठगं ये तु भजन्ति नित्यं तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषामि"त्याथर्वणिके गोपालतापनीयोपनिषद्भ्यश्च. "पीठगं" सिंहासनस्थमित्यर्थः. "भजन्ती"त्यनेन सेवा उक्ता, 'भज् सेवायामि'तिधात्वर्थात्. गीतासु "स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतमि"त्यत्र 'शाश्वत'पदात् गोपालतापिन्यां "सिद्धिः शाश्वती"त्युक्त्या नित्यलीलाधामप्रवेशो भक्तानां फलत्वेन निरूपितः, 'शाश्वत'शब्दस्य 'नित्य'शब्दपर्यायत्वात् ॥४४॥

१. °मिति.

आत्मनो दोषश्चाञ्चल्यं, **तस्यापवर्गो** निवृत्तिः पुनरुत्पत्तिरहिता. एवमेव हि भगवत्सेवकानां धर्मः. ननु लोकाः पूर्वमप्याहुर्बलिर्याचितो भगवतेति तथेदानीमपि भविष्यतीति चेत् तत्राहु**स्तद्याच्ञा जनमोहिनी**ति. जनानेव व्यामोहयत्यन्यथा स्वस्मिन्नेव शरीरे त्रैलोक्यं प्रदर्शितं व्यर्थं स्यात्. स्वस्यैव सिद्धत्वात् न याचनमिति स ज्ञापितो, लोकास्तु व्यामोहिताः ॥४५॥

देशः कालः पृथग् द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः ।
देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥४६॥

किञ्च देशादयः सर्वे तदात्मका एव. तथा सति तत्रादानबुद्धिर्मोहनव्यतिरेकेण कथं [1]भवेदत इदमपि याचनं मोहनार्थमेव. "पुरुष एवेदं सर्वमि"तिश्रुत्यनुसारेण[2] सर्वे पदार्था भगवदात्मका इति ज्ञायन्ते तथापि यो मोहः स याच्ञयैव ॥४६॥

ननु स पुरुषो यदात्मकं [3]जगदस्मिन्नप्येतस्मिन्नज्ञानाद् दानमुचितमेवेत्याशङ्क्याहुः **स एष** इति.

स एष भगवान् साक्षाद् विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः ।
जातो यदुष्वित्यशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे ॥४७॥

स पुरुष एवायं **भगवां**स्ततोऽप्यधिकः पुरुषोत्तमः. किञ्च **साक्षादयं** यज्ञ आधिदैविको **विष्णुर्**ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पेऽपि **योगेश्वराणामप्ययमीश्वरः** स्वामी. एतादृशो **यदुषु जात इत्यशृण्म**[4] श्रुतवन्तो[5] वयं, त**थापि** पूर्वसंस्काररलोपाद्

योजना

स एव भगवानित्यस्य विवृतौ **साक्षादयं यज्ञ आधिदैविकविष्णुरि**ति. अयमर्थः– यदि यज्ञ एवास्माकं परमेश्वर इतिबुद्धिस्तदाप्ययं श्रीकृष्ण आराधनीयः, आधिदैविकयज्ञरूपत्वात्, आधिदैविकयज्ञस्य विष्णुरूपत्वाद्, "यज्ञो वै विष्णुरि"तिश्रुतेः. ननु ब्राह्मणेभ्य एव भोजनार्थमन्नं देयं नान्येभ्य इति कथं गोपेभ्यो देयमित्याशङ्कायामाहुः **ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पेऽपी**ति. ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पे "एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः त्रींल्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्यय" इतिपद्यते. तत्रापि **विष्णु**शब्द एतस्य श्रीकृष्णस्यैव वाचकोऽतः श्रीकृष्णार्थं गोपेभ्यो देयमेवेति हार्दम् ॥४७॥

१. न सम्भवेत्. २. सर्वं श्रुत्यनुसारेण पर्यवसानाः. ३. तस्मिन्न°.
४. इत्याशृण्म. ५. शृण्वन्तो.

विशेषमौढ्याद् भगवन्तं **न विद्महे**. एवं स्वापराधः समर्थितः ॥४७॥

तस्यापराधस्य क्षमापनार्थं नमन्ति **नम** इति. अत्रैकः श्लोको विगीतः सोपि व्याख्यायते.

अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः ।
भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ॥४८॥

अहो इत्याश्चर्ये, **वयमिति**[1] श्लाघायां– **धन्यतमाः** कृतार्था **येषामस्माकं तादृश्यः स्त्रियो यासां भक्त्या** स्मारकत्वेनोपस्थित**यास्माकम**पि **हरौ मतिर्निश्चला जाते**ति ॥४८॥

नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ॥४९॥

तुभ्यं भगवते नम इति अपराधेन दीनभावे जात आविर्भूतो भगवानिति लक्ष्यते. अन्यथा **तुभ्यमि**ति न वदेयुः. अनेन तेषामपराधो गत इति निश्चितम्. तस्य षड्गुणान् दृष्ट्वा नमस्यन्ति **भगवत** इति. दृष्टादृष्टयोः साङ्कर्याभावार्थमेवमुच्यते. स्वरूपमपि ज्ञातवन्तः **कृष्णाये**ति. तस्य पूर्णज्ञानशक्तिं दृष्ट्वाहु**रकुण्ठा मेधा** बुद्धिर्यस्येति. यद्यपि **भगव**च्छब्देनैव नित्यज्ञानवत्त्वं प्राप्तं तथापि यथा "सर्वस्येशान" इतिश्रुतेरैश्वर्यं साधारणं, तथा 'सर्वज्ञ'इति श्रुतेर्ज्ञानमपि, तादृशमेव 'भगवत्'पदेनोच्यते. एवं सति "मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी"तिवाक्यात् केवलभक्तविषयकं स्वीयत्वेन यद् ज्ञानं पुष्टिमार्गीयं तदत्र **मेधा**शब्देनोच्यते. तदस्मद्विषयकं पूर्वमासीत्. मध्येऽस्माकं बाहिर्मुख्येऽपि[2] तस्याकुण्ठितत्वेन तत्कार्यमेव याच्ञारूपं प्रबोधं कृतवान्न तूपेक्षामिति भावः. नाप्यस्माकमय[3]मपराधो भ्रान्तत्वादिति वदन्तो भ्रमस्त्वत्कृत एवेत्याहु**र्यन्माय**येति. भगवन्माययैव व्या**मोहित**बुद्धयः **कर्म**मार्गेषु **भ्रमामो**ऽन्यथा ज्ञाने भक्तौ वा मतिः

योजना

यन्मायामोहितधिय इत्यस्य विवरणे **शुद्धे वा वैदिके कर्म**णीति, निष्कामतया क्रियमाणेऽग्निहोत्रादिसोमान्ते नित्यकर्मणीत्यर्थः, तस्य पञ्चविधस्य नित्यकर्मणो भगवत्प्रापकत्वात्. एतच्च तत्त्वदीपे सर्वनिर्णयप्रकरणे जागरूकम् ॥४९॥

१. वयं धन्य°. २. बाहिर्मुख्येन. ३. लुप्तम्.

स्याच्छुद्धे वा वैदिके कर्मणि. यत् **कर्मवर्त्मस्वे**वाभासरूपेषु, तत्रापि निश्चयाभावात् केवलं **भ्रमामो**ऽतो मोहिता एव ॥४९॥

वाचापि क्षमापयन्ति **स वैष** इति.

स वैष आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम् ।
अविज्ञातानुभावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ॥५०॥

क्रियया स्वापराधक्षमापनं न भवति दुर्बलत्वादतः **स वा** भगवानेव वा, यस्यास्माभिरपराधः कृतः स ए**वैषो**ऽग्र आविर्भूतः. अनेन ज्ञायते क्षमां करिष्यतीति. कि**ञ्चाद्यो**ऽयं सर्वेषां पितातः पुत्राणामपराधमिव सहिष्यति. किञ्च **पुरुषो**ऽयमन्तर्याम्यतस्तत्प्रेरणयैव कृतमिति युक्तमस्य सहनम्. किञ्च **स्वमायामोहितात्मनाम**तस्तस्यैव मायया मोहितचित्तानामत एव **न विज्ञातो** भगवदीयो**ऽनुभावो** यैस्तादृशाना**मतिक्रमम**पराधं **क्षन्तुमर्हति** स्वधर्मविचारेणापि क्षमा युक्तेत्यर्थः ॥५०॥

एवमपराधक्षमां कारयित्वा निवृत्तव्यापारा जाता, न तु स्वयं तत्र गत्वा लोकन्यायेन क्षमां कारितवन्तः. तत्र हेतुमा**हेती**ति.

इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः ।
दिदृक्षवो व्रजमथ कंसाद् भीता न चाचलन् ॥५१॥

स्वाघं स्वापराध**मनुस्मृत्य ते** ब्राह्मणाः **कृष्णे**[1] विद्यमानेऽपि **कृतहेलना** अपि **दिदृक्षवो**ऽप्युदवसा**याथ** भिन्नप्रक्रमेण **व्रजं** प्रति **न चाचलन्**. तत्र हेतुः **कंसाद् भीता** इति– तत्र गते कंसो[2] भगवानयमिति ज्ञात्वा कदाचिदपकारं कुर्याद् व्रजस्य; तदा महानयमपराधो भवेदतो व्रजं [3]प्रति न गताः ॥५१॥

॥ इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरसाधनप्रकरणे वीर्यापरनामधर्मनिरूपक- द्वितीयाध्यायस्य स्कन्धादितो विंशाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ विंशोध्यायः ॥

१. कृष्णेपि. २. कंसोपि. ३. लुप्तम्.

॥ तृतीयः स्कन्धादितः एकविंशोध्यायः ॥

एकविंशे हैतुकस्य कर्मणो विनिवारणम् ।
कृत्वा तद् वैदिकं चक्रे युक्त्यैवेति निरूप्यते ॥(१)॥
यथा प्रबोधिता विप्रा एवं देवा अपि स्वयम् ।
महतां महती शिक्षा उत्तरोत्तरमुत्तमा ॥(२)॥
स्त्रीणां वस्त्राणि जगृहे विप्राणां तु स्त्रियः सतीः ।

योजना

एकविंशाध्यायार्थोक्तौ **हैतुकस्य कर्मणो विनिवारणमि**ति. "इन्द्रो वृष्टिं करोति तयान्नान्युत्पद्यन्ते तैर्वयं जीवाम इति हेतोरिन्द्रोस्माभिर्यष्टव्य" इति ज्ञानेनेन्द्रयागस्य कृतत्वाद् विधिस्पर्शाभावाद् हैतुकत्वं एतस्येन्द्रयागस्य. तं निवारयित्वा गोवर्धनयागः कृतस्तत्र गोवर्धनस्य भगवद्रूपत्वाद् भगवद्यागस्य सर्ववेदविहितत्वाद् **वैदिक**त्वमतो गोवर्धनयागं कारितवानित्यर्थः. अत एव श्रीनन्देन भगवन्तं प्रत्युत्तरदाने स्वकृतेन्द्रयागस्य हैतुकत्वमेवाभाणि "पर्जन्यो भगवानिन्द्र" इत्यादिना. भगवतापि श्रीनन्दकृतेन्द्रयागस्य वेदमूलकत्वाभावात् केवलयुक्तिसिद्धत्वात् तन्निवारणे "कर्मणा जायते जन्तुरि"त्यादिना युक्तीः प्रदर्श्य श्रीगोवर्धनयागकरणेऽपि "वयं वनौकसस्तात नित्यं शैलनिवासिन" इत्यनेन युक्तय एव प्रदर्शिताः. तदेतदाहुः **कृत्वा तद्वैदिकं चक्रे युक्त्यैवेति निरूप्यते** इति (१). **यथा प्रबोधिता** इत्यादि, यज्ञपत्नीनामनुग्रहात् तद्भर्तारो बोधिता एवं इन्द्रमानभङ्गेन सर्वे देवाः शिक्षिता इत्यर्थः (२). एकोनविंशविंशैकविंशाध्यायलीलया सिद्धानुग्रहानाहुः **स्त्रीणां वस्त्राणी**ति. **स्त्रीणां** कुमारिकाणां **वस्त्राणि जगृहे** वस्त्रग्रहणद्वारा ता

कारिकार्थः

एकविंश इत्यादि. एकविंशाध्याये **हैतुकस्य** "पर्जन्यो भगवानिन्द्र" इत्याद्युक्तप्रकारेण नन्दादियुक्तिसिद्धस्य **कर्मण** इन्द्रयागस्य **विनिवारणं कृत्वा** भगवान् **युक्त्यैव** "वयं गोवृत्तयोऽनिशमि"त्याद्युक्तप्रकारेण **तत्** कर्म गोसवात्मकं **वैदिकं चक्रे इति निरूप्यते** इत्यर्थः. गोसवस्य वेदाप्रसिद्धत्वेऽपि भगवदुक्तत्वेन वैदिकत्वं ज्ञेयम् (१). **यथा प्रबोधिता** इत्यादि स्पष्टम् (२). शिक्षाधिक्यं प्रदर्शयन्ति **स्त्रीणां वस्त्राणी**त्यादि, वस्त्रहरणात् पत्नीहरणस्याधिक्यं ततो हविर्हरणस्येति,

देवानां तु हवींष्येव येषु ते सुप्रतिष्ठिताः ॥(३)॥
तामसान् राजसांश्चैव समुद्धृत्य मनीषया ।
सात्त्विकोद्धरणेयं[१] तु यागभङ्गं चकार ह ॥(४)॥

पूर्वाध्याये ब्राह्मणा नागता इत्युक्तं, तथा सति गोकुले वैदिको यज्ञो न प्रवर्तत इत्याशङ्क्य **भगवानपि** [२]सर्वनिरपेक्षोऽपि स्वार्थं तत्र यज्ञं कारितवानित्याह **भगवानपी**ति.

॥ **श्रीशुक उवाच** ॥

भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः ।
अपश्यन्निवसन् गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् ॥१॥

एवम्प्रकारेण **तत्रैव** गोकुले **बल**भद्रसहितो **नि**तरां **वसन्** निरोधं कुर्वन्नन्यार्थं[३] प्रवर्तमानान् दृष्टवान्. तदाह **गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमानि**ति, **इन्द्रयागार्थं कृत उद्यमो** यैर्वृद्धैर्गोपैस्तान**पश्यत्**. एतेन शुकस्याश्चर्यमपि ज्ञापितं भवति. तथा हि– यत्र विहितत्वेनापि कृतः [४]श्रवणादिपरम्पराभगवत्सम्बन्धी धर्मस्तिष्ठति, न तत्रान्यधर्मसम्बन्धः सम्भवतीह तु नैसर्गिकैश्वर्यादिमान् साक्षाद्धर्मी वसन्नन्यधर्मासहिष्णुषु स्वैश्वर्यादिषु जागरूकेषु सत्स्वपि तत्रापि स्वयमन्यधर्ममपश्यत् स्वकिरणनाश्यं तमःपुञ्जं तरणिरिव. अत एव **निवासोक्तिरपि**पदं **भगव**त्पदं [५]च. क्रियाशक्ति-

---

योजना

अङ्गीकृतवान्. **विप्राणां** यजमानानां **स्त्रियः जगृहे** तद्द्वारा ब्राह्मणानङ्गीचकार. **देवानां हवींषि** गोवर्धनस्थरूपेण **जगृहे** हविर्ग्रहणद्वारा देवाननुजग्राहेत्यर्थः (३). **तामसान् राजसा**नित्यादि जीवविशेषणानीमानि. **तामसान्** जीवान् कुमारिकारूपान् **राजसान्** ब्राह्मणान् **सात्त्विकान्** देवानित्यर्थः. एवमध्यायत्रयसिद्धं प्रमेयमुक्तम्. ब्राह्मणानां राजसत्वं कर्मठत्वात्, "कर्मश्रद्धा तु राजसी"तिभगवद्वाक्यात् (४).

कारिकार्थः

तदेवाहु**र्येष्वि**ति, देवानां प्रतिष्ठाया हविरधीनत्वात् (३). **तामसा**नित्यादि **तामस्यः** कुमारिकाः, पुंस्त्वमविवक्षितं, **राजसा** विप्राः **सात्त्विका** देवाः (४).

---

१. °णे यत्. २. निरपेक्षोपि. ३. °न्यार्थप्रव°. ४. श्रवणादिः. ५. वा.

प्रधानेन देवत्वेन भजनधर्मविरोधिनाशकेन साहित्यमप्याश्चर्यहेतुः. [1]एतावत्पर्यन्तं निवासमात्रं कृतवान्न त्वन्यधर्मबाधनमपि, अत एतावत्कालपर्यन्तं यागकरणमित्यभिप्रेत्यापि **निवासो**क्तिः. शनैःशनैर्निरोधं कर्तुमिच्छा[2] न त्वेकदैव सर्वप्रकारकं तं कर्तुं, तथा सति लीलारसो न स्यादत इयदवधि नैतत्करणमिति चिरकालवर्तमानताबोधकशतृप्रत्ययेन ज्ञाप्यते. यद्यपि वर्तमानत्वमात्रमर्थस्तस्य तथाप्यखण्डदण्डायमानो वासश्चिरकालीन इति तस्य वर्तमानत्वबोधने यादृशः स तादृशस्य[3] तथात्वमायातीति तथा. इदं दर्शनं तेषु स्वज्ञानशक्तिस्थापनरूपमन्यथा पारम्पर्यागतत्वेनोपपत्तिमत्त्वेन चाकरणे [4]सुखाप्तिहेतुत्वेन चेन्द्रयागं जानतां लोकरीतिपरिनिष्ठितबुद्धीनां बालभाषितेन कथमेतादृशं कर्म त्याज्यमित्येव ज्ञानं स्यान्न तु भगवदुक्ताङ्गीकारः. अतः पूर्वमेतादृशीं[5] स्वज्ञानशक्तिं बीजवद् गुप्ततया तेषु स्थापयित्वा तदुद्बोधकानि वचनानि वदिष्यति तेन सर्वेष्टसिद्धिरिति ज्ञेयम् ॥१॥

तच्च भगवद्भक्तैर्भगवता निरुद्धैर्न कर्तव्यमिति तन्निषेधार्थं तन्मतं पूर्वपक्षीकृत्य सिद्धान्तं वक्तुं प्रस्तावनामाह **तदभिज्ञ** इति.

तदभिज्ञोऽपि भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।
प्रश्रयावनतोऽपृच्छद् वृद्धान् नन्दपुरोगमान् ॥२॥

भगवान् हि सर्वज्ञः लोकन्यायेनापि पूर्ववर्षे कृतत्वात्[6] **तदभिज्ञः सर्वेषामन्तरात्म**त्वाच्च सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वाच्च **सर्वे**ष्वेव **दर्शनं** यस्येति. एवम्भूतोऽपि **प्रश्रयेण** विनये**नावनतो** भूत्वाजानन्निव **नन्दपुरोगमान् वृद्धान**पृच्छत् ॥२॥

प्रश्नमेवाह **कथ्यता**मिति.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

कथ्यतां मे पितः कोयं सम्भ्रमो व उपागतः ।
किं फलं कस्य [7]वोद्देशः केन वा साध्यते मखः ॥३॥

पितरितिसम्बोधनमुत्तरत्रयपरिज्ञानार्थम्. अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेत्यत एव **मे** मह्यं **कथ्यतां कोऽयं**[8] **सम्भ्रमो व उपागत** इति. **सम्यग् भ्रमो** यत्र

१. अत्र शुकाशय / अत्रायमाशयः, एता°. २. °च्छामि. ३. तादृशतथा°. ४. °प्राप्ति°
५. °मेव तादृशीं. ६. कृतवान्. ७. चो°. ८. वा.

तादृशः **को** वा पदार्थः समागत इति; **सम्भ्रम** उत्सवप्रयत्नो वा. अलौकिकश्चेत् तस्य विधानं वक्तव्यमित्याह **किं फल**मिति. आदौ कर्मणः फलं ज्ञातव्यमन्यथा प्रवृत्तिरेव न स्यात्, "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत" इतिन्यायात्. किञ्च **कस्य [1]वोद्देशः** [2]कमुद्दिश्यैतत् कर्म प्रवृत्तमिति का देवतेत्यर्थः. **केन वा** द्रव्येण **साध्यत** इति. सर्वत्र हि द्रव्यदेवताफलानि वक्तव्यानि. महान् सम्भ्रम इति प्रायेणायं **मखो** महान् यागः. वेदे त्वप्रसिद्ध इति तदुपहासोऽपि ॥३॥

एतत् सर्वं विशेषाकारेण वक्तव्यमिति पुनराहै**तद् ब्रूही**ति.

एतद् ब्रूहि महान् कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः ।
न हि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥४॥

किं ततः स्यात्? तत्राह **महान् कामो मह्य**मिति, अयं **महा**नेव **कामो**ऽभिलषितोऽर्थः, तद्विषयिणीच्छा वा, अतः **शुश्रूषवे मह्यं** वदेति. अज्ञत्वज्ञापनाय पुनः **पितरि**तिसम्बोधनं, बाला हि पितरं बहुधा सम्बोधयन्तीति. ननु गोप्यमेतन्न बालेभ्यो वक्तव्यमिति चेत् तत्राह **न हि गोप्यं ही**ति. इदं **न गोप्यं** प्रतिभाति, महान् सम्भ्रमो दृश्यत इति. किञ्च **साधूनां न** किञ्चिद् **गोप्यम्**, अन्यथा साधुत्वमेव न स्यादतो **हि** द्वयं युक्तम्. किञ्च **साधूनां कृत्यमेव** नास्ति कुतः

टिप्पणी

एकविंशाध्याये, **एतद् ब्रूहि महान्काम** इत्यत्र. **शुश्रूषव** इत्यग्रे कथनात् 'सन्'प्रत्ययेनेच्छैवोक्तेति **काम**पदार्थमन्यमाहुः **अभिलषितोऽर्थ** इति. यद्यप्यन्यद्वारा कथनेऽपि शुश्रूषानिवृत्तिः सम्भवति, तथापि **शुश्रूषवे मह्यं** साक्षाद्भगवत्कथनलक्षणो**ऽर्थो महानि**ति प्रातीतिकोऽर्थः. वस्तुतस्तु यागभङ्गलक्षणोऽर्थस्तथेति हृदयम्. तथाप्यन्यभजननिवारणपूर्वकस्वभजन एव प्रभुतात्पर्यमिति पक्षान्तरमाहुः **तद्विषयिणीच्छा वे**ति, स्वयागविषयिणी सेत्यर्थः ॥४॥

लेखः

एकविंशेऽध्याये **न हि गोप्यं ही**त्यत्र **अतो हि द्वय**मिति मूलोक्तं हिशब्दद्वयमित्यर्थः ॥४॥

१. चो°. २. °मुपदि°.